

32160

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Gürsoy SOLMAZ

ERZURUM-KARS VE YÖRESİ KALELERİ
(XI. yy.-XV. yy.)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Prof. Dr. Enver KONUKÇU

Erzurum - 1994

İÇİNDEKİLER

	<i>Sayfa No.</i>
ÖZET.....	II.
ABSTRACT.....	III.
ÖNSÖZ.....	V.
GİRİŞ.....	1
 BÖLÜM I.	
1.1. ERZURUM KALESİ.....	12
1.2. HASAN KALESİ.....	37
1.3. AVNİK KALESİ.....	46
1.4. ZİVİN KALESİ.....	60
1.5. MİCİNGERT KALESİ.....	61
1.6. BARDIZ KALESİ.....	63
1.7. OLTU KALESİ.....	80
 BÖLÜM II.	
2.1. KARS KALESİ.....	84
2.2. ÇILDIR ŞEYTAN KALESİ.....	102
2.3. KAĞIZMAN KALESİ.....	104
2.4. KEÇİVAN KALESİ.....	106
2.5. KIZLAR KALESİ.....	107
 BÖLÜM III.	
3.1. ANI KALESİ.....	124
3.2. MAGASBERT KALESİ.....	126
3.3. ARKİNA KALESİ.....	127
3.4. SÜRMELİ KALESİ.....	128
KAYNAKLAR.....	133
RESİM VE FOTOĞRAFLAR	

ÖZET

Bu çalışma Doğu Anadolu'nun giriş kapısı sayılan Kars ve ötesi Erzurum yöresindeki Ortaçağ dönemine ait tarihî kaynaklarda adı geçen kalelerdeki önemli olayların incelenmesini içermektedir (XI.-XV. yy.).

Türkler'in Doğu Anadolu'ya Selçuklu dönemindeki akınları ile akabinde buraya yerleşmeleri, il tutup; hüküm sürmeleri, üzerinde çalışılan kalelerin o gün gibi, bugün de jeopolitik önemlerini ortaya çıkarmıştır.

Başta Erzurum Kalesi ile bu yöreden çıkarak doğuya doğru akmakta olan Aras Nehri boyundaki kaleler -Hasankale, Avnik, Micingerd, Zivin, Köroğlu, Bardız ile bu nehrin aşağı boyundaki Keçivan, Kağızman, Sürmeli (İğdır Karakalesi) kaleleri bir bölümde incelenmiştir.

Aras Nehri'ne kuzeyden gelerek karışan Arpaçay Boyu'nda da önemli kaleler yapılmıştır. Bu kaleler de kuzeyden güneye doğru Çıldır Şeytan-Kale, Akçakale, Anı, Magasbert ile Arkina kalesidir. Bu da ayrı bir bölümde incelenmiştir.

Bu iki nehrin birleştiği açının içinde kalan Kars Kalesi de hem bu kalelerle yakın ilişkisi, hem de siyasî, askerî, ticarî bakımdan önemlidir.

Çalışmanın diğer bir bölümü de Tortum, Oltu, Penek, Somunkale'dir -ki Aras-Arpaçay nehirlerinin buluşmasıyla gelen açının kuzey tarafında yer alırlar.

Adı geçen yerler Ortaçağ'da Türk, Gürcü, Ermeni, Bizans ve diğer yerli idarelerin paylaşamadıkları özellikte yerlerdir.

1064 de Alp-Arslan'ın ilk Batı seferi ve akabinde Anadolu'nun 1071 de Türk idaresine geçmesiyle yöre, Türk kavimlerinin hâkimiyetinde olarak Saltuklu, Selçuklu, Harzemli, Çingizli, Timurlu, Karakoyunlu, Akkoyunlular ve Osmanlılar hâkimiyetinde kalmıştır.

Günümüzde çoğu ayakta olan bu kaleleri böyle bir çalışma yaparak tanımak ve tanıtmak gayet güzel. Üstelik bu kaleler gezilerek, fotoğrafa da alındığından, pratik bilgi de sağlamıştır. İşte bu çalışma bahsedilen zaman içindeki olayların incelenmesinden ibarettir.

Beni bu güzel çalışmaya sevk eden hocam Prof. Dr. Enver KONUKÇU'ya çok teşekkür ediyorum.

ABSTRACT

This study is comprised of the researchs about the major events occurred at the castles that are mentioned in the historical sources belonging to the Middle Ages (XI-XV. C.) which had been written about Kars and Erzurum regions excepted as the entrance of Eastern Anatolia.

The raids that the Turks carried out during the Seljukian Reign and then their inhabiting in that region civilizing the countryside and reigning the early inhabitants; have shown that the castles mentioned above have a geopolitical importance today just as they had in those days.

First of all, The Erzurum Castle and the other castles-Hasankale, Avnik, Micingerd, Zivin, K ro lu, Bardız- along The Aras River which springs out from this region and flows towards the East, besides, the castels -Keçivan, Ka ızman, Sürmeli (I dır Karakalesi)- built along the downward part of The Aras are studied in a separate section.

Some other important castles also had been built along The Arpaçay River which comes from the North and joins the Aras. These castles can be denoted, from North to South, as Çıldır  eytan (Abliz) Kale, Anı, Magasbert and Arkina Castle. These castles are investigated in a different section.

The Kars Castle which is situated between these two rivers, is important both for its relationships with the other castles and for its military, political and commercial aspects.

In another section of the study, some other castles have been examined such as Tortum, Oltu, Penek and Somunkale which have been situated in the Northern part of the region where The Aras and The Arpaçay River join.

The places mentioned above have got some features which could not be shared by Turk, Giorge, Armenian, Byzantium and some other ancient authorities during the Middle Ages. By Alparslan's first voyage as a state of war to the West, in 1064, and then the invation of Anatolia by Turks in 1071, in a chronological order, the following tribes and reigned in the region; Saltuk, Seljuks, Havarzm,  ingiz, Timur, Karakoyun, Akkoyunlu and The Ottomans.

I hope such a detailed study about this castles, most of which are still arect in the present age, will be useful for the readers. Besides theoretical investigations, all the castles mentioned above have been visited and sample photographs have been taken to give an authentic knowledge to the readers.

For this leadership and contributions I thank very much to my adviser Prof.Dr. Enver KONUKÇU.

IV

ÖNSÖZ

Anadolu'nun "giriş kapısı" durumundaki Kars ve Erzurum yöresi bu konumlarını tarihin her döneminde muhafaza etmişlerdir. Bunda yörenin jeopolitiği, tabii unsurları baş öge olmuştur.

Bu iki belde arasındaki coğrafya da özellikle şu veya bu tarafın sınırı olmak gibi bir kaderi yaşamıştır.

Kısaca: bütün bu sebeplerle Kars-Erzurum yöresi, diğer bir ifade ile Arpaçay-Aras nehir boyları, hâkimleri tarafından küçükü büyüklü kalelerin yapımına mekân olmuştur. Bu mekân bir satranç tahtası gibi düşünülürse; bu mekân üzerindeki yer, konum ve görevleriyle her kalenin mühim görevleri vardır. Bu tabii arazi üzerinde satranç oynayanlar ise: Tuğrul Bey gibi, Alp Arslan gibi, Timur gibi ünlü şahsiyetlerdir... Sonuçta ise Türk eliyle yapılan hamleler, her zaman karşı tarafı mat etmiştir. Bazen de kardeş Türk kabileler arasındaki hamleler yıllar süren bir zamana yayılmıştır.

"Yukarı Pasin, Aras ve Arpaçay Boylarındaki Orta Çağ Kaleleri" çalışması yukarıda bahsedilen mücadelenin detaylarını kaynaklara dayanarak incelemek hevesiyle yapılmıştır. Çalışmanın ana esprisi, Kars-Erzurum yöresi yani diğer bir anlamda Aras-Arpaçay boylarındaki kalelere hangi hamleler, kimler tarafından hangi amaçla yapılmış, gelişme ve sonuçları neler olmuştur?" mealindedir.

Bu çalışmada, çeşitli kaynak eserlerde yer yer anılan ve anlatılan; yörede bulunan, tarih literatürüne geçmiş veya geçmemiş kaleler bir arada toplanmıştır.

Çalışmada adı geçen kaleler tek tek gezilmiş, bulundukları coğrafya da bu arada incelenmiştir. Bu ise eldeki tarih bilgilerinin coğrafyaya giydirilmesini kolay kılmıştır. Bu, haliyle coğrafyayı da tanıyarak tarih yazmak demektir ki, bu ise masa başında tarih yazmaktan çok ayrı bir şeydir.

Bu yenilik yeni tarih yazıcılığında yeğlenir yegâne yoldur. Bu yolun yolcusu çalışmalıdır, araştırmalıdır, bol okumalı, çok gezmelidir ki, sonu başarıya varsın.

Bu Yüksek Lisans tezinin içeriğindeki bilgiler ve incelemeler 20 yıldan beri öğrencisi olduğum Prof.Dr. Enver KONUKÇU'nun titiz bir takip ve tasdiki ile vücuda getirildi.

Bu çalışmayı yaparken anılan kalelere bizzat gittim. Bazen bulundukları yerleri bulmakta zorluk çektiğim, hatta gitmeye çekindiğim kalelere ise cesurâne ve cansiperâne bir tavırla bizzat Hocam Prof.Dr. Enver KONUKÇU götürdü. Bu benim için çok büyük bir şans... Darısı benim gibi, bu yolun başındaki diğer tarihçilere...

Daha iyiye, daha güzele, daha başarılı çalışmalara dilek ve isteklerimle...

Nisan, 1994, Van

Gürsoy SOLMAZ

GİRİŞ

Çalışmamız Aras-Arpaçay nehirlerinin civarında ve Kars ile Erzurum arasında yer alan önemli kalelerin tanıtımı ve buralarda cereyan eden önemli vak'aların incelenmesidir.

Bingölllerden çıktıktan sonra Erzurum ili sınırlarına girerek, Pasinler-Horasan-Kağızman sınırlarından geçerek, Arpaçayı'nı da alarak sınırlarımızı terk eden Aras Nehri ve civarı, Anadolu'nun giriş kapısı durumundaki bir coğrafyada yer alır. Arpaçayı yöresi de bu coğrafyada her devirde önemini muhafaza etmiştir.

Daha öncesi olmakla beraber anılan yöreye Türk akın ve saldırıları Selçuklu İbrahim Yinal'ın maiyetiyle gelip Artze (Erzen/Garaz)'i muhasara ile tahrip edip aynı yıl (Eylül 1049) Hasankale'de Bizanslı ve Gürcü kuvvetleri mağlup etmesiyle tecelli etmiştir.

Aynı şekilde Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın 1064 yılında ilk batı seferinde oğlu Melikşah, Aras boylarında Sürmeli ve civarındaki kaleleri alırken, kendisi de Arpaçay boylarında Akçakale (Çıldır), Abliz (Şeytan Kale), Anı ve Kars'ı kuşatıp alarak Malazgirt Zaferimiz için gerekli zemini hazırlamıştır.

Malazgirt Zaferi öncesi anılan yörelere yapılan Türk saldırı ve akınları gerekli sonucu vermiştir ki, bu sebeple Malazgirt Zaferi, Bizans'ı sarsacak sonuca ulaşmıştır.

Malazgirt öncesi Kars-Erzurum yöresi ve Aras-Arpaçay boylarına Bizans hâkimiyeti sinmişken, 1071 de bu hâkimiyet ebedî olarak yıkılmıştır.

Türklüğün bölgeye yayıldığı, İslâm'ın bölgede maya tuttuğu bu dönem, gelecek Türkiye'sinin de başlangıcı idi.

Alp Arslan'n, Malazgirt'te üstün yararlılıklarını gördüğü kişilere topraklar ihsan ederek Anadolu'da ilk Türk Beyliklerini kurduğunu biliyoruz. Bu anlamda Erzurum-Kars yöresine hâkim beğlik olarak Saltuklular görüyoruz. 1080-1202 yılına kadar yörede hâkim olan Saltuklular, Trabzon'daki Rumlar ve doğu sınırındaki

Gürcülerle kıyasıya mücadele ederken, bir yandan da Erzurum'dan Kars'a kadarki kaleleri tamir ve tevsi etmişlerdir.

Saltuklular için tehlike komşu beğliklerden değil, 1092 de Sultan Melikşah'ın ölümüyle Kutalmış Bey'in oğlu Süleyman Şah tarafından 1077 de kurulan Anadolu Selçuklu Hükümeti'nden gelmiştir. Nihayet onlar tarafından varlıklarına son verilmiştir. Böylece Saltuklu hâkimiyet sahasında Anadolu Selçuklu hâkimiyeti başlamıştır.

Saltuklu döneminde olduğu gibi Selçuklu döneminde de yöredeki kalelere sık sık Gürcü akınları vaki olmuştur.

Bilahare Harezmlî, Cingizli, Moğol İlhanlı, Karakoyunlu, Timurlu, Akkoyunlu istilâları anılan yörenin zikzaklı bir dönem geçirmesine sebep olmuştur.

Bugün Kars-Erzurum arasındaki arazide en çok tarihi eser olarak kale yapıları vardır. Arpaçay-Aras nehir boyları da böyledir. Bu durum, yörenin hem stratejisini göstermesi bakımından, hem de sınır olma özelliğini göstermesi bakımından mühimdir. Bir anlamda kuşatılırken yıkılan kale, zaptından sonra yeniden tamir görmüştür.

İnceleme konusu yaptığımız Erzurum-Kars yöresindeki Ortaçağ döneminin şöhretli kaleleri de diğer sanat eserleri gibi, tahribata uğramışlardır. Bu tahribat, yer sarsıntıları, Gürcü, Moğollar, Safevîler tarafından yapıldığı gibi, özellikle son yüzyılda Ruslar ve onların yönlendirdikleri Ermeni ve Rumların taş ocağı gibi değerlendirmeleri ile daha da artmıştır. Belirtmek gerekir ki, 1877-1878 Harbi ve I. Dünya Harbi esnasında bu tahribat had safhaya ulaşmıştır.

Bu çalışmada özellikle ilgimiz dahilindeki kaleler ve bunların başından geçen olaylar yine ilgimiz nisbetinde incelenmiştir. İnceleme ve araştırmamız özellikle XI-XV. yüzyıllar arasındaki Anı, Magasbert, Kars, Akçakale, Oltu, Tortum, Bardız, Köroğlu, Zivin, Micingert, Hasankale, Avnik, Erzurum Kalelerindeki olayları içermektedir.

Bu daldan dala bilgilerin geniş detayları içinde bu ilk çalışmanın, bundan sonraki çalışmalarına uğur getirmesini dilerim.

ERZURUM-KARS YÖRESİNDE

XI. Yüzyıldan XV. Yüzyıla Kadar Siyasî Durum

Orta Asya'da Türkler yerleşik hayatı tercih ederek yavaş yavaş kitleler halinde yerleşik hayata geçmeye başladılar. Bunun neticesinde şehirler ve kasabalar kurarak etraflarını dış ve iç surla çevirmeye başladılar. Böylelikle daha sonraları Anadolu'da olduğu gibi iç ve dış kale teşekkül etti. Bugün Orta Asya ve Tanrı Dağları'nda yerleşik Türk halkına ait meskûn ve müstahkem birçok kale kalıntıları vardır.

İslâmiyetten sonra da Türk şehirleri iç ve dış surlarla çevrilmişlerdir. Şehirlerde yaşayan halk çoğunlukla bu surların içinde ikâmete tâbi tutulmuşlardır.

İşte geçmişteki bu gelenelerinin bir neticesi olarak Anadolu'ya akınlar halinde gelen Türkmenlerden bir kesim mümkün olduğu kadar çabucak eski şehirlerin surlarını onararak, o şehre yerleşmişlerdir.¹ Yani yerleştikleri bu şehirlerde de hiçbir yabancı tesiri olmadan, hem de seviyeli surette binalar inşa ederek normal yerleşimin bütün icaplarını yerine getirmişlerdir.

Ancak şunu özellikle belirtmek lâzımdır ki Kars ve Erzurum yöresinde bu kadar çok kale inşa etmenin iki ana gerekçesi vardır: Birincisi bu yörenin Anadolu'nun giriş kapısı oluşu, ikincisi de yöre hâkimi Türk idareciler arasındaki mücadeleler. Zaten konuya bu açıdan bakılınca Kuzeydoğu Anadolu'da ve onun bir parçası olan Kars-Erzurum çevresinde özellikle Selçuklular Devri'nde niçin bu kadar çok kale yapısı inşa ve tevsi edildiği kendiliğinden ortaya çıkar.

Daha öncesi de olmakla beraler, konumuz dahilindeki yörelere Büyük Selçuklu Tuğrul Bey zamanında yapılan Selçuklu akınları, Alp Arslan'ın O'nun yerine Selçuklu tahtına çıkışıyla (1063) ülke sınırları içinde doğuda savunma, batıda hücum siyasetini devam ettirme şeklinde olmuştur.²

¹ Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s. 165-175, İst. 1979.

² M. Altay Köymen, Alp Arslan ve Zamanı, s. 16, İstanbul 1972.

Alp Arslan, Rey'den hareketle (22 Şubat 1064) Gürcistan Seferi'ne çıkmışken, oğlu Melikşah ile vezir Nizamülmülk'ün kumandasındaki asıl ordu da Bizans hudud kalelerine doğru yola çıkma emri almışlardı.

Melikşah, emrindeki asıl ordu ile Aras Nehri boyunca ilerleyerek Sürmeli Kalesi'ni fethetti. Alp Arslan da Theodosiopolis yolu üzerinde Tao (Oltu) ve Panaskert yöresini elde ederek bilahare oğlu Melikşah ile buluştu. Melikşah'ın başarılarından sevinen Alp Arslan, Kars yöresinde Sepîd Şehir (Çıldır Akçakalesi) ile aynı yıl 16 Ağustos 1064 te Tiflis-Theodosiopolis (Erzurum) arasındaki Bizans'a tabi Ermeni merkezi Anı'yı fethetti. Yine Bizans'a tâbi Kars merkezdeki Bağrathlı prensliğine de inayet gösterdi.

1064 de Anı'yı Divin Emîri Şeddâtlı Ebü'l Esvâr Şavur'a (1020-1067) vererek, burada Şeddâdlı idaresini başlattı.

Alp Arslan'ın inayetiyle kalan Kars Bağrathlı kralı Gagik-Abbas da bilâhare Bizans'a sığındı. Yani Alp Arslan'ın 1064 seferiyle Anı'de Şeddâdlı hükûmeti kuruldu ama Kars Bağrathlı Kırallığı Bizans'a bağlı kaldı.³

1071 de Malazgirt Zaferimiz sonunda Erzurum'da Saltukluların kurulmasıyla 1080 de Vanand/Kars Bölgesi de Erzurum'u merkez edinen Saltuklular'a bağlandı.

Saltuklular:

Malazgirt Zaferi'nden sonra Erzurum-Kars yöresinde bir asırdan fazla varlığını devam ettiren Saltuklular hakkında bugüne değin ancak iki kitabe elde edilebilmiştir. Bunlardan biri Erzurum Kalesi içindeki Tepsi Minare'nin üzerinde, diğeri de Erzurum'un doğusundaki şimdi Sarıkamış'a bağlı bir köy olan Micingert Kalesi'ne ait kitabedir.

Saltuklular, Erzurum-Kars bölgesine Türklük vasfını kazandırmış ve bununla ilgili olarak birçok tarihi eserler bırakmış bir hânedandır. Bununla birlikte Gürcü saldırılarına karşı, civardaki Micingert, Bardız ve Kars Kaleleri'ni imar, tamir ve tevsi etmişlerdir. Bu konularla ilgili olarak ilgili bahislerde gerekli bilgiler verilmiştir.

³ M. F. Kızıoğlu, Kars Tarihi, I, s. 358, İstanbul 1953.

Bu hanedan ile ilgili resmî mektup, vakfiye, temliknâme ilah. gibi hiçbir vesika bize kadar gelmemiştir.⁴

Sanat eseri olarak ise Erzurum'da Kale Mescidi, Tepsi Minare, Ulu Cami ile bazı türbelerdir. Erzurum ve diğer bilinenler haricinde Micingert Kalesi'nin kuzey tarafında tahrip olmuş şekilde bir kümbet vardır. Büyüklük ve yapı itibarıyla Erzurum'daki Melik Saltuk Kümbeti'ne çok benzemektedir. Bu sebeple de Saltuklu emirlerinden birine ait olduğu düşünülebilir.

Saltuklular'ın başlıca mücadele ettikleri komşu kavim ise Gürcülerdir.

Bu dönemde Micingert, Soğanlı, Allahuekber Dağları hep sınır olmuştur denebilir. Zaten dikkati çeken bir husus da şudur: Avnik-Hasankale-Micingert-Zivin-Köroğlu-Bardız Kaleleri sanki Gürcüler'e karşı koymak için yapılmış stratejik önemdeki kalelerdir. Zaten bu kaleleri birleştiren çizgi kaba taslak bir sınır gibidir. Bu çizgide tarihî nitelikte kalelerden başka yapı da yoktur. Bugünkü Kars-Erzurum arasında büyüklü küçüklü, isimli isimsiz pek çok kale ve kalecik bu coğrafyanın jeopolitiğini anlamamıza yeter.

Saltuklu Beğliği ülkesinin Tercan'dan başlayıp Tahir Gediği'ne veya daha ileriye kadar uzandığı ve Erzurum'dan başka Bayburt, Avnik, Micingert, İspir, Oltu şehir kasaba ve kalelerini içine aldığı söylenebilir. Hatta 1579 yılında Kars Kalesi ve hisarının yeniden inşası esnasında ele geçen bazı kitabeler, Saltuklular'ın bir ara Kars'ı da hâkimiyet altına almış olduklarını gösteriyor. Fakat bu tarihlerde Kars ve Sürmeli'nin başka aile veya aileler tarafından idare edildiği biliniyor.⁵ Adı geçen kalelerle ilgili bahsimizde bundan söz edilmiştir.

Saltuklulardan, Anadolu/Konya Selçuklularının "Anadolu Birliği"ni kurmak gibi yüksek millî bir ülkü ile ve Gürcistan-Bagrathları idaresindeki Kıpçak/Kuman Türkleri'nin Doğu Anadolu ve Azerbaycan için çok yıkıcı olan akın ve istilâlarını durdurup geri çevirmek düşüncesiyle, bütün ülkeleriyle birlikte Erzurum şehrini 1202 de zaptedip merkez Konya'ya bağlamalarına kadar 132 yıl içinde beş "Melik" veya "Emîr" gelmiştir.

⁴ Faruk Sümer, Selçuklular Zamanında Doğu Anadolu, s. 15, Ank. 1990.

⁵ Faruk Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 32-33, Ank. 1990.

Erzurum Selçukluları :

1202 yılından itibaren Erzurum'da Tuğrul Şah (1202-1225) ile "Erzurum Selçukluları" kolu Konya'ya tâbi olarak başlamış oldu. Onun ölümünden sonra Erzurum tahtına geçen oğlu Rükneddin Cihanşâh (125-1230) Harzemşahların müttefiki sıfatıyla Yassıçemen Savaşı'nda Selçuklular'la savaştığı için, Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubat (1219-1235) tarafından hükûmeti elinden alındı ve bütün Erzurum ülkesi, bir vilâyet halinde Konya'ya bağlandı. 1207 de Kars, Bagratlılar'ın eline düştüğünden, "Selçukluların doğu sınırının Soğanlı ve Allahuekber Dağları'yla Anı-Habırlı Hükûmeti'nden ayrıldığını anlıyoruz".⁶

⁶ M. F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, I, s. 414.

SELÇUKLU FETHİNDEN ÇİNGİZ'Lİ HAKİMİYETİNE KADAR ERZURUM-KARS YÖRESİ

Alp Arslan, 1064 de Anı'yı Divin Emîri Şeddâdlı Ebü'l Esvar Şavur (1020-1067)a verdi. Yerine geçen oğlu Menûcehr Bey, Anı'ye hâkim olarak, burada ayrı bir Şeddâdlı Hükûmeti kurdu.⁷

Kars'ta ise Alp Arslan'ın inayetiyle kalan Bagratlı Kırallı Gagik Abbas, Alp Arslan'ın geri dönmesiyle Bizans'a sığındı.

Kars bölgesinde Hristiyanların yeniden hâkim olmaya başladığını görerek üzülen Melikşah, 1080 yılında büyük Selçuklu komutanlarından Emir Ahmed'i görevlendirerek Kars'ı Bizans-Gürcü koruyuculardan kurtardı. Böylece 1080 de kurtarılan Kars/Vanand bölgesi de Erzurum'u merkez edinen Saltuklular'a bağlandı.⁸

1118 de Saltuklular ile Şeddâdlılar, merkezi Hemedan olan Irak Selçuklu Sultanı Mehmet Tapar'a bağlı kaldılar.

Anı'de ise Emîr Menûcerh ölünce yerine oğlu Ebûs Süvar Şavur (1110-1124) geçmişti. Bu emîrin hükûmetinin 14. yılında 1124 de Tiflis, Ardahan ve Çoruh boyu ile birlikte Anı da Kıpçak-Gürcü ordusu tarafından savaşla zaptedilip bozuldu. Bundan sonra Anı Emîrliği olayları Kars'a hâkim olan Saltuklular'la anılacaktır.

1200 yılında Anı ve Kasa Babırlı Atabek Koluuzunoğulları hâkim oldular. Bu arada Kars 1207 veya 1208 de Gürcüler tarafından alınarak buradaki Babırlı hâkimiyetine son verildi. Böylece Kars, 1064 den 140 yıl sonra Hristiyanlık hâkimiyetine geçmiştir.

Yukarıda belirtildiği gibi 1207 de Kars Gürcü Bagratlılar'ın eline düşünce, Selçukluların doğu sınırının Soğanlı ve Allahuekber Dağlarıyla Anı-Babırlı hükûmetinden ayrıldığı anlaşıyor.

⁷ M. F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, I, s. 358.

⁸ Aynı eser, s. 357.

Güneyden Eyyübîler, batıdan Erzurum Selçukluları ve doğudan da Azerbaycan-Atabekleri ile komşu olarak yaşayan Anı'daki Hristiyan Babırlı hükûmeti 1226 da Celâleddin Harzemşah'a; O'nun Yassıçemen yenilgisiyle de 1239 da Cengizliler'e tabi oldu.

1242 de Kars ili topraklarını aşan Cengizliler, Erzurum'u kuşatıp zaptederek, iki yıl içinde Erzurum ile Sivas ve Kayseri illerini zaptederek, Anadolu Selçukluları'nı vergiye bağladılar.

1239-1355 tarihleri arasında 116 yıl boyunca Kars ve Anı yöresi, haliyle Kars ili toprakları 1239-1256 arasında Çingizli valilerine ve 1256 dan itibaren de İlhanlılar'a bağlı kalmıştır. 1357 yılında Celâyirliler, İlhanlılar'ın ülkesinden büyük bir kısmına, bu arada Kars ili topraklarına da hâkim oldular. Bu durum 1377 ye kadar devam etmiştir.

1230 yılında Anadolu Selçukluları'na Alâeddin Keykubat tarafından dahil edilen Erzurum, 1242 yılında Moğol yağmasına uğrayarak, 1243 Köseadağ harbiyle İlhanlı nüfuzuna girmiş ve bu durum 1336 yılına kadar devam etmiştir. Bundan sonra Sutaylı, Çobanlılar elinde kalan Erzurum, Eretnalılar ve Celâyirliler (1336-1432) arasında kalmıştır.

1389 yılında Timur'un eline geçen Erzurum'a o yıllarda Karakoyunlular (1380-1468), bir ara Akkoyunlular hâkim olmuş, daha sonra da Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır.

Yukarıda ana hatlarıyla verilen bilgiler ilgili bahislerde gereği kadar anlatılmıştır.⁹

Kale ve Teferruatı Hakkında Genel Bilgi

Görüleceği üzere, Anı, Kars, Micingert, Hasankale, Avnik, Erzurum devamlı olarak önemlerini birinci derecede muhafaza etmişlerdir. Özellikle bu kaleler devrin tarih kitaplarında, seyahatnâmelerde de anılan yerlerdir. Çoğu ayakta

⁹ Fazla bilgi için bkz. Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ank. 1992.

olan bu kaleler önemlerine binâen önce kuşatılırken yıkılıp tahrip edilmişlerken, ele geçirenler tarafından akabinde tamir ve tevsi edilmişlerdir. Bu ise, anılan yörenin jeopolitiğini ve stratejik önemini ayrıca göstermesi bakımından mühimdir. Zaten Ortaçağ kalelerinin askerî ve mimarî büyük ehemmiyetleri vardır.

Mâdem ki konumuz Kars-Erzurum civarındaki önemli kalelerdir, o zaman bu kaleleri tedkik etmeden evvel kale ve teferruatı hakkında kısa bilgi vermeyi çok faydalı buluyoruz.

Öz Türkçede kıla; kütle ve kalav; kârgir mânâsına gelen¹⁰ fakat, Arapça olan (kale) kelimesinin asıl mânâsı “büyük bulut”dur. Kâmus-ı Okyanus tercümesine göre sonra ilk mânâsına benzediği için “dağ başında yapılmış sarp, metin, hısn ve hisar”a kale denilmiştir. Aynı kitaba göre “şehrin çevresine firdolayı çevrilen duvara ve hisara Araplar (sûr) ve “askerin bir adamı çepçevre sarmasına (hasr) ve (hisar) derler.

Eski Türklerin “ükek” dediği¹¹, arapça (burç) kelimesinin asıl mânâsı “bir şeyin sağlam ve muhkem olan tarafı”dır. Kâmus mütercimi Asım Efendi bu kelimeyi izah ederken, “hısn mânâsınadır ki tâbiye ve şans ve pilanka ve hisar mekâlesi sığınılacak, gizlenecek tehassun edilecek mahallerdir”, diyor. Tarih kitaplarına ve edebiyat dilimize geçen Arapça (hısn) kelimesi de Kâmus’da şöyle mânâlandırılır:

(Şol sarp ve men’i ve muhkem yere denir ki içine varmak mümkün olmaya) (Hasın) da sarp ve muhkem binaya ve yere denir. Böyle kaleye de (kale-i hasine) derler. Araplar baş, eller ve ayaklardan başka gövdeye (beden) derler. Araplar, başın ve dağların ve deve hörgücünün tepelerine (Kule) derler. Farsça (dendan) dış, (Barû) kalenin siper yerinde kullanılan yüksek duvarı, burç (küngere, künger) yüksek yer, tepe, kale ve hisar üzerine yapılan şerefe, burç, (Dizd) kale, hisar (Dizdar) kale muhafızı, (Erk) ve (Ark) da (İçkale) mânâsınadır. Büyük Türk lûgatı bu kelimeyi izah ederken (En müstahkem mevki, İç kale, bir şehrin en müstahkem yeri, Hanlara ve ümeraya mahsus müstahkem saray ki ekseriya şehrin en müstahkem yeri, Hânlara ve ümerâyâ mahsus müstahkem saray ki ekseriye şehrin en müstahkem yerinde olur) diyor. Bir de dilimizde yaşayan (Ehmedek) kelimesi

¹⁰ Celal Esan Erseven, Sanat Ansiklopedisi, C. II, s. 908, İst. 1983.

¹¹ Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, I, s. 297-298, Ank. 1978.

vardır. Bu da (İç Kale) mânâsınadır. Hemen her büyük kalede bir Ehmedek vardır. Bazı büyük kalelerde bir de “Vüstanî Ehmedek” (Orta Ehmedek) bulunur. Ehmedekler/İçkaleler kalelerin en hâkim, en emin ve en müstahkem yerlerine yapılır. Bunların kapıları da ikişer katlı olur ve birçoklarının hem orta kaleye, hem dış kaleye açılan ikişer kapıları vardır. Buradaki en yüksek kuleden kaleye gelen bütün yollar göz alabildiğine etraf görünür. Kale dizdarları, kumandanları burada otururlar. Bunların muhkem ve muhteşem kasırları, kuleleri, hamamları, erzak ve cephane depoları, para, mücevherat ve kıymetli eşya konacak yerleri ve koğuşları vardır. Kaleye gelen ve burada kalan hükümdarlar, serdarlar ve kumandanlar buralarda otururlar.¹²

Erzurum ve havalisindeki tedkik ettiğimiz bütün kalelerin Ehmedekleri vardır.

Kale duvarlarının önlerine kazılan ve su ile doldurulan yerlere “Hendek” ve “Ark” derler. Eski Türkçede bunun adı “or”dur.¹³

Dil âlimimiz Kaşgarlı Mahmud, “Turan ve Tural” kelimelerinin düşmandan gizlenecek yer, sığınak mânâlarına geldiğini söylüyor. Dilimizde yaşayan bir de “mazgal” vardır. Kale duvarlarının dışlarının aralarında bulunan açıklıklara kule ve burçlardan açılan dar pencerelere “mazgal” denir. Buralardan devirlerine göre düşmana taş, adi ve tatar yaylarıyla ok ve ateşli silâhlarla mermi ve yakıcı paçavra ve rum-ateşi atılırdı. Bir de kale kapılarının üstlerine eski ocakların, şöminelerin yaşmaklarına benzer yan önleri siperli bacalar yapılırdı. Buralardan kapılara yanaşan düşmanların üstlerine yukarıdan kaynar su, zift ve yağ dökülerek haşlamak suretiyle tecâvüzleri önlenirdi. Bütün kale kapılarında bunlardan vardır.

Kale duvarlarından dışarıya taşan burçlarda önleri peçeli böyle yerler vardır. Kale duvarını delmek isteyenlerin başlarına buralardan sıcak, akıcı ve yakıcı maddeler dökülürdü. Çok yüksek kulelerin önlerine ve kale duvarlarının arkalarına (icâdından sonra) toplar ve muylulu büyük istihkâm tüfekleri yerleştirilirdi. Kale duvarlarının mazgal ve dendanlarının arkalarında askerlerin, nöbetçilerin ve

¹² İ. Hakkı Konyalı, a.g.e., s. 82-83.

¹³ Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, s. 304.

gözcülerin gezip dolaşacakları ve nişan alacakları yerlere “segirdim yeri” derler. Buralara kalelerin içlerinden açık, kule ve burçlardan kapalı taş duvarlardan çıkılırdı.

Kalelerin hemen önlerinde ve etrafında teşekkül eden mazgallı, dendan-dişli, alçak, ehemmiyeti ikinci derecede olan duvarlar yapılır ki bunlara “hisarbeçe” denilir. Küçük ve kısa olduğu için bu çeşit hisarlar “Hisarbece” şeklinde adlandırılmıştır.

Kale kapıları çift olarak yapılır. Portal’in dışarıya ve içeriye açılan yerlerine ayrı ayrı demir kaplı kalın kapılar yapılırdı.

İki kapı arasında savaş zamanlarında nöbetçi askerler bulunurdu. Bazı kale kapıları serpmeye halinde zincirden yapılırdı.

Bazı kale kapılarının iki yanlarında kapıdan dışarıya taşmış müdafaa kuleleri de bulunur. Kalelerin büyük kapılarının birer kanadında icabında münferid kimselerin girip çıkmaları için “yavru kapılar” vardır. Önlerinde hendek bulunan kale kapılarının seyyar/kalkar köprüleri olurdu. Kapı kapanınca bu köprüler yukarıya kale bedeninin üstüne çekilirdi.

Kale duvarlarının altlarına “Taht’el Kale: Kale altı”, halk dilinde “tahta kale” denir. Yani bu yerler surlar haricinde ve surlara bitişik olan arazi kısımlarıdır.

Kale duvarlarının diplerine “kale dibi” derler. Kalelerin içlerinde veya hut eteklerinde mutlaka akarsu, pınar bulunurdu. Ayrıca sarnıçlar da yapılırdı. Üst kısımlarında pınar ve sarnıç bulunan kalelerde beden duvarlarının içlerine döşenen künkler vasıtasıyla aşağıda kalan bütün burçlara ve kulelere, hamamlara akar halde su verilirdi.¹⁴

Kalelerin tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Kale yüksek, münferid tepelere, yerlere yapılırdı. İnsanlar müdafaalarını taşla, kesekle yaptıkları devirlerde kale duvarları kerpiçle yapılırdı. Ok, mancınık, arrâde (küçük mancınık) koçbaşları keşfedildikten sonra taşlarla yapılmaya başlanmıştır. Taş ve demir yuvarlak atan makineler ve toplar keşfedildikten sonra kalelerin sağlamlığına daha çok itina edilmiştir. Kalelerin, kulelerin ve burçların içlerine ahşap katlar yapılırdı. Bunlar askerlerin koğuşları idi. Üstleri de mahrutî şekilde örülür, kurşunlanırdı. Kale ve

¹⁴ İ. Hakkı Konyalı, a.e.g., s. 82-84.

burçların katlarının çoğuna duvar içlerine yapılan minare merdivenler gibi taş merdivenlerle çıkılırdı. İslâmî devirlerde kalelerin en yüksek ve şerefeli kuleleri aynı zamanda minare olarak kullanılırdı. Erzurum'un İç-Kale'si böyledir.

Kale duvarlarından taşan ve bazıları kale duvarlarından yüksek olan yarım daire, dördül, çok köşeli şekillerde yapılan müdafaa yerlerine "Burç ve Bârû" denilir. Bunlar her kalede fasıllı bir suretde yapıldı. Buralardan kale bedenlerine yanaşan düşmanlar ok ve mermi atmak suretiyle kolayca avlanırlar ve men edilirlerdi.¹⁵

Şimdi esas konumuz olan Kars-Erzurum yöresi ve Aras-Arpaçay boylarındaki Ortaçağ'ın namılı kalelerindeki olayları anlatmaya başlayabiliriz.

İsim sırasına göre anlatacağımız kalelerin, anılan yöredeki tarihî olayların bütününe oluşturan parçalar olduğu aşikârdır.

¹⁵ İ. Hakki Konyalı, a.g.e., s. 84-85; C. Esat Erseven, Sanat Ans., C. II, s. 908-909.

BÖLÜM I.

ERZURUM KALESİ

Hamasi menkıbeler diyarı Erzurum, büyük askerî ve ticarî yolların düğüm noktasında bulunması bakımından asırlar boyunca kıymet ve ehemmiyetini muhafaza etmiş, kadim bir Türk beldesidir.

Erzurum Kalesi'nin tarihi de; şehrin tarihi ile at başı yürüyecek kadar eskidir. Şu şehre sahip ve hâkim olan milletlerin Erzurum Kalesi'nde payları vardır. Çalışmalarımızda tedkik ettiğimiz Avnik, Tortum, Oltu ve diğer kaleler de böyledir.

Erzurum şehri, haliyle Erzurum Kalesi birinci derecede ehemmiyetli yolların düğüm noktasında bulunması ve mevkiinin müdafaaya elverişli olması sayesinde, tarihinin devamı boyunca bazen askerî, bazen de ticarî ehemmiyeti ön planda gelmek üzere büyük rol oynamıştır. Gerçekten Erzurum, Kafkasya ve İran'dan gelen büyük yolların Anadolu'ya açılan yegâne giriş kapısını teşkil etmekte olduğundan, ilk ve Ortaçağlarda şarktan Anadolu'ya girmek teşebbüsünde bulunan istilâ ordularına karşı Anadolu müdafaasının mukadderatını tâyin eden başlıca kale olmak bakımından, büyük bir önem kazanmış ve Roma-İran, daha sonra Bizans, Selçuklu İmparatorluklarının rekabeti burada karşılaşmıştır.

Erzurum, tarihi boyunca askerî bir şehir ve bir çok zamanlar da bir serhad şehri olmuştur. Doğu Roma ile İran rasında yapılan büyük savaşlarda Erzurum bir hudut kalesi idi. Birçok defalar doğudan gelen akınlar Erzurum önlerinde karşılanmıştır. Şehrin zikzaklı bir kaderi vardır.

Erzurum şehrinin bulunduğu mevkiide kurulmasının sebebi, yalnız ovanın Kara-Su yatağına yakın bataklık ve feyezana mâruz alçak sahasından uzak, kendisine bol su te'min eden dağların eteğinde bulunması ile değil, üzerinde daha eski çağlardan beri İç-Kale'nin yükselmekte bulunduğu münferit tepenin mevcûdiyeti ile izah edilmek lâzım gelir.¹

¹ Besim Darkot, "Erzurum", İA, IV, s. 340.

Erzurum şehrini kuranlar, bir hisar yeri olarak, işte bu tabii araziye seçmişlerdir.²

Mevkiinin merkeziliği sebebiyle, Ortaçağ'da büyük bir ehemmiyet kazanmış Erzurum'un adı; XI. asır ortasında Selçuklular tarafından tahrip edilmiş olan Arzen'in Meyyafarikin ile Siirt arasındaki Erzun'dan ayırmak üzere Anadolu'ya aidiyetini belirtecek rûm kelimesi ilâve edilerek, Erzen-al Rûm denilmesinden çıkmıştır.³

Bugün şehrin üç kat sûrundan yalnız İç-Kale ile dış sûrlara ait yıkılmamış birkaç duvar parçası ve sûrdan açılan kapıların adları (Tebriiz Kapı, Gürcü Kapı, Erzincan Kapı, Yeni Kapı) kalmıştır. İç-Kale'nin esas duvarları bugün de şehrin manzarasına hâkim bulunmaktadır. Evliya Çelebi'de 210 kule ve 2080 bedenli olarak anılan İç Kale'nin güneybatı ucunda, şehrin en yüksek yapılarından sayılan Saat Kulesi/Tepsi Minare bulunur.

Ermeniler'in Karin (Garin), Bizanslılar'n Theodosiopolis⁴ İslâm müelliflerinin "Kalıkala" şehri olarak andıkları Erzurum hakkında X. Asır İslâm coğrafyacıları bize az çok bilgi vermişler ve doğuda ev eşyasının en mühimi sayılan kalı (halı)nın burada yapıldığını ve adını bu şehirden almış olduğunu söylemişlerdir.⁵ Filhakika, ermeni ve rumların bu şehirde hiçbir zaman Kalıkala dememiş olduklarını ve bu şehrin müstahkem bir kalesi bulunduğunu ve her taraftan gelen gazilerin burayı nöbetle muhafaza ettiklerini yazarlar.⁶

Tarihin ilk çağlarında İskitlerin, Hititlerin ve Ortaçağ'ın başında Hazar Türkleri'nin ve IX. yüzyıldan sonra Oğuz Türklerinin Erzurum ve civarında akın

² Besim Darkot, a.g.e., s. 340.

³ Besim Darkot, Aynı Eser, s. 342.

⁴ Bizanslılar, ellerindeki "Armenya" topraklarını iyi koruyabilmek için Doğu ordusu kumandanı Anatóliyus idaresinde, şimdiki Erzurum Kalesi'ni 415-422 arasında çok müstahkem bir şekilde yaparak garnizon merkezi yaptılar. Anatóliyus, bu müstahkem şehre, genç kayser II. Teodosiyus'un adıyla "Teodosiyo-Polis (:Teodos Şehri) adını verdi. (M.H. Yinanç, "Erzurum", İA, IV, 345).

⁵ Belazuri "Erzurum emîri olan kocası ölünce, onun yerine karısı emîr oldu. Onun adı Kâli idi. bu kadın, Kâlikâlâ şehrini yaptırdı ve bu şehre Kâlikale adını verdi. Bunun mâası: Kali'nin ihsanı, hediyesi demektir. Bu kadın, şehrinkapılarından birisi üzerine resmini yaptırdı. Araplar bu kelimeyi Araplaştıarak Kâlikâlâ demişlerdir" diyor (El-Belazurî, Fütûhu'l-Büldân, s. 282, Çev: Mustafa Fayda, Ankara 1987).

⁶ M. H. Yinanç, "Erzurum", İA, IV, 347.

suretiyle kâh yerleşip kaldıkları veyahut da bir müddet için yerlerini başka yabancı uluslara terkettikleri kaynakların verdiği bilgiden anlaşılmaktadır.⁷

Hz. Osman (644-646) zamanında 645 yılında Müslümanlar Erzurum'u savaşıyla almışlardı.

Kaynaklarda 755 de Roma (Bizans) kralı Constantina'nın zapt ile harabe olarak bıraktığı⁸, 756 da Halife Abu Cafer'in (754-775) kalesini tamir ve tahkim ettiği, 818 de İmparator Theophilus'un surlarını tahribatla yıktığı, 840 da depremle surlarından 18 kulenin yıkıldığı⁹, akabinde Halife al-Mu'tasım'ın (833-842) büyük masraflarla tâmir ettirdiği¹⁰, 928 lerde İslâm Arap devletinin kuzeyde en uc karakollarının teşkil edildiği¹¹, 949 da İslâmların elinden çıkmasıyla, Bizanslılar'ın tekrar surlarını yıktığı Kalıkale; X. asırda Bizans İmparatorluğunun temellerinden birinin merkezi olmuş ve doğudan gelecek İslâm akınlarına karşı yeniden tahkîm edilmiştir.¹²

949 a değin 300 yıl süren Müslüman Emîrliğinin merkezi iken, o tarihten beri Bizanslılar'ın elinde yeni tahkimatla daha çok kuvvetlenmişti.

Bizans İmparatoru II. Basileos (Basil) 1021 de Doğu'da görünmeden önce 1018 de "Nikomit Hükümdarı" denilen birisini Erzurum'a göndermişti. Bu zat büyük bir ordu toplayarak, kendileri için çok gerekli olan Teodosiopolis (Erzurum) şehrini yeniden inşâya başlamıştı.¹³

⁷ A. Şerif Beygü, Erzurum, s. 36.

⁸ Bar Herbraeus, Ebû'l Faraç, I, 199.

⁹ Aynı eser, I, 29.

¹⁰ El-Belazurî, Fütûhu'l-Bıldân, s. 286.

¹¹ E. Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, s. 40.

¹² M.H. Yinanç, "Erzurum", İA, IV, 347-348.

¹³ Georg Ostrogorsk, Bizans Devleti Tarihi, s. 291-292; E. Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, s. 161.

Selçuklu Akınları

Oğuzların Kınık boyundan olan Selçuklular; İslâm ve Bizans tarih yazarlarına göre 1048 ve Ermeni müverrihlerine nazaran 1049 senesinde Erzen-i Rûm (Erzurum) şehrini zapt ve tahrip etmişlerdir.

Sultan Tuğrul Bey'in (1037-1063) emri ile Bizans İmparatorluğu'nu istilâya memur olan İbrahim Yinal gazâ için Bizans'ın doğu sınırını geçerek Ernezü'r Rûm'a kadar geldi.¹⁴ Çokluklarından dolayı Theodosiopolis (Erzun) sûrlarının içine sığınmağa lüzum görmeyen şehir ahalisi, Türk ordusu ile mücadeleye hazırlanmışlardı. Fakat şehrin dışında bir gün devam eden bu muharebeden sonra, bozulup şehrin içine kaçmışlar ve burada mücadeleye 6 gün devam etmişlerdir. İbrahim Yinal savaşın uzun sürdüğünü görünce, evleri ateşlemek için mancınıklarla yağlı paçavralar attırmıştır. Rüzgâr tesiriyle büyük bir yangın çıkmış ve şehir büsbütün yanmıştır.¹⁵

Aynı olayı Urfalı Matheos da şu şekilde anlatmaktadır:

“Artzın (Erzen) denilen çok kalabalık ve meşhur ermeni şehrine geldiler. Türkler, Artzın'ı sûrsuz vaziyette lâkin sayısız erkek ve kadın, hesapsız altın ve gümüş ile dolu buldular. Şehir halkı Müslüman askerlerini görünce, hep birlikte onlara karşı geldiler. Artzın çevresinde şiddetli bir çarpışma oldu. Mücadele bütün gün devam etti. Tarlalar kanla boyandı. Zira ne bir sığınılacak yer, ne de yardım ümidi vardı. Artzınlılar kurtuluş çaresi olarak önlerinde sadece ölümü görüyorlardı. Şehrin savunucuları, sonunda Müslümanların çokluğu altında, ezilerek firara mecbur kaldılar. Ellerinde yalınkılıçları ile kaçanları takiben Artzın'a giren (Selçuklular) çok sayıda insanı öldürdüler. Ele geçirilen altını, gümüşü ve kıymetli kumaşları söylemeğe gerek yoktur. Çünkü bunların miktarını kalem ile ifade etmek imkân haricindedir. Herkesin bu arada sık sık Davtug/David denilen korepiskoposun hazinesi ve evinden 800 altınlık öküz yükü çıkıyordu. Buna dair haberi ben şahsen duydum. Artzın'da baş âyin icra edilen 800 kilise vardı. İşte güzel ve muhteşem Artzın şehri acımasız yok etme ve ölüm ile mahvolmuştur. Toprağa gömülmeyip, hayvanlara yem olan ileri gelenlerin ve din adamlarının kaybı... Kadınlar ve çocuklar

¹⁴ İbnü'l Esir, IX, 415.

¹⁵ M.H. Yinanç, “Erzurum”, İA, IV, 348.

da birlikte esir olarak İran'a götürüldüler".¹⁶ Selçuklular, Artze galibiyetinden sonra Basean/Pasin Ovası'na geçerek 18 Eylül 1049 da Hasankale (Kapetru) Savaşını zafere dönüştüreceklerdir.

Bu yıkımdan sonra bir daha Erzen/Arzen şehri şenlenmedi. Sağ kalabilen ahâlisi Karin (Kalıkala/Theodosiopolis: Erzurum) şehrine çekilip yerleştiler. Bundan sonra, her halde ovada ve Erzurum'a göre kışlak sayıldığından veya kuzeyde bulunduğu¹⁷ veya yanıklığından dolayı ve toprağının karamsı olmasından dolayı¹⁸ yıkık Arzen/Artzın şehrine Oğuzlar "Kara-Arzen/Arz" adını verdiklerinden, bugün buradaki köye "Karaz/Karaz/Kara-Arz" denilmektedir.

Arzenliler'in Karin/Karun/Theodosiopolis şehrine yerleşmesiyle, bu tarihten itibaren buraya da "Arzen" adı verilip, Rumların elinde bulunduğu için ve Müslümanlar idaresindeki Siir bölgesindeki Erzen'den ayırdedilmek üzere buraya İslâm eserlerinde ve paralarda "Erze-Rum", "Erzen-Rûm", "Erzen-ir-Rûm" manâsına Erzurum denilmiş, yazılmış ve öyle tanınmıştır.¹⁹

Azimî'ye göre: h.439 (1047/1048) da Türklerin fethettikleri²⁰ Erzurum; kalesinin, burçlarının metinliği ile alınmaz serhat şehri haline gelmiştir. Bu sebeple XI. asrın ortasında ve hatta batısındaki şehirlerin ve kalelerin ekserisi Türkler tarafından fethedildiği halde Erzurum, uzun müddet Bizans hâkimiyeti altında kalmıştır.

Bizanslıların doğu başbuğu Anadolius tarafından Sasanlılar'a karşı bir ordugâh şehri ve hudut kumandanlığı merkezi olarak 415-422 arasında sekiz yıl çalışılarak kale ve sûrlarının çok sağlamca yapılıp "İkinci" ve "Genç" lâkaplı Kayser Teodosiyos'un adıyla buraya rumca "Teodosiyopolis (:Teodosiyos-Şehri) adı verildiğine yukarıda işaret edilmişti. Yine ilk İslâm fetihleri sırasında, dünyaca meşhur olan en iyi Türkmen kalı/halılarının en iyi cinsinin dokunduğu yer olduğundan Kalı-Kala(k)(:Kalı/Halı-Şehri) diye tanındığına işaret ettiğimiz bu müstahkem şehir

¹⁶ Urfalı Matheos, Vekaynâme, s. 86.

¹⁷ M. F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 322.

¹⁸ İ. Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum, 103.

¹⁹ Kâmûs'ül-Alâm, II, 829; M.H. Yinanç, "Erzurum", İA, IV, 348; Afif Erzen-Streck, "Erzen", İA, IV, 337-338.

²⁰ Azimî, Azimî Tarihi, s. 8 (Yay: Ali Sevim).

949 a değin 300 yıl Müslüman emîrliğinin merkezi iken, o tarihten beri Bizanslıların elinde yeni tahkimatla daha çok kuvvetlenmişti. Bu yüzden, kuşatması uzun sürecek olan Erzurum/Arzenrum şehrini ada gibi ortada koyup burayla uğraşmayı sonraya bırakan Selçuklular, Pasin ve Erzurum ovalarına hâkim olmuşlar; 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra ele geçinceye değin burası, Rumların dayandığı büyük askerî şehir ve hareket üssü vazifesini görmüştür.²¹

İbrahim Yinal'den sonra Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Bizans'ı istilâya karar vererek 1054 yazında Anadolu'ya ayak bastı.

Tuğrul Bey, Bizanslılar üzerine sefer edeceğinden; kale kuşatmağa ve döğmeğe yarayacak arabalar, filler, mengeneler ve mancınıklarla ilerleyip Bargiri (Muradiye), Arceş Erciş'i alıp Pasinler'den ve Avnik Kalesi önünden geçerek Erzurum'u kuşbakışı gören bir tepeye gelmiş, şehrin kalesini uzun uzun seyir ve temaşa ettikten sonra, bu metin kalenin zaptının uzun zaman alacağı düşüncesiyle, buranın muhasarasından vazgeçmiş ve Malazgirt'i almağa gitmişti.²²

İbnü'l Esir h. 446 yılına ait kaydında Selçuklu akınına temas ile "Tuğrul Bey, Anadolu gazâsı sırasında, Erzen-er-Rum'a kadar geldi".²³ ; diğer bir müellif Bar Herbraus da "Erzen er-Rum memleketini aldı. Burası bu ana kadar Romalıların (Bizans) elinde idi."²⁴ diye yazmaktadır.

Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah zamanlarında, ne bizzat kendilerinin ve ne de Anadolu içlerine gazâlarda ve fetihlerde bulunan ümerâsının burayı muhasara ve fetih teşebbüsünde bulunduklarına dair bir kayda rastlamıyoruz.

Türkler, Anadolu'da birçok şehirleri ve kaleleri hatta Erzurum Kalesi'ne nazaran ikinci derecede ehemmiyete haiz kasaba ve kaleleri birer birer fethettikleri halde Erzurum'a uğramamışlardır. Erzurum, âdeta uzaktan mahsûr bir hale getirilmek istenmiş, kendi kendine düşmesi için icâb eden bütün tedbirler alınmıştır.

²¹ M. H. Yinanç, "Erzurum", İA, IV, 348.

²² M.H. Yinanç, aynı yer.

²³ İbn'ül Esir, IX, 454-455.

²⁴ Ebû'l Faraç Tarihi, I, 306.

Bizans imparatoru Romanos Diogenes 1071 de Sultan Alp Arslan'la karşılaşmak üzere Malazgirt'e giderken Erzurum'a uğramıştır.²⁵

1071 den 1080 e kadar Erzurum Kalesi gene Bizanslıların elinde kalmış, ancak 1080 senesinde güzel Erzurum, Melikşah'ın kumandanlarından Emîr Ahmed tarafından fethedilerek, bu havalideki hristiyan hâkimiyetine kat'î surette nihayet verilmiştir.²⁶ Demek ki Erzurum Kalesi'nde Selçuklular'ın imar ve tahkim payı vardır.²⁷ Bundan sonra Türkler, Erzurum ve havalisine geniş miktarda ve mikyasta yerleşmişler ve serpilmişlerdir.

Selçuklular Erzurum Kalesi'ne çok ehemmiyet vermişler ve burayı daimî surette emniyet altında bulundurmak için Trabzon Bizanslılarına karşı Bayburd'u; Gürcüler'e karşı da Micingert, Avnik, Zivin Kalelerini çok sağlam bir surette yaptıkları düşünülürse, Erzurum Kalesi'nin ne kadar üstün olduğuna şüphe yoktur.²⁸ Fakat, Rusların özellikle 1829 daki tahribatları sebebiyle günümüze kadar hiçbir kitabesi kalmamıştır. -

Saltuklu Çağı

Merkezi Erzurum olan Saltukoğulları emâretinin kurucusu olan Emîr Saltuk'un dedesi Ebü'l Kasım'ın 1080 senesinden itibaren bu emâreti kurmuş olduğu anlaşılmaktadır.²⁹

Saltukoğulları , Erzurum Kalesi'ni (mahv ve isbat) yolu ile imar ve tamir etmişlerdir. Bugün ayakta kalan kalenin mühim kısmı Saltukoğullarınınındır.³⁰ Kaledeki Saat Kulesi / Tepsi Minare de onlardan kalmadır.

²⁵ M.H. Yinanç, "Erzurum", İA, IV, 348; F. Sümer; Ali Sevim, İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, s. 51, Ankara 1988

²⁶ Aynı eser, s. 349.

²⁷ İ. Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum, s. 104.

²⁸ A. Şerif Beygü, Erzurum, s. 26.

²⁹ M.H. Yinanç, "Erzurum", İA, IV, s. 349; ayrıca .kz. İA, "Saltuklu" Maddesi.

³⁰ İ. Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum, s. 104.

Bu beyliğin hâkimiyet süresi 134 yıl sürmüştür. Bu emâretin dördüncü emîri İzz ed-Din (132-1168) zamanında ve altıncı emîri Nasr ed-Dîn Muhammed (1168-1191) zamanlarında Gürcistan kraliçesi Tamara, Erzurum'a ordu göndermiş ise de kale önünde iki savaş verildikten sonra Gürcüler muhasaraya cesaret edemeyerek geri dönmüşlerdir.

İbnü'l Esir, Emîr İzz ed-Dîn zamanındaki savaşı 1153 yılında göstererek, "Armeniadaki Gürcülerle Erzen ür-Rum hâkimi Salık (Saltuk) arasında bu yıl çetin savaşlar oldu. Gürcüler onu esir aldılar. Fakat daha sonra salıverdiler." demektedir.³¹ Yine aynı emîr zamanında 1161 yılında İbn'ül Esir'in ifadesiyle "Gürcülerle Erzene'r-Rum hâkimi Saltuk b. Ali arasında savaş ve çarpışmalar oldu. Sonunda Saltuk ve askerleri yenildi. Saltuk esir düştü".³² Bilâhare Ahlat hâkimi eniştesi Şah-ı Ermen'in tavassutuyla serbest bırakıldı. 1168 de ölen İzz ed-Dîn Saltuk'un veziri Firûz, Kars ve Bardız Kaleleri'ni tamir ettirmişti.

İzz ed-Dîn'in oğlu Nasır ed-Din Muhammed de Gürcü tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Gürcüler cüretkâr bir hareket ile Erzurum kalesi önlerine kadar geldiler. Müteâkiben kaleyi kuşatma hazırlıklarına giriştiler. Nâsır ed-Din Muhammed ve iki oğlu, ortalık ağardıktan, güneş doğduktan sonra Erzurum dışına çıktılar. Yaya ve atlılar ile Gürcüler'e saldırdılar. Akşama kadar devam eden vuruşmadan sonra netice elde edemeyince Saltuklu cengâverleri kaleye döndüler. Şehir halkı kaleden olup bitenleri görmüş, "bu felâket bize nereden geldi. Memleketimizde hiç bir zaman hristiyan görmemiştik" demişlerdi. Sabah olunca davul ve boru sesleri duyuldu. Kaledekiler de harekete geçtiler. Herkes sûr kapılarında toplanmaya başladı. Gürcülere karşı da şiddetle savunma yapıldı. Sonunda Gürcü komutanı David geri çekildi.³³

Erzurum ve yöresindeki Bizanslılar'dan intikal eden kaleleri tahkim eden Saltuklular'dan Erzurum'da kalan en önemli eser Saat Kulesi/Tepsi Minare'dir.

1202 de Saltuklular'ın ülkesi Anadolu Selçukluları'na ilhak edildi.

³¹ İbn'ül Esir, XI, 164.

³² Aynı eser, s. 329-330.

³³ M. Brosset, "Histoire de la Georgie", I, 432, St. Petersburg 1849; M.H. Yinanç, "Erzurum", İA, IV, 349

1196 da Konya Selçuklu tahtına oturan Rûkn ed-Din Süleyman Şah II, 1202 de Erzurum'a gitti. Buranın emîri el-Melik ibn Muhammed b. Saltuk'un oğlu Rûkn ed-Din'i karşılamaya çıktı ise de Rûkn ed-Din, onu yakalayıp hapse attı. Ve şehri aldı. Bu zat Erzurum'daki bu hânedânın son hâkimiydi.³⁴

Bu şekilde Saltuklular'ın yıkılmasından sonra durumdan faydalanan Gürcüler'in harekete geçip tehlike arz etmeleriyle Rûkn ed-Din, onlara gereken dersi vermek için Erzurum'dan hareketle Micingert Kalesi yakınındaki savaşı yapacaktır. Bu konu Micingert Kalesi bahsimizde anlatılmıştır.

Böylece Türklerin Erzurum'da temelli olarak yerleşmesi 1071 de Selçuklu İmparatoru Alp Arslan'ın, Malazgirt'te Bizans İmparatoru Diyojen ile yaptığı büyük savaşla başlamış ve Saltuklu hâkimiyeti tesis edilmiştir.

Saltuklu hâkimiyeti 1202 yılına kadar devam etmiştir.

Saltuklular Erzurum Kalesi'nin tahkim ve tamiri ile beraber günümüze kadar gelen önemli eserler bırakmışlardır. Erzurum'dan başka Oltu, Bayburt, İspir, Tercan, Tortum, Micingert, Avnik, Zivin, Bardız, Kars kaleleri onların eliyle revizyondan geçmiştir. Adı geçen kaleleri özellikle Gürcüler'e karşı tahkim etmişlerdir.

Saltuklular'ın yıkılmasıyla, Erzurum Selçukluları dönemi başlamıştır (1201-1230).

Rûkn ed-Din Süleyman, Erzurum'u kardeşi Mugis ed-Din Tuğrul Şah'a verdikten sonra, Micingert savaşında yenildiğinden bu acı ile hemen Konya'ya döndü, biraz sonra da kederinden öldü.

Mugis ed-Din Tuğrul Şah'ın ilk işi Pasinler'den Gürcüler'i çıkararak Saltuk'un yaptırmış olduğu Hasankale, Avnik, Zivin, Micingert kalelerini yeni baştan tamir ederek içlerine kâfi miktarda asker yerleştirdikten sonra, o sırada Erzurum'u kuzeyden tehdit eden Trabzon Rum kırıllarına karşı müstahkem bir mevki haline getirdiği Erzurum ve Bayburt Kalelerini yeni baştan çok esaslı ve metin bir surette yaptırdı.

³⁴ İbn ül-Esir, XII, 146-147; Ebû'l Faraç, II, 474.

Mugis ed-Din Tuğrul, merkezî emâreti olan Erzurum'u metin sûrlarla tahkîm etmiş, şehrin içerisini lâik ve dinî mebânî ile süslemişse de zamanla, harpler dolayısıyla bunlar harap olarak bugün ortadan kalkmıştır.³⁵

Erzurum Kalesi'ne birçok ilâveler yaptığı, harap yerlerini tamir ve tecdit ettirdiği muhakkak olan fakat, kitâbeleri bize kadar gelmediği için nereleri, hangi senelerde yaptırdığını bilemediğimiz³⁶ Mugis ed-Din Tuğrul 1225 de ölünce yerine oğlu Rûkn ed-Din Cihan Şah (1225-1230) geçmiş ve Anadolu Selçuklu hükümdarı amcası Alâ-ed-Din Keykubat'ın niyetinden şüphelenerek Celâl ed-Din Harzemşah ile işbirliği yapmış ve Yassıçemen'de onun maiyetinde bulunmuştur. Amcası lehine savaşı kaybedince de Alâ-ed-Din Keykubat'ın huzuruna çıkarılmıştı. Alâ-ed-Din Keykubat, onu alıp Erzurum'a gitmiş ve şehir hâkimi olan kişi bu şehri etrafındaki kalelerle, içindeki hazinelerle birlikte Alâ-ed-Din Keykubat'a teslim etmişti."³⁷

İbni Bibi'ye göre: "Alâ-ed-Din Keykubat, Erzurum'a doğru gelirken yolda bir haber işitti ki Erzurum'da bulunan ümerâ şehri müdafaa edeceklermiş. Bâhusus Yassıçemen'de bozulan bir kısım Harzem askeri Erzurum'a kaçtığından burasını muharebesiz teslim etmek istemiyorlardı. Öteden beri müstahkem bir şehir olan Erzurum, son hadiseler üzerine bir kat daha tahkim edilmişti. Öyle ki gerek Harzem kumandanları ve gerek Rûkn ed-Din'in şehirde bulunan askerleri, şehrin kale ve sûrlarına son derece güveniyorlardı. Bunun üzerine bir elçi göndererek Erzurum'un teslim edilmesi, aksi halde şehre karşı şiddet kullanılacağı bildirildi. Erzurumlular gerekli görüşmeden sonra şehri teslim edeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine Sultan Alâ-ed-Din Keykubat, yanında Rûkn ed-Din Cihan Şah ve diğer maiyeti olduğu halde büyük bir ordu ile Erzurum Ovası'na indiler.

Sonra Erzurum kale ve surlarına Selçuk askerleri yaklaştı. Askerlerin mızrakları sanki güneşin yüzünü kapıyordu. Nasıl ki yırtıcı kuşların kanatları gökyüzünde güneşe hail olursa bu askerlerin mızrak, süngüleri de semâya yükselmişti.

³⁵ A. Şerif Baygü, Erzurum, s. 47.

³⁶ İ. Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum, 104.

³⁷ İbn'ül Esir, XII, 454.

Şehrin kale ve surlarında bulunan askerler, Sultan'ın bu heybetli ordusu karşısında heykel gibi kaldılar. Müdafaaya takatleri kalmadı. Bu korkunç kale surları, sanki göz açıp yummada sükût etti. Büyük bir heyecan, sürurla kale kapılarından şehre akın eden Selçuk askerleri, duvar diplerinde, kale bedenlerinde rastgeldikleri askerleri öldürdüler.”

İbni Bibi şehri tasvir ederek der ki: “Şehrin etrafını çeviren dağlar süreyya yıldızı gibiydi. Erzurum şehri Keşkeşan, Benatünna's yıldızları gibi bu süreyya yıldızının elinden tutmuş vaziyetini gösteriyordu.

Şehir halkı bu muzaffer ordunun kahır ve gazâbından korktukları için feryâd ü figânları sanki âsumâna doğru yükseliyordu. Şehrin müdâfileri Selçuk askerleri karşısında atılmış bir pamuk gibi oldular. Pek azı kılıçtan kurtuldu. Şehrin ortasında yükselen kalenin, yüksek kulesi (bugünkü Saat Kulesi) üzerinde güneş ay şekli olan Selçuklu bayrağı dalgalanıyordu. Bütün hisar kulelerinde bu bayraklar çekilmişti. (Nihayet) Sultan İç-Kale'ye girdi; bir müddet istirahatden sonra, Rükneddin Cihanşâh'ın ve babasının sakladıkları hazineleri meydana çıkartarak, hazinesine kattı.

Şehir ahalisi akın akın huzuruna gelerek Sultan'a sadakat ve kulluklarını arz ettiler. Sultan, bütün geçmiş vukûatları affetti. Esir yeğenini affederek Aksaray'a gönderdi. Sultan Erzurum ile civarındaki beş kaleyi de aldı. Erzurum'a vali ve kumandan olarak gönderdiği liyâkatiyle şöhret olan Emîr Mübâriz üd-Dîn Cavlı ta'yin edildi.³⁸

Bu suretle Süleyman Şâh tarafından 1202 senesinde fethedilip kardeşi Tuğrul Şah'a verilen Saltuk-ili Erzurum, onun ve oğlu Cihanşâh'ın elinde 28 yıl kaldıktan sonra bir daha ayrılmamak üzere 1230 senesinde Selçuklu ülkesine katıldı. Bu zamanda Saltuk-İli'nin 35 kalesi olduğu rivayet edilir.³⁹

1080-1242 yılları arasında 162 yıl kadar münhasıran Türk hâkimiyeti altında kalan serhat şehri Erzurum, tarihinin en saâdetli ve en bahtlı yıllarını yaşamış, hem

³⁸ İbni Bibi, El-Evâmirü'l-Ala'yye Fi'l-Umûri'l-Ala'yye, s. 403, 406, 409, 416 (Haz: Adnan Erzi, Ankara 1956).

³⁹ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 374.

mamur ve hem de zengin olmuştur. Burası Anadolu'nun en zengin, en büyük şehirlerinden sayılıyordu.⁴⁰

1236 da Alâ-ed-Din Keykubat zehirlenerek öldükten sonra yerine oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev geçti.

Bu sırada Erzurum valisi olan Sinaneddin Yakut, Trabzon Rumlarıyla başarılı harpler yaparak, onları Erzurum hududuna yaklaştırmıyordu.

Birtakım siyasi ve diplomatik hadiselerin oluşumuyla, Moğolların Selçuklular aleyhine dönmesi sebebiyle Cırmangun Noyan'ın, Baycu Noyan kumandasında gönderdiği kuvvetler 1242 senesinin kışında Erzurum'u muhasara ettiler. Ala ed-Din Keykubat tarafından tahkim edilen Erzurum sûrları bu korkunç düşmana karşı mukavemet edecek bir kudrete haizdi.⁴¹

Bar Habraeus, 1240 yılına ait kaydında "Tatarlar geldiler, İberyalıların (Gürcülerin) memleketinden Erzun er-Rum hududuna kadar uzanan sahaları yağma ettiler"⁴² diye yazmakta ve bu istilânın Çarmağan (Cirmagun) Noyan tarafından idâre edildiğini ifâde etmektedir.

1239 da Gürcistan'ı işgal, Kars ve Ani beldelerini zapt eden Moğolların kumandanı Çarmağan (Cormagun/Cırmangun) Noyan yerine 1242 de Baycu Noyan ta'yin edilince Gürcü ve Ermenilerin de dahil bulunduğu Moğol ordusu 1242 sonbaharında harekete geçerek Erzurum önlerine gelmekte iken, kale kumandanı Yakut da şehirde savunma hazırlıklarını tamamlamaya çalışıyordu.

Türkistan ve Türkiye kervan ve ticaret yolu üzerinde bulunan Erzurum, "ana beldelerden" sayılıyor, zenginliği ve Anadolu'nun kapısı olmakla her zaman ehemmiyetini muhafaza ediyordu.

Baycu Noyan, Erzurum'a varınca sûrlara karşı mancınık ve arrâde (balistik makine)leri kurdurdu.

Moğollardan korkan ahâli acınacak durumda batıyo doğru kaçıyor ve fırsatını bulabilenler de kaleye iltica ediyordu. Baycu Noyan, Selçuklular'ın teslim

⁴⁰ M.H. Yinanç, İE, IV, 349.

⁴¹ A. Şerif Beygü, Erzurum, s. 65.

⁴² Bar Herbraeus, Ebû'l Faraç, I, s.

olmayacağını görünce, hemen muhasaraya koyuldu. Baycu, arrâdeleri ile Erzurum sûrlarını döğmeye, gedikler açmaya çalışıyordu.

Muhasara ve savaşlar şiddetli cereyan ediyor; Türklerin kahramanlığı ve kış basması karşısında Moğolların cesareti kırılıyor; hatta dönmek niyetinde oldukları gözüküyordu. Şehrin sü-başı Sinâneddin Yakut, istediği yardım kuvvetlerini bekliyordu. Bu bekleyişten doğan ümit de onların mukavemetini artırıyordu. Zira Babâî isyanı dolayısı ile Erzurum ordusunun merkeze çağırılması bu üssün zayıflamasına yol açmış ve henüz gereken miktarda askerin orada toplanmasına imkân vermemişti. Baycu Noyan, Moğolların yenilmezliğine güveniyor, ama muhasaranın uzamasına da kızılıyordu. Şehrin teslim olmasını teklif etti ise de; red cevabı alınca daha şiddetli hücumlara giriştiler.

Baycu Noyan kumandasındaki Moğol askerleri şehrin sûrları karşısında taş yığdırarak büyük on iki macınık ve arrâde aletleriyle gece ve gündüz şehri taş yağmuru altına aldılar.⁴³

Şehrin başkumandanı Sinâneddin Yakut ile diğer hıristiyan kumandan İstankos; Türk ve hıristiyan askerleriyle şehrin sûrlarını, kulelerini cansiperâne bir surette müdafaa ediyor, olağanüstü bir gayret ile sûrlar hemen tamir ediliyor ve Moğolların girmesine izin verilmiyordu. Bu kanlı boğuşmalarda taraflardan epeyce zayıat oldu. Geceli gündüzlü devam eden ve çok sayıda insanın ölümüne sebep olan muhasara, içeriden ihanet sonunda Moğolların lehine durum arzetti. Baycu Noyan, Selçuklu yardım kuvvetleri Erzincan'a vardığı sırada Erzurum'a girdi.

İbni Bibi'ye göre: Şehrin bir taraf sûr ve kulesini müdafaa eden Erzurum şahnesi (valisi) olan Divinli Şeref ed-Din, Sinâneddin Yakut ile arası açık olduğu ve kin beslediği için fırsatı ganimet bilerek; Yakut'dan intikam almaya karar verdi. Bir gece gizlice Baycu Noyan'a haber göndererek, "Eğer benimle akrabalarımın hayatına dokunmazsan müdafaa ettiğim kuleyi teslim ederim" teklifi ile Baycu'dan bir teminat aldıktan sonra savunduğu burç üzerine Moğol ordusunun içeri akmasını sağladı.

Bu teklifi memnuniyetle karşılayan Baycu Noyan, iki yüz seçme askerini karanlık bir gecede teslimi vaadedilen kuleye gönderdi. Bu askerler merdiven ile

⁴³ Aynî, İkd el-Cuman, Veliyyüddin Efendi no: 2391 (XIX) s. 263-264.

burcun üstüne çıktılar. Kuleyi müdafaa eden askerleri öldürdüler. Kulenin kapı, pencerelerini kırarak içeriye girdiler. Buradan şehre inerek müdhiş bir surette yağma ve kıtale başladılar. Hıyanet haberini alan Yakut, derhal kuvvetlerini toplayarak çetin savaşırlara girişti; diğcr burçları müdafaa edenler de mevkiilerini terk ederek savuştular. Bu mücadelede hem Moğollardan ve hem de Selçuklulardan epeyce insan hayatını kaybetti. Birçok beyler de şehid oldu. Moğollar her taraftan şehre girdiler, rastgeldiklerini kılıçtan geçirdiler. Şehrin üstüne Moğollar Belâ bayrağını çekerek, şehrin kadınlarını esir ettiler. Çocukların başlarını keserek, kelleleri yere yuvarlandı. Bunların elinden her hangi yaşta olursa olsun hiçbir insan kurtulmadı. Şehrin her tarafı yağma edildi. Bu felâket, bu facianın korkunç saatlerinde, semaya yükselen âh ve feryâd karşısında sanki güneş, ay kûsûf ve husûfa uğradı. Moğollar hiç merhamet göstermediler. Şehrin her tarafı ceset yığınları ile doldu.

Sonra, şehrin bedbaht kumandanı Sinâneddin Yakut'u konağından çıkardılar, başı açık, küçük oğlunun elinden tutmuş idi. Böylece Baycu Noyan'ın huzuruna çıkardılar. Sarayındaki kıymetli altın, gümüş ve daha nice eşyalarını kumandana getirdiler. Baycu, bu kadar gümüş paraların çokluğuna hayret ederek Sinaneddin'e dedi ki: "Niçin bu gümüş paralarla gününü kara ettin? Bunu ne için askerlerine dağıtmadın? Ve neden tasarruf ettin? Sinaneddin: "Bu paralar sana kısmet imiş" cevabını verdi. Bunların ikisini de öldürdü.⁴⁴ Bundan sonra, Erzurum yakıldı. Sûrları da yerle bir edildi.

Böylece Erzurum, Moğol istilâsının ilk kurbanı oldu. Moğollar Türkiye'yi istilâ kapısını artık açmışlardı.

Erzurum'un kanlı bir surette sukûtu bütün Selçuklu sınırlarında müthiş bir sarsıntı meydana getirdi. İbni Bibi'ye göre: "kafasında tam bir perişanlık" beliren Gıyas ed-Din Keyhüsrev, bu felâketi önlemek için Köseadağ'da, Moğollar'la yapılan bir savaşta (1243) büyük bir hezimete uğradı.

Devrin tarihçileri Erzurum yağmasına yer ayırmışlar ve acılı satırlar ile olayı ebedileştirmişlerdir. Bunlardan Bar Hebraeus: "Bunlar bir kaç gün içinde bu müstahkem mevkii zaptederek erkek, kadın bütün ahâliyi kılıçtan geçirdiler ve

⁴⁴ İbni Bibi, El-Evâmirü'l-Ala'iyye Fi'l-Umûri'l-Ala'iyye, s. 514-517.

yalnız köleliğe elverişli olan genç erkekleri ve kızları korudular. Tatarlar, Sinan ve genç oğlunu da öldürerek, burasını (Erzurum) harabe halinde bırakıp gittiler”.⁴⁵

Ebûlferec İbnülibrî de “Erzenü’r-Rum’u kuşatıp zorla burayı elde etti. Ve ahaliden birçok kimseleri kılıçtan geçirdi. Çocukları tutsak aldı ve şehrin her tarafını yağma etti. Ve sübaşısı Sinan’ı dahi öldürdü.”⁴⁶ demektedir.

Kirakos ise bu konuyla ilgili olarak şöyle yazmaktadır:

“Tatarlar “Garin’e varınca, şimdi Garin denilen Theodosiopolis şehrini muhasara altına aldı. Teslim olmaları için ahali nezdinde görüşme memurları gönderdi. Garinliler bu teklifi kabul etmedikten başka, onları hakaretle kovdular. Surların üstüne çıkarak Tatarlara seb ü setm etmeğe başladılar. Bunlar, sulhperverane tekliflerin reddedildiğini görünce surun yıkılması esbabını ihsar için generallerinden emir aldılar.

Derhal faaliyete geçerek, birçok mancınık kurdular ve suru yıktılar. Kale içine girerek ateşlediler. Burası birçok hıristiyan ahâlden başka, Tacikler ve onlara iltihak eden birçok havâli halkı ile doluydu.

Orada büyük-küçük kuvvetlerle sayısız Tevrat ve İncil buldular. Düşmanlar pek kıymetli olan kitapları yağmaladılar. Tatar ordusunda hizmet eden hıristiyan askere ucuz fiyatla sattılar. Bunlar o kitapları büyük bir sevinçle aldılar”.⁴⁷

Konya Selçuklu hükümdarları İran Moğolları diye de anılan İlhanlılarla bir antlaşma yaparak Selçuklu Devleti’ni İlhanlı himayesine sokmuşlardı. İşte bundan sonra Erzurum şehri yeniden iskân edilmiş ve Anadolu Selçuklu Sultanlığı’nın inkırazına (1308) kadar, bu saltanatın bir vilâyeti olarak kalmış ise de, Moğolların devamlı uğrağı olduğu için, her zaman zarar görmüştür. Selçuklu hânedânının saltanattan düşmesinden sonra, Erzurum İlhanlı vâlileri tarafından idâre edilen Rûm ülkesine bağlı vilâyetlerden birinin merkezi olarak kalmıştır.⁴⁸

⁴⁵ Ebu’l Faraç Tarihi, II, s. 541.

⁴⁶ Ebûlferec İbnülibrî, Tarih-i Muhtasarı’d-Düvel (Çev: Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul 1941), s. 19.

⁴⁷ Eduard Dulaurier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, Türkiyat Mecmuası, s. 117-118, İst. 1926.

⁴⁸ M.H. Yinanç, İE, IV, 350.

İlhanlıların ilk hükümdarı (han) Hülâgü'dür (1256-1264). O, İran'da İlhanlı Devletini kurduktan sonra orduları ile Fırat ve Dicle havâlisine hücum etti. Bu meyanda Erzurum'dan Sivas'a kadar akınlarda bulundu. Hülâgü'nün "açtığı harpler esnasında harap olan şehirler, kısmen kendi saltanatı zamanında yeniden inşâ edilmiştir."⁴⁹ tefsiriyle Erzurum'u imâr ettiğini söyleyebiliriz.

Zaten İlhanlılar şehrin ve bu kalenin imârına büyük ehemmiyet vermişlerdir. Bilhassa Muhammed Ölceytü Han'ın (1304-1317) hâkimiyeti zamanında ilân edilen imâr seferberliğinde şehir cami, mescid, türbe, han, hamam gibi büyük ve abidevî eserlerle süslenmiş, kalesi tahkim edilmiştir.

Avnik Kalesi'nde Ölceytü'nün kitabe parçaları bulunmuştur. Eğer Erzurum'un kale kitabeleri bize kadar gelseydi, bunların arasında muhakkak İlhanlılar'ınki de bulunacaktı.⁵⁰

İlhanlı İmparatorluğu'nun inhilâli üzerine vukû bulan büyük anarşi esnasında Erzurum ve havâlisi Sutay Noyan'ın oğlu Emîr Hacı Togay'ın eline geçmiş ve bu Hoca Togay'ın oğlu Hasan, Erzurum'un doğusundaki Hasan-Kalesi'ni yaptırmıştı (Hasan-Kale bahsinde bu konuya değinilmiştir). Fakat 1340 yılında Emir Çoban'ın torunu Şeyh-Hasan sâir yapılarla birlikte Hasan-Kalesi'ni de tahrip etmişti.

1340 dan 1358 senesine kadar Çobanlıların elinde kalan Erzurum, bu sene içinde Celayırlılardan Sultan Üveys'in, Tebriz'i işgalini müteakip onların elinden çıkmıştır.⁴⁹

1333-1334 yılları arasında Anadolu'yu gezen ve bu arada Erzurum'a da uğrayan İbn Batûta, bu büyük şehrin mühim bir kısmının iki Türkmen oymağının (Akkoyunlu-Karakoyunlu) mücadelesi yüzünden harap bir hale gelmiş olduğunu yazmaktadır.⁵¹

⁴⁹ Vardan, W. Barthold, "Hülâgu", İA, V, 581.

⁵⁰ M.H. Yinanç, Aynı Yer.

⁵¹ İbn Batûta, Seyahatnâme (Trcm: M. Şerif) İstanbul, 1335, I, 329.

1360 yılından itibaren Eretna Devleti'nin idaresine geçmiş olduğunu bildiğimiz Erzurum Kalesi'nde ve şehirde eserlerinin bulunduğu hakkında şimdiye kadar elimize, bizi aydınlatacak bir vesika geçmemiştir.⁵²

Erzurum'un kısa fasılalar hariç uzunca bir müddet Eretna Devleti'nin hâkimiyetinde kaldığı tahakkuk ediyor. Eretna valisi 1385 yıllarına kadar Erzurum'a hâkim olmuş, ondan sonra şehir Karakoyunlular'ın kurucusu Kara Mehmed'in eline ve hâkimiyetine geçmiştir.

İşte bu sıralarda Timur, 1389' da Erzurum'a yürümüş ve Karakoyunlu Türkmenlerini perişan ettikten sonra, "Avnik Kalesi'nden geçerek Erzurum'u" bir gün içinde gelip zapt ve yağma etmiştir.⁵³

Bir günlük bir savaşla kaleyi ve şehri zapt etmiş ve yağmalamış olan Timur'un, Erzurum'a karşı neden bu kadar acımasız davrandığı Saltuknâme'de aşağıdaki gibi hikâye edilmektedir:

"Timur ve dahi Erzenü'r-Rûmı dahi yıktı. Anların fesadı ol idi kim götürü ehl-i sük ve mizan ve hile ve bazar halkı hâkimlerine rüşvet kesim virub, narh'ı eksisine satarlardı. Fukara hakkını yirlerdi. Hiyânet zür fesad ve birahm idiler. Pes, Timur anları şöyle kırdı kim, beşiğinde oğlancıkları bile öldürdi. Bazılar eyidür. Sivas'da ve Erzenü'r-Rûm'da bir zulüm dahi vardı. Kim Hak Te'âlâ helâkına ol kavmin anı sebeb itdi. Buydu kim kaçan kediler ve kelbler yavrılsalar, sokağa bırakırlardı. Kedi ve kelpcügezler çağırı çağırı can virürdü. Temür anı işidüb gazab itmesine ol sebeb oldu, dirler. Zira, Timur, âdillik davasın iderdi. Zerre kadar zulme itâb iderem, deyü söylerdü".⁵⁴

1394'de Anadolu'ya tekrar girip, bu arada Avnik Kalesi'ni alan Timur'u 1402 yılında tekrar Erzurum'da görüyoruz. 1402 de gelişinde Tortum Kalesi'ni alarak Erzurum'daki işlerini yoluna koyduktan sonra buradan ayrılan Timur, Ankara Savaşı akabinde tekrar Erzurum'a uğradı. Bundan sonra Anadolu'dan ayrılırken

⁵² M.H. Yinanç, "Erzurum", İE, IV, 350.

⁵³ N. Şami, Zafernâme, s. 124; O. Turan, "İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler", s. 81 (2. baskı) Ankara 1984.

⁵⁴ Ebü'l Hayri Rumî, Saltuknâme (Çev: S.H. Akalın) Ankara, 1967, I., s. 157-158.

Erzurum, Avnik, Kars, Ani, Sürmeli, Zivin, Micingert Kalelerine güvendiği kimseleri tayin ettiğinden, buralar bir müddet daha O'nun nüfuzunda kalacaktır.

Timurluların Erzurum Kalesi'ni tamir ve tahkim ettikleri muhakkaktır. Bu zamanlarda Erzurum'un nüfusu çok azdı.⁵⁵

Timur'un Erzurum'dan ayrılmasından biraz sonra 21 Mayıs 1404 de buraya uğrayan, İspanyol Kralı Don Henri'nin elçilik heyeti içindeki Claviyo, Erzurum'un Yusuf Ali isimli Türkmen valisinden bahsettiği gibi, şehrin kuleli sûrlar ile çevrildiğini ve bir iç kalesi bulunduğunu yazmaktadır.⁵⁶

XIX. yüzyılda siyasî varlık olarak ortaya çıkan ve 1380-1468 yılları arasında hüküm süren Karakoyunlular ile Timur'un oğlu Şahruh (1404-1407) 1421 yılında savaşmış; ve Karakoyunlu İskender'i (1420-1438) Eleşgirt'de yenerek Horasan'a dönmüştü. Fakat Şahruh'un gidişinden sonra geri gelen İskender Bey, Erzurum'u zaptederek, Duharlı Türkmen boyunun reisi olan Pir Ahmed Bey'i, buraya vâli tayin eylemişti.⁵⁷ 1434 de Şahruh, Karakoyunlulara karşı üçüncü kez yaptığı Azerbaycan Seferi'nde, Akkoyunlu ulusu reisi Kara Yülük Osman Bey'i yardıma çağırmış, o da derhal bulunduğu Diyarbakır'dan, kalabalık bir ordu ile hareketle Erzurum önüne gelerek şehri kuşatmıştı. Erzurum'u İskender adına idare eden Duharlı Pir Ahmed, şiddetli bir müdafaa gösterdi ise de; Akkoyunlular kullandıkları mancınıklar ile sur ve burçları döğmeğe ve akabinde de bir gedik açmağa muvaffak olmuşlardı. Mancınıklar, sûrların burçlarından birini de yıktığından, Akkoyunlular şehri almağa muvaffak oldular.⁵⁸

Akkoyunlu Beği Kara Yülük Osman, Erzurum'u oğullarından Şeyh Hasan'a verdi ve bu başarısını Şah-Ruh'a bildirdi.⁵⁹ İskender ise Tebriz'e çekilmişti.

⁵⁵ İbn Batûta, Seyahatnâme, I, 329; İ. Hakkı Konyalı, a.g.e., s. 109.

⁵⁶ Ebû Bekr Tihrani, Katib-i Diyarbekriyye, I, 107-108.

⁵⁷ M.H. Yinanç, "Erzurum", İE, IV,351.

⁵⁸ Ebû Bekr Tihrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, I, 107-108.

⁵⁹ Kitab-ı Diyarbakriyya, I, 108; John E. Woods, Akkoyunlular, s. 71.

Böylece büyük bir emir olan Kara Yülük Osman Bey; Erzurum, Bayburt, İspir, Tercan'a da hâkim olmuştu.⁶⁰

Bu hadiseden biraz sonra, Karakoyunlu İskender Bey, Azerbaycan'a giren Şahruh'a karşı koyamayarak geri çekilip Osmanlı diyârına gitmek üzere Erzurum'a doğru kaçtı. Şahruh, İskender'in Erzurum'a doğru kaçacağını tahmin ettiğinden, bu civarda bulunan Akkoyunlu Kara Yülük Osman'a, onun yolunu kesmesini bildirdi. O da Erzurum'u tahkim etti. Yanında az bir kuvvetle, Erzurum'a doğru gelen İskender ile Kara Yülük kuvvetleri arasında Karaz'da çıkan çetin savaşta (1435) başından ağır yaralanan Kara Yülük, muharebe meydanından getirildiği Erzurum'da vefat etti.⁶¹ Aynî gibi Memlûk müverrihlerinin anlattıklarına göre: Kara Yülük bozguna uğradıktan sonra, Erzurum'a girmek isterken sûrların kenarındaki hendeğe düşmüş ve boynu kırılarak ölmüştür.

Bu savaştan sonra, ağır kayıplar veren Akkoyunlular, beğleri Kara Yülük'ün ölümü üzerine Erzurum'dan kaçarak, gittiler.⁶²

Timurlu şehzâdesi Muhammed Cuki, bu sırada Akkoyunlular'a yardım için hareketle ancak Pasin'de Aras kenarına kadar gelmişti. Çoban Köprüsü'nü geçen Timurlu askerleri, Karakoyunlular'ın daha fazla zarar ziyan vermesini engellemek için Erzurum'a yürüdüler. Karakoyunlular ise, kalenin savunmasız bırakıldığını görünce, geçici olarak Erzurum'u ele geçirdiler. Yani, İskender Erzurum şehrini kalesiyle beraber aldı. Bu arada Kara Yülük Osman'ın kabrini de tahrip ettirdi.

Timurlu kuvveti az sonra Erzurum önlerine gelmeğe başlarken, İskender de batıya doğru çekiliş emrini vererek, Osmanlı sınırlarına sığındı. Tokat'a kadar giderek kışlayan İskender, Timurlu tehlikesinin azaldığını görerek, sığındığı Osmanlı ülkesinden geri dönerek, Erzurum'a uğradı. Oradan da Avnik-Kağızman yolu ile Sürmeli-Çukuru'na gelerek 1437 kışını orada geçirdi.⁶³

⁶⁰ Kitab-ı Diyarbakıyya, I, s. 35.

⁶¹ Kitab-ı Diyarbakıyya, I, 107, 111-114, 115.

⁶² E. Sümer, Karakoyunlular, s. 136; John E. Woods, s. 95-96.

⁶³ Kitab-ı Diyarbakıyya, I, 126-128.

İskender Bey, 1438 yılında oğlu Şah Kubad tarafından öldürüldü. Yerine geçen kardeşi Cihan Şah (1438-1476), Karakoyunlular'ın son hükümdarıdır (Avnik Kalesi bahsinde ilgili yerde daha genişçe açıklanmıştır).

Şahruh'un oğlu Cuki, Erzurum kalesini tahkim ve tamir ettirmişti. Karakoyunlu hükümdarı İskender Bey de Erzurum Kalesi'ni tamir ve termim ettirmiştir.⁶⁴

Karakoyunlu ve Akkoyunlu gibi iki rakip Türkmen devleti arasında zikzaklı bir alınıp verilme akıbetiyle başbaşa kalmış Erzurum'a, Akkoyunlular'ın beşinci hükümdarı Uzun Hasan da sık sık hücumlar yapmış ve fakat bu kaleyi alamamıştır.

Cihanşah ölünceye kadar Erzurum, Karakoyunlular'ın elinde ve hâkimiyetinde kalmıştır. Ancak Cihanşâh'ın ölümünden hemen sonradır ki Uzun Hasan, 1468 de diğer Karakoyunlu topraklarıyla beraber Erzurum'u da almıştır. Erzurum, Akkoyunlu Devleti'nin son zamanlarına kadar, onların elinde kalmıştır.⁶⁵

1473 de Uzun Hasan, Otlukbeli'nde yenilince Osmanlılar ebedî olarak Erzurum'a sahip olacaklardır.

XIV. yüzyılın ilk yarısının ortalarında Akkoyunlular'ın yurdu Diyarbakır ve Ergani yöresiydi. Bu civara kuzeyden giden yaz ve kış otlaklarının yolları Kemah, Erzincan, Bayburt ve Erzurum coğrafyasından geçiyordu. Bu anlamda temel göç yolları üzerinde stratejik bir konuma sahip Erzurum, önemli ve çok sayıda daha küçük kalelerin de denetimini sağlıyordu. Bu sebeble Akkoyunlular için çok önemliydi. Çünkü Erzurum, Pasın'dan Palu'ya, Ergani'ye kadarki güçlü kaleleri; ve göç yolunun denetimini sağlaması bakımından bulunmaz nitelikteydi.⁶⁶

Akkoyunlular için bir fetih ve genişleme çağı başlatan Kara Yülük Osman Bey, Karakoyunlu, Kara Yusuf'un savaşçı oğlu ve varisi İskender'le savaşlar yaparak 1434 de Erzurum'u Karakoyunlular'ın elinden geçici de olsa koparmayı başarmıştı. 1454 yılında da Karakoyunlu arazisinden olan Erzurum, Avnik, Bayburt havalisi Akkoyunlular tarafından talan edilmişti.⁶⁷ Yukarıda da belirtildiği gibi

⁶⁴ İ. Hakkı Konyalı, a.g.e., s. 110-111.

⁶⁵ İ. Hakkı Konyalı, a.g.e., aynı yer.

⁶⁶ John, E. Woods, Akkoyunlular, s. 71, 77, 84.

⁶⁷ Walther Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 115, Ankara 1992.

nihayet Erzurum, son Karakoyunlu Cihanşah'ın ölümünden sonra Akkoyunlu idaresine geçince; hem Orta Asya'yı, Hindistan'ı, İran'ı batı İslâm pazarlarına ve Avrupa'ya bağlayan hayatî ticarî yollar üzerindeki Akkoyunlu egemenliği sağlamlaştırıldı; hem de doğudaki yazlık yaylalar ve Diyarbakır'daki kışlık bozkırların kesin denetimi sağlanmış oldu.⁶⁸

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran'a giderken ve gelirken yakınından geçtiği Erzurum şehir ve kalesi bu yıllarda metrûk bir kale idi ve tek bir nüfus yoktu.⁶⁹

Kanuni çağında 1534 yılında Osmanlı idarî yönetimine katılan Erzurum kalesi tamir ve tahkim edilmiştir. Moğol istilâsı neticesinde yağma ve tahribe uğrayan, İlhanlıların sukûtundan sonra, onun ümerâsı tarafından; bilâhare Karakoyunlular ile Akkoyunlular arasında mücadele sahalarından biri olan; daha sonra Timur tarafından talan edilen, bâzen Karakoyunlular'ın, bâzen de Akkoyunlular'ın eline geçen ve bilhassa Karakoyunlu İskender Bey tarafından bir defa daha iyice yağma ve tahrip edildiğinden büsbütün harap halde bulunan Erzurum şehir ve kalesi, 1534 de yeniden te'sis ve iskân edilmiş; istihkâmâtı tamir olunmuş ve arazisi tahrir edilerek, sipahilere verilmiştir.⁷⁰

Erzurum askerî bir şehir olarak kurulmuş ve zaman zaman müdafaasının kuvvetini artırmak için şehrin etrafı ve içi kuleler, yüksek duvarlarla kat kat tahkim edilmiştir. Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu, İran'a karşı iki büyük şehrin müdafaasında çok titiz davranmış, çok ehemmiyet vermiştir. Bu şehirlerin birisi Diyarbakır, diğeri Erzurum'dur. Böylece iki hükûmet arasında hudut olan Erzurum şehri etrafında kanlı savaşlar olmuştur.

Erzurum'da şimdiki halde sağlam olarak kalan İç-Kale'nin duvarlarıyla ve bir de ötesinde berisinde görülen sur parçalarından başka bir şey yoktur. Hatta bu parça surlar şehrin yakın zamanlarında yapılan imâr çalışmalarında ortadan kalkmıştır.

⁶⁸ John, E. Woods, aynı eser, s. 96-97.

⁶⁹ İ. Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum, s. 113.

⁷⁰ M.H. Yinanç, "Erzurum", İE, IV,352.

Selçukluların yaptırdıkları kuleler ve yüksek duvarlar da bütün ortadan kalkmıştır. Yalnız İç-Kale surunun güneye uzanan duvarlarındaki kule kalmıştır ki burada Ebû İshakî Kazrunî yatmaktadır.⁷¹

Bugün mevcut olan İç-Kale (zamanında mevcut olan) surların ortasında yükselen tepe üzerinde kurulmuştur. Kale dört köşedir. Bu kalenin duvarları yüksektir.

Şimdi yok olup da eskiden mevcut olan sur duvarlarının yerlerini birçok araştırmalar neticesi 1936 da eserini yayınlayan A. Şerif Beygü bularak tarif etmiştir.⁷²

İç-Kale'den sonraki ikinci surun duvarları kuzey ve güney taraflarından İç-Kale duvarına bitişikti. İkinci ve üçüncü surların üzerinde gerektiğinde konulan ve kaldırılan köprüler varmış. Surlar şehri düz bir daire şeklinde çevirmemiştir; bir takım üstüvanî ve kâh köşeli kuleler (surların ileri çıkıntıları köşeleridir) ile desteklenmiştir.

Toplara karşı İç-Kale'nin hedef teşkil ettiği anlaşılınca XIX. yüzyılda Erzurum surları önemini kaybetmiştir.

İç-Kale'de evvelce bulunmuş olan anbar ve kışla duvarları 1829 Haziran'ındaki Rusların ilk işgalinde yakılmıştır.

Şimdiki halde mevcut sur parçalarında hiçbir kitabe yoktur. Halbuki Selçuklular Erzurum Kalesi'ne önem vermişler ve burayı daimi surette emniyet altında bulundurmak için Trabzon Rumlarına karşı Bayburd'u, Gürcülere karşı da Micingerd, Avnik, Zivin Kalelerini çok sağlam bir surette yaptıkları düşünülürse, Erzurum Kalesi'nin bunlardan ne kadar üstün olduğu anlaşılır.

Erzurum İç-Kalesi, hisariçeleri 1853 Kırım Harbi'nin başlayacağı sıralarda ve harp içinde birinci defa; Kale ve surların ikinci defa olarak yıkılışı da 1865 yılında olmuştur. Bu zamanda çarlığın istilâsına karşı Erzurum'u tutabilmek için o devrin tâbiye usûlüne göre şehir yeni baştan istihkâmlarla techiz edilmeğe başlanmıştır. Bu çalışma 1877 Harbi'ne kadar devam etmiştir. Bu yeni istihkâmlarda kullanılmak

⁷¹ A. Şerif Beygü, Erzurum, s. 19.

⁷² A. Şerif Beygü, a.g.e., s. 22.

üzere surların kesme taşları kullanılmış, bu şekilde duvarların mühim bir kısmı yıkılmıştır.⁷³

İç-Kale'den ve diğerlerinden birbirlerine ve en sonunda da dışarıya muhtelif kapılar açılırdı. Bu kapıların adları da vakfiyelerde, Mülknâmelerde ve halkın dilinde yaşamaktadır. Bahsedildiği gibi surlardan açılan kapılar şunlardır: Tebriz Kapı, Gürcü Kapı, Erzincan Kapısı, Yeni Kapı.

İç-Kale doğudan batıya doğru mustatil şekildedir. Kale; Ehmedekliğinden, İç-Kale oluşundan çok bir şey kaybetmeden bize kadar gelmiştir. İç-Kale'nin kale kumandanının, dizdarın ve icabında hükümdarın ve serdarın oturduğu en müstahkem kısmı, Ehmedek'in güney doğu köşesinde idi.⁷⁴ Buradaki kasır yıkılmış ve yok olmuştur. Yalnız hamamı kalmıştır. Buraya kalenin güney köşesinden batıya doğru açılan kapıdan girilmektedir. Kapının üstünde bulunan Tuğralı Kitabenin kazınmak suretiyle yok edildiği görülmektedir.

Kale'nin güney duvarının camiin alt taraflarına, sağına ve soluna rastlayan kısımları yapı malzemesi ve inşâ tarzı itibariyle kuleye ve mâbede benzemektedir. O halde bu kısım duvarların Saltukluların kurucusu Ebü'l Kasım'ın oğlu İnanç Biygu Alp Tuğrul Bey tarafından yaptırıldığına hiç şüphe yoktur. Yalnız kulenin hemen sağında güneyde, Kırklar Türbesine doğru açılan ve şimdi kapalı bulunan kapı ile duvarların bir kısmının daha sonradan yapılmış olduğu harcından ve mimarî tarzından anlaşılmaktadır.⁷⁵

Evliya Çelebi, Kale Duvarlarının 60 arşın (45.48 m.) olduğunu söylüyor.

Erzurum Kalesi'nin İç-Kale'sindeki İnanç Biygu Kulesi (Saat Kulesi) nden başka hiçbir kitabesi bize kadar gelmemiştir. Avrupalı ve Amerikalı bazı seyyahlar ve tarihçiler kale kapılarının üzerinde kitabeler bulunduğunu yazıyorlar.⁷⁶

Erzurum Kalesi'nin kitabeleri bize kadar gelseydi, kale tarihinin birçok kördüğümüleri çözüldü.

⁷³ A. Şerif Beygü, Erzurum, s. 26.

⁷⁴ İ. Hakkı Konyalı, a.e.g., s. 93.

⁷⁵ Aynieser, s. 93-94.

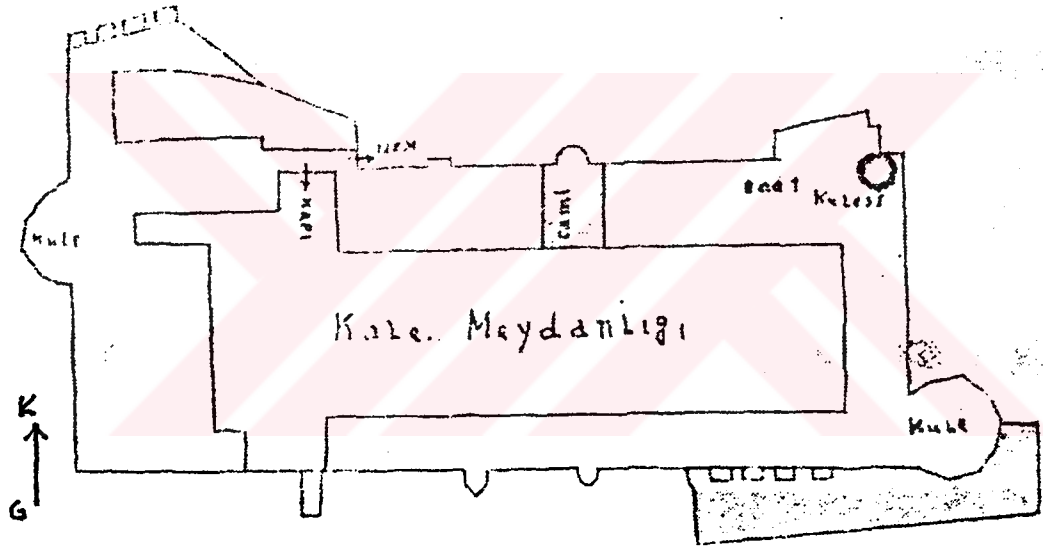
⁷⁶ Aynı eser, s. 95.

1878 den sonra Rusların yapmış oldukları Bakû, Tiflis, Batum demiryolu ile, sonradan bu yol Tebriz, Çulfa ile birleşerek Erzurum'un ticaretini azaltmış ve yavaş yavaş ehemmiyetini kaybetmiştir.

Askerî ehemmiyetine gelince: bu böyle değildir. Kalenin ve şehrin kuruluşu askerî bir maksada mebnî olduğundan kale, dolayısı ile şehir, kurulduğu zamandan yani 450 senesinden şimdiye kadar bu önemini kaybetmiş değildir.

Bugün Erzurum Kalesi, modası geçmiş antik eşyaların sergilendiği meydanda şehre bakarken, başından geçenleri düşünüyor halde. Sanki ayası yere basmış bir elin şehâdet parmağı misâli; Tepsi Minare'si göğden uçan kuşlara, ben buradayım, der gibi...Kim bilir? Sessiz bir dille karşı caddedeki Çifte Minâre ile ne sohbetler yapıyordur.





Erzurum Kale Krokisi

HASAN-KALESİ

Aşağı ve Yukarı Pasın'ın köylerinin kaza merkezi olan Erzurum'a bağlı Pasınler ilçesindedir.

Adını, yaptıranından dolayı alan kale, yapısı ve mevki itibariyle yüksek bir tarihî kıymet taşır. Kale kurucusunun adı, kuzeyindeki dağlarda da "Hasan Baba Dağı" şeklinde yaşamaktadır.

Aşağı ve Yukarı Pasın'ın köylerinin kaza merkezi olan Pasınler ilçesindeki bu kale, şahlanmış Hasan Baba Dağı'nın önüne çömelmiş bir sarp tepe üstüne yapılmıştır. İri kayalar üstünde bina edilmiş, büyük sûr duvarları ile Ortaçağ kalelerinden birisidir. Bulunduğu tepenin bir kısmı göklere çevrilmiş keskin süngü namlularına benzeyen, sivri kaya parçalarıyla kaplanmıştır. Kale Ortaçağ'da müstahkem mevkilerde ve kalelerde aranan bütün şartları kendisinde toplamıştır. Üç tarafı geniş ovaya hâkimdir. Yani düşmanın gelebileceği sahayı göz alabildiğine kadar kontrole müsaittir. İster doğudan, ister batıdan bakılsın bu kalenin bulunduğu Hasan Baba Dağı yerinin sarplığı yüzünden, hücumları kolayca kırıp defedebilir. Mühim bir yolun ve geçidin üstündedir. Hemen her kalede olduğu gibi eteğinde su vardır. Erzurum'a giden yolun üzerinde bir emniyet sübabı gibidir.⁷⁶

Bu kalenin başka kalelere nasib olmayan, askerlik bakımından çok mühim bir özelliği vardır ki o da hâkim olduğu sahanın siper yapmaya ve barınmaya müsait olmamasıdır. Arazi 80-100 cm. kazılınca su çıktığı için, kaleyi hedef alan düşman buralarda herhangi bir yer kazıp yerleşemez ve tutunamaz.

Kalenin birçok yerleri muntazam kesme taşla yapılmıştır. İri ardıc ağaçları kalenin inşâsında hatıl olarak kullanılmıştır. Dış-Kale'nin kapıları yıkılmış ve yok olmuştur. Ehmedek denilen İç-Kale'nin muhteşem tek kapısının muntazam ve süslü taşlarla yapılmış söveleri ve kemerleri bu arada da kitâbeleri sökülerek yok edilmiştir.

⁷⁶ İ. Hakki Konyalı, 459.

İç-Kale'(Ehmedek) nin kapısı, kalenin varoşuna kurulmuş olan şehre, kaplıcalara ve Pasinler Ovası'na açılır. Kalenin duvar kalıntılarından ve kapılarından, üç kat olduğu anlaşılmaktadır. İç-Kale'nin batıya, kayalar arasından müthiş uçuruma açılan bir kapısı vardır. Buna Uğrun Kapı (gizli kapı) derlerdi. Bu kapıdan aynı zamanda suya inilirdi.⁷⁷ Alt tarafında Hasankale mezarlığı vardır.

Ortaçağ'da Hasan Kalesi, Eşkâniyân ve Sasanî sülâleleri ile Doğu Roma arasında ardı arası kesilmeyen kavgalarda, birinden diğerine geçen bir hudut kalesi idi. O kadar ki 1021 de Bizans İmparatoru II. Basileos/Basil bizzat Doğu'da görüldü. Sebebi ise Bizans'ın Gürcü sınırındaki Tao (Oltu) ve Basian (Pasin)ın Aphaz ve Kartlı (Gürcistan) kralı Giorgi tarafından alınmasıydı. Doğuya gelerek Theodosiopolis' (Erzurum) i yeniden inşa ettiren Basileos, Basean/Pasin'e girerek Okomi (Ügümi) köyünü ve civarı tahrip ettikten sonra Basean'ı boydan boya katettikten sonra Vanand (Kars) bölgesine girmişti. Yine aynı dönemde Bizans'ın Basean kantonundaki bir piskoposluk, bu kantonun aynı addaki ve bugünkü Hasankale'ye tekâbül eden başşehri Basian'(Basean/Pasin) da idi.⁷⁸

Bir aralık Hazar Türkleri ile Araplar arasında vuku bulan harplere meydan olan Hasankale, Dokuzuncu asırdan itibaren Türkistan'dan akın ve muhaceret suretiyle gelen Oğuz Türkleri'ne geçerek, bu yöredeki Gürcülerin atılmasında bir üs olmuştur. Artık Hasankale bundan sonra sırasıyla Erzurum'a hâkim olan Türklerin eline geçmiştir.⁷⁹

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey (1037-1063) zamanında meydana gelen Türkmen (Oğuz) göçlerinden biri, Bizans kaynaklarında Kapetru diye anılan Hasankale'si yerindeki kalede Selçuklu ve Bizans, Gürcü kuvvetlerini karşı karşıya getirdi.

⁷⁷ İ. Hakkı Konyalı, Aynı Eser, s. 459.

⁷⁸ Ernst Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, s. 160-161, 193-194.

⁷⁹ A. Şerif Beygü, Erzurum, s. 206.

HASANKALE (PASINLER)/KAPUTRU SAVAŞI

(18 Eylül 1049)

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in emri ile; Azerbaycan valiliğine atanan İbrahim Yinal, Bizans İmparatorluğu topraklarından olan Doğu Anadolu'da fetihlerini devam ettirmek istiyordu.

Aldığı emir üzerine İbrahim Yinal de gazâ için Bizans'ın doğu sınırını geçerek Artze/Erzen'(şimdi Garaz) de büyük bir zafer kazandı. Bunu Erzurum bahsimizde anlatmıştık. Bu zaferden sonra Selçuklular Basean/Pasın Ovası'na geçtiler. İbrahim Yinal bu yörede ikinci bir savaşa mecbur bırakıldı. Theodosiopolis (Erzurum) komutanı çevresinin Türklerle dolu olduğunu görünce Hristiyan kırıallıklardan yardım istedi. İbrahim Yinal'in kendisi için tehlike arzedeceğini tahmin eden Gürcistan kiralı Lilo, 16.000 asker ile yardıma koştu. Urfalı Matheos'a göre de, Bizans generaline Ermeni prensi Pahlavunili Grigor Mapistros 15.000 asker ile yardıma gelmişti.

İbrahim Yinal, gelişmeleri yakından takip etmekte ve müsait bir yerde savaşa mecbur kalacağını düşünmekte idi. Bizanslılar ve müttefiklerinin Kaputru (rumlarca: Kapetru) kalesine geldiler. O tarihte Hasankalesi yerinde Kaputru (:Kaput-Rud: Gök-Su demektir) kalesi vardı.⁸⁰ İbrahim Yinal, Bizanslılar ve müttefiklerinin Kapetru Kalesi yakınında olduğunu öğrenince burada nihaî savaşa karar verdi. Ve Türkler ile Bizanslılar arasında ilk büyük muharebe burada oldu.⁸¹ Liparit esir edildi.⁸²

Selçuklu ordusu 18 Eylül 1049 da büyük bir zafer kazandı. Kapetru Meydan Savaşı, İslâm ve Ermeni kaynaklarında akisler bırakmıştır. Nitekim İbn'ül Esir, kısaca şu malumâtı nakletmektedir:

“Bu sırada Rumlar ve Abhazlardan meydana gelen 50.000 kişilik büyük bir ordu ile karşılaşp, savaşa tutuştular. Aralarında çok çetin savaş oldu. Bazen

⁸⁰ M. F. Kırzioğlu, Anı Şehir Tarihi, s. 22, Ank. 1982.

⁸¹ M. H. Yinanç, Selçuklular Devri, s. 47, İst. 1944.

⁸² Azimî, Azimî Tarihi, s. 8 (Yay: Ali Sevim).

Rumlar (Bizanslılar), bazen de Müslümanlar (Oğuzlar) galip geldiler. Sonunda Müslümanlar kesin bir zafer kazandılar. Çok sayıda patığı esir aldılar. Abhaz kralı Karit (Liparit) de esirler arasında idi. Kurtuluş akçesi olarak 500.000 dinar para ile 100.000 dinar tutarında hediye verdi”.⁸³

Urfalı Matheos’da da Kaputru/Hasankale/Pasinler Savaşı için şu bilgiler yazılıdır:

“Bizans askerleri doğuya geldikleri zaman Gamen ile Aaron ve Vasak’ın oğlu Grigor, Gürcü Prensi Liparit’i yanlarına çağırdılar. Onlar, Arçovit denilen yerde Gaputru tesmiye olunan kaleye geldiler. Onların ilerlediklerini haber alan Türkler (Selçuklular) durdular. Romalılar (Bizanslılar) da Arçovit’de karargâh kurdular. Müslüman askerleri, kahraman Liparit’in üzerine geldiler. Liparit, kızkardeşi oğlu gece muhafızı Çortuanel’i onlara karşı çıkardı. Müslümanlar geceleyin hücumla geçtiler. Gürültü esnasında Liparit, yetiş, Müslüman askerleri bizi muhasara ettiler, diye seslenildiğini işitti. Liparit, bugün cumartesi olup, Gürcülerin savaşa çıkma sırası değildir... diye cevap verdi. Bununla beraber, Çortuanel, gece bir arslan gibi, Müslümanların üzerine atıldı. Fakat Türkleri takib ettiği sırada, ağzına bir ok isabet etti. Ensesinden çıktı. Böylelikle cesur ve kuvvetli Çortuanel öldü. Liparit, Çortuanel’in hayatını kaybettiğini öğrenince, kudurmuş bir hayvan gibi savaşın içine atıldı. Bütün Müslümanları tarlalara dağıttı. Toprağı kanları ile boyadı. Liparit’in kahramanlığını gören Roma (Bizans) askerleri kıskançlıklarından, onu düşmanın içinde terk edip, kaçtılar. Bunu gören Müslümanlar (Selçuklular), Gürcülere karşı harp etmek üzere geri döndüler. Muharebenin şiddetli anında, Liparit, düşman askeri arasında bir arslan gibi gürler iken, arkasında bulunan bir Gürcü askeri, kılıcı ile onun atının ayağını dizlerinden kesti. Liparit kalkanının üzerine oturmuş olduğu halde yere düştü. O, Liparit benim diye seslendi. Müslümanlar Gürcü askerlerinin bir çoğunu kılıçtan geçirdiler. Kalanlarını da firara mecbur kıldılar. Onlar, Liparit’i esir ederek Horasan’a Sultan Tuğrul’un yanına götürdüler”.⁸⁴

Sultan Tuğrul bey, bu zaferden dolayı amcazâdesi (anadan kardeşi) İbrahim Yinal’i tebrik etti ve çok memnun oldu.

⁸³ İbn’ül Esir, IX, 454-455.

⁸⁴ Urfalı Matheos, Vekâyinâme s. 89-90.

Böylece Bizans ordusu, emir-kumanda anlaşmazlığı ve kıskançlık gibi şeyler ile Kapetru (Hasan-Kale) Meydan Savaşı'nı kaybettiler. Modern tarihçiler tarafından Hasan Kale Zaferi diye anılan başarı, Malazgirt öncesi ilk büyük deneme olmuştur.

1071 Malazgirt Zaferi'ni müteakip Erzurum'da, çevresinde ve bu arada Hasan-Kale'de Saltuklular, onlardan sonra da İlhanlı hâkimiyeti vardı.

1124 Haziranında Hasan-Kale merkezli Yukarı Pasinler'e kadar gelen Gürcüleri, 1202 de Anadolu Selçuklu Sultanı Rûkn ed-Din Süleyman buradan geçerek karşılayacak, akabinde de Micingert Savaşı'nı yapacaktı. 1280 lerde Azad Musa kumandasındaki 60.000 hane (çadır) Türkmen halkının kışladığı yer gene Hasan-Kale (Pasin) idi.⁸⁵

İlhanlılar'ın yıkılması ile ülkede otorite boşluğu meydana gelmişti. 1336 da Moğolların varisi olan koca İlhanlı Devleti sahneden çekilmiş ve her çöküşte olduğu gibi, kudretli beğler kendi bulundukları yerlerde bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi. Bu cümleden olarak İlhanlı hâkimiyetinin enkazı altında Erzurum ve çevresinde Sutaylılar ortaya çıktı.

Sutaylılardan Hacı Togay'ın oğlu Hasan, Sutay gücünü Erzurum ve havâlisinde hissettirmek istemiş, Avnik, Zivin ve Micingert gibi müstahkem kaleler yanında bir yenisine ihtiyaç duymuştur. 1340 dan önce, Pasın Ovası'nda bir kale inşâ ettiren⁸⁶ Sutaylılardan (1336-1340) Hacı Togay oğlu Hasan, böylece günümüze kadar gelen Hasan-Kalesi'ni ilk defa olarak inşâ ettirmiştir⁸⁷ ve kendisi de vefâtında orada defnedilmiştir. Bu kale onun adına nisbetle, Hasan-Kale adını almıştır.⁸⁸ Kale'nin kuzeyindeki dağ da "Hasan Baba Dağı" adı ile anılmış ve hatırası günümüze kadar gelmiştir. Hasankale ve Hasan Baba Dağı, sıcak su kaynaklarına yakın olup, Erzurum, Horasan ve Avnik taraflarını kontrol edebilen konumdadırlar.

⁸⁵ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 165, 258, 507.

⁸⁶ Enver Konukçu, Cumhuriyete Kadar Erzurum, s. 85.

⁸⁷ "Kars Tarihi"nde (s.448) ve İ. Hakkı Konyalı'nın "Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum" eserinde (s.463) Hasan-Kale'nin 1336-1339 arasında yapıldığı yazılıdır.

⁸⁸ M. Halil Yınanç, "Erzurum", İA, IV, s. 350.

Aras Nehri üzerinde Hasan-Kale'ye yakın yerde "Çoban Köprüsü"nü yapan İlhanlı Çobanlılar(1340-1358), bu sırada Erzurum üzerinde hak iddia etmekte idiler. Bu yüzden İlhanlı Emir Çoban'ın torunu Şeyh Hasan, Muş taraflarından başlayarak Sutaylıların yaylaklarını ve hâkim oldukları yerleri yağmalamaya başladı. Daha sonra da Erzurum'a gelerek şehre hâkim olmuş ve burada bir ay kalarak ağır müsadereye bulunmuştu. Bununla da kalmayarak, doğudaki Hasan Kalesi önlerine gelip Sutaylıların yeni inşa ettikleri kasabaya girerek, tahribatta bulundu. Nedeni belli olmayan bir kin ve nefretle Sutaylılar'a ait ne varsa yıktırdı. Mescid ve minberler de aynı akibetten kurtulamadı. Daha da ileri giderek, Şeyh Hasan Sutay'a ait türbeyi de yerle bir etti. Cesedini mezardan çıkarttırarak, başını gövdesinden ayırttı. Şimdiye kadar böylesine hakaret görülmediği için ahali hayret içinde kaldı.⁸⁹ Tarihçiler de, haklı olarak Hasan Çobanî'yi yermekte, törede böyle şeylerin olmadığını yazmaktadırlar.

Yukarıdaki bilgileri veren Hafız Ebru, konuyla ilgili şu beyti de söylemiştir. Mealen: "Nasıl ki ölen alimlerden ilim öğrenilmezse, ölen düşmandan da kimse intikam alamamıştır."

Hasan-Kalesi'nde, Sutaylılar'dan kaleden başka hiçbir eser bize kadar gelmemiştir. Burada bulunan abideler, Osmanlıların eseridir.⁹⁰

Ortaçağ'ın sonlarında önemli bir yer işgal eden, adını taşıyan imparatorluğun kurucusu Timur, hiçbir plan ve programa bağlı kalmadan yaptığı sayısız askerî seferlerden sonra, Anadolu'yu ele geçirme niyetiyle 1393 yılı başında Anadolu'ya girdi.

Timur, Anadolu'nun doğu bölgelerini istilâ hareketlerini devam ettirerek, nihayet Karakoyunlu Kara Yüsf'un kardeşi Mısır Hoca'dan elindeki Avnik Kalesi'ni almaya niyet etmişti. Avnik bahsinde anlattığımız gibi, 43 günlük bir kuşatmadan sonra Avnik gibi zorlu bir kaleyi nihayet almıştı.

Timur, Ahlatlı Grigor'un yazdığına göre, sadece Avnik ile yetinmemiş, Pasin Ovası'nın gözde kalesi Kepetrum (Kaput/Hasan-Kale) kasabasını da ele

⁸⁹ Hafız Ebrû, Zeyl-i Câmî üf Tevârih, Tahran 1317, s. 165, 203.

⁹⁰ İ. Hakkı Konyalı, Aynı eser, s. 463.

geçirmiştir. Bu sırada Hasan-Kale'nin de Karakoyunlular hâkimiyetinde olması pek muhtemeldir.

Bezm u Rezm'de yazıldığına göre; Timur, Avnik'i almak için kale yakınlarında konaklamış iken "sağlamlığı ve alınmazlığıyla ünlü iki kale olan Micingerd ve Erciş'i alıp, o bölgedeki (Zivin, Hasankale gibi) bulunan diğer kalelerin bazısını zorla, bazısını da hile ile ele geçirdi. Onların ileri gelenlerini azap ve işkenceye tâbi tutarak yok etti".⁹¹ Bu bilginin yorumuyla muhtemelen Hasankale, Avnik'in düşürülmesinden hemen önce kapılarını Timur'a açmış olmalıdır.

Timur 1402 yılındaki Anadolu'ya son gelişinde de Hasankale merkezli Pasın'den geçerek Erzurum'a gitmiştir.⁹²

Hasankale'nin gerek Timur'un alması sırasında, gerekse Karakoyunlular'ın elinde iken çok tahribat gördüğü muhakkaktır. Bu sebeple A. Şerif Beygü'ye göre: Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, kaleye önem vermiş, yeni baştan sûrlarla çevirmiştir, ki bu yüzden kaleye Uzun Hasan'ın adı verilmiştir.⁹³ Uzun Hasan 1472 de Hasankale merkezli Pasın üzerinden Narman'a gitmişti.⁹⁴ Nitekim Evliya Çelebi de: "Azerbaycan hâkimi Uzun Hasan, bunu Fatih'in korkusundan yeniden yaptırmıştır" diyor.⁹⁵ Bu ifadeler Hasan-Kale'nin Akkoyunlular eline geçerken çok yıpranmış ve tahrip görmüş olduğunu göstermektedir.

Ortaçağ'da ve Osmanlılar idaresinde "Yukarı" ve "Aşağı" diye ikiye ayrılan ve bu yüzden "Pasınlar" denilen Yukarı-Aras boyundaki geniş ovanın merkezi Avnik (yukarının) ve Micingert (Aşağının) kaleleri iken sonradan Hasan-Kalesi bu iki bölgeden Yukarı-Pasın'ın merkezi sayılıyordu.

⁹¹ Aziz E. Esterabadî, Bezm-u Rezm, s. 424.

⁹² M. F. Kırzioğlu, Kıpçaklar, s. 153.

⁹³ A. Şerif Beygü, Erzurum, s. 206. Aynı müellif "Naima Tarihi"nden naklen aldığı ve aynı sayfada dipnot olarak verdiği bilgide, "Erzurum Kurbunda, Akkoyunlulardan Uzun Hasan nâm padişahın binâ eylediği Hasan Kalesi denmekle şöhet bulmuş bu hisarın bânisinin Uzun Hasan" olduğunu belirtmiştir. (s. 206).

⁹⁴ M.F. Kırzioğlu, Kıpçaklar, s. 155.

⁹⁵ Evliya Çelebi, Seyahatnâme, c. II, s. 217.

Erzurum'un doğusundaki bu geniş ovayı, Erzurum'dan ayıran meşhur Deveboynu geçididir. Pasın Ovası, bu geçitten sonra başlar. Ovayı Çoban Köprüsü ikiye ayırarak, Köprü'nün doğusundaki ovaya Aşağı Pasın ve Köprü'nün batısındaki ovaya da Yukarı-Pasın adı verilmiştir. Ovanın güney ve kuzeyindeki dağlar yayla niteliğinde olup otu bol ve suları çoktur. Zaten bu sebeple çeşitli Türk boylarının belli başlı kışlak alanlarından olmuştur. Buna Osmanlı Devleti'nin kurucusu Kayı Boyu güzel bir misaldir.

Hasan-Kalesi'nin merkezi olduğu Pasın Ovası'nda, eskiden beri Gürcistan'dan, Kafkasya'dan, Kuzey İran'dan gelen yollar birleştiğinden dolayı, eski göçlerin batıya doğru hareketlerinin de büyük ehemmiyeti vardır.

Yakut Hamevî "Basın-i Ulya ve Basın-i Süflâ" yani Aşağı ve Yukarı Pasın'den ve "Erzurum kasabası kürresinden Basın"dan bahsetmiştir.⁹⁶ Üç tarafı alçak hatta açık olan Hasan-Kalesi'nin civarı sulak toprak olduğundan siper eşilemezdi. Yukarıda belirtildiği gibi az buçuk kazılsa su çıkar. Bu durum Hasan Kalesi'nin büyük avantajı olmuştur. Faydasız olmayacağını sandığımız bu bilgilerden gerekli yorumlar çıkarılabilir.

Bu mühim tarih yâdigârının bugünkü hâli birçok kalelerimizinki gibi yürekler acısıdır. Şehrin bir taş ocağı halinde olmasına rağmen kale, ihtişamından ve azametinden pek çok şey kaybetmemiştir. Kalenin dış duvarlarının, kaybettiği burç ve bedenleriyle epey yıpranmış bir görünümü varken, son yıllarda restore edilmiştir.

Günümüzde Hasankalesi'nin civarında olması gereken eski Pasın harabelerinden eser ve iz yoktur. Hasan-Kalesi'nde tarihi kitabeler zamanla sökülüp mahvolmuştur. Kale surları şimdiki halde kayalığın tepesini çevirmektedir. Kalede eskiden evler bulunuyormuş. Bugün harabeleri bile hiç belli değildir. A. Şerif Beygü, 1936 da basılan malum eserinde gerek kale yanındaki harabelerin, gerekse kale içindeki evlerin harabelerinin var olduğunu yazar.

Bugün yanındaki kabirlerde yatanların Fâtiha beklediği misâl, Hasan-Kale de ardından anılmak isteyen bir hatıra gibi... Doğru bir ikrarla, dünkü ihtişamı yoksa bile bugün halâ dik...

⁹⁶ Yakut Hamevî, Mu'cem'ül-Büldân, C. I, s. 322, Beyrut 1957.

AVNİK KALESİ

Avnik bugünkü idarî teşkilâtımızda Erzurum İli'ne bağlı Pasinler Kazasının Çobandede nahiyesine bağlı bir köydür. Erzurum'un güney-doğusunda bir dere içindedir. Bu dere, inişli yokuşlu ve bazen yükselen kayalıklar arasında devam eder.

Avnik, Aras Nehri'nin sağ tarafında yükselen yalçın kayalar üstünde yapılmıştır. Orta Çağ'da adı sık sık geçen meşhur, adıyla müsemma bir kaledir.

Önünde yine sarp ve yalçın olarak yükselen Kösedurak Dağı görülür. Şimdiki halde aynı isimdeki Avnik Köyü kaleden dışarı çıkmış ve bunun dibindedir. Arazisi denildiği gibi kayalık ve dağlıktır.

Aras Nehri'nin sağ tarafında Palandökenler'in (3174) doğu; Van kuzeyindeki Aladağlar'ın (3356) kuzeybatı uzantısını teşkil eden dağlar Van ve Malazgirt'e ayrılan yollar için geçit vermektedir. Bu havâlinin en önemli kalesi Avnik, bu çok sarp ve derin vadide yer almakla Türk akıncılarının muhasara ve fethinde zorluk çektikleri yerler arasında olmuştur.

İran ile Doğu Roma'nın zayıflamasından istifâde eden Gürcüler, Pasinler'e ve bu meyanda Avniğ'e de sahip olmuşlardı. IX. ve X asırlarda Oğuz Türkleri Pasinler'e geldiği zaman Gürcülere rastgeldiler. Ve bu muhacirlerin reislerinden biri olan Yağan Paşa (diğer adı: Özbek) Avniğ'i bin kırk dirheme aynı zamanda Müslüman olan Gürcü prenslerinden Misail'den alarak, zamanla yaptırdığı cami ve türbeye de burayı vakfetti.⁹⁷

Şimdi Avniğ'e çok yakın olan Yağan Köyü'nde bu Yağan Paşa vakfiyesinde zikredildiğine göre Avnik'i ilk kuran Sâsânilerden Nuşirevan'dır.⁹⁸

Yakut el-Hamevî'de "Erzurum toprağında Pasinler'de müstakil bir kale"⁹⁹ olarak tanımlanan ve Pasinler'in dağlık arazisinin mühim geçidi üzerinde bulunan bu

⁹⁷ A. Şerif Beygü, Erzurum, s. 223; İ. H. Konyalı, s. 490.

⁹⁸ A. Şerif Beygü, Erzurum, s. 224.

⁹⁹ Yakut el-Hamevî, Mucemü'l Büldân, s. 283, Beyrut 1957.

kale, böylece Doğu Roma İmparatorluğu'nun hududu üzerinde yükselmiştir. Bu konumda olmasıyla Avnik/Abnik, Bingölllerden Kars Aladağ'ı (3135) güneyindeki "Kağızman Derbendi/ Kağızman Demirkapısı" boğazına varıncaya kadar Aras Boyu'nu içerisine alan bütün Pasinler'in merkezi olmuştur.¹⁰⁰

Dede Korkut Kitabı'nda 12 Boy Destanı'ndan III.sünde (KAM BURU BEG oğlu Bamsı Bayarak Boyu Destanı'nda) Abnik ve Avnik olarak anılan kalenin gerçekten de içme suyu çok güzel ve soğuktur.

387 yılındaki bölüşmede Sâsanlı sınırları Pasin'ı içerisine alıp, Deveboynu'na dayandığı için, adı farsça olarak bu biçimde yayılmıştır. 950 ve 1048 yıllarındaki Bizans kaynaklarında "Abnikon" diye anılan¹⁰¹ Avniğ'in adının eski kayıtlarda "Abinik" olduğu görülmektedir.

Bazı dil kaidelerine göre "V" harfinin "B" harfine çevrilmesi olağan şeylerdendir. "Abinik"deki ikinci harf olan "B" harfi "V"ye çevrilmek suretiyle ad "Avinik" ve daha sonra "Avnik" olmuştur. İranlılar'ın bu kaleyi güzel ve soğuk sularından dolayı Âb-ı Nik (:Güzel Su) şeklinde adlandırdıkları anlaşılmaktadır, ki Arapça Mâ'ül-Ebred (:Soğuk Su) da denir.¹⁰²

Abbasiler Çağı'nda (751-1045) Kara-Bagratlı Kırallı Abbas (928-952) zamanında "934 Mayıs"nda İslâmlar'ın gazâ-emirliği ("Avâsım denilen Rûm hudûdundaki uc beğliği") merkezlerinden Malatya'yı zaptetmiş bulunan Bizanslı imparator Konstantinos VII. Porphyrogenitus'in şark domastiki olan Yoan-Korkuas, ayrıca Şark'ta bir çok İslâm şehirlerini aldıktan sonra 922/923 de Theodosiopolis (Erzurum)'i de muhasara etmişti. Bu arada aynı yıl Erzurum'dan önce Pasinlar'ın merkezi durumundaki Avnik'i de almıştı.¹⁰³

Oğuzların Kınık boyundan olan Selçuklu akıncıları 1048 sonbaharında Tuğrul Bey (1040-1069) komutasında Erciş ve Bargiri (Muradiye) kalelerini kolaylıkla alıp bütün ordusu ile Basean (Hasankale)'a inerek fethedilmesi imkânsız

¹⁰⁰ M. F. Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, s. 139, Ankara 1976.

¹⁰¹ M.F. Kırzioğlu, Aynı Eser, s. 165.

¹⁰² İ. Hakkı Konyalı, Erzurum Tarihi, s. 488, İstanbul 1960.

¹⁰³ M. Halil Yınanç, "Erzurum", İA, IV, 347.

Avnik (Civankale)'ten geçerek fetihlerde bulundu. Kış yaklaştığı için geri dönen Tuğrul bey bir daha da gelmedi.¹⁰⁴

Anlaşılabacağı üzere Avnik Kalesi Selçuklu akıncılarının almakta ve muhasara etmekte zorluk çektikleri yerler arasında olmuştur.¹⁰⁵

1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Erzurum'da ilk Selçuklu feodalitesini kuran Saltuklular Kars'a kadar olan yerleri Gürcülerden alarak, onlarla sürekli harpler yapmışlardır.

Saltuklular (1071-1202) Bizanslılar'dan intikal eden kaleleri de tahkim ettiler. Erzurum'dan başka Oltu, Bayburd, İspir, Tercan, Micingerd, Zivin ve Avnik Kaleleri mevcut idi. Bu kalelerden Tortum, Oltu, Zivin, Micingerd kaleleri Gürcü istilâlarına karşı birer savunma merkezleri idiler.¹⁰⁶

Micingerd, Kars gibi kaleleri tamir ve tevsi eden Saltuklular, belki ve muhakkak Avnik Kalesi'ni de tamir etmişlerdir. Fakat, bunu gösterir herhangi bir kitabe günümüze kadar gelmemiştir.

Saltuklular'ın son emirleri zamanında Gürcüler kuvvetlenerek Erzurum'a doğru tecâvüzlerini artırmışlardı. Bu sırada Konya'da Selçuklu tahtında oturan Rükneddin Kahir Süleyman, hem Saltuklular'ı ortadan kaldırmak, hem de Gürcüler'e karşı harp açmak için, büyük kuvvetler toplamağa başlamış, Konya'dan hareket etmişti. Bilâhare Erzurum'u Melik Alâaddin Mehmet elinden aldı. Sonra Pasın Ovası'na geçerek Gürcülerini karşıladı. Pek şiddetli bir harp yaptı ise de, oturduğu çadırın yıkılmasının psikolojik etkisiyle askerleri dağılınca büyük bir yenilgiye uğradı. Yakut el-Hamâvî 1202 Temmuz sonlarındaki bu savaş için: "Rükneddin bin Kılıç Arslan burada (Avnik'te) yenilgiye uğramıştır"¹⁰⁷ diye yazmakta ise de bu savaşın Micingerd yakınlarında olduğunu belirten kaynaklar daha itibar görmüşlerdir. Belki de Avniğ'in şöhretşuâr bir kale olması sebebiyle, bu savaşın geçtiği yer diye belirtilmiştir. Bolostik denen mıntıkada geçen savaşın detayları Micingerd bahsimizde incelenmiştir.

¹⁰⁴ M. Altay Köymen, Tuğrul bey ve Zamanı, s. 57, İstanbul 1976.

¹⁰⁵ Enver Konukçu, Erzurum, s. 7.

¹⁰⁶ Enver Konukçu, Aynı Eser, s. 28.

¹⁰⁷ Yakut el-Hamâvî, Mu'cemü'l Büldan, I, 283, Beyrut 1957.

Belki Saltuklular'ın son emirleri zamanında, belki de bu savaş sonrasında Gürcü kontrolüne geçen Avnik, Gürcülerin elinde az kaldı.¹⁰⁸

İlhanlı Devleti'ne ait teşkilât ile ilgili “Nüzhet'ül-Kulûb” adlı coğrafya kitabında İlhanlı Devleti'nin Batı Asya ile ilgili kısımlarında Mülk-i Rûm'daki başlıca şehirler arasında Sivas, Ankara, Erzincan, Erzurum, Bayburt yanında Avnik de yazılıdır. Avniğ'in böylesi büyük ve önemli şehirlerle bir arada anılması bile bu kalenin önemini göstermesi bakımından mühimdir.¹⁰⁹

İlhanlı Gazan Mahmud Han'ın (1295-1304) saltanatının ilk yılında onarıp şenlendirilen Avnik Kalesi, ondan sonra İlhanlı tahtına geçen Olcayto (1304-1316) zamanında¹¹⁰ da onarılmıştır. Olcayto Han'ın tamir kitabelerinin parçaları Avnik Köyü'ndeki duvarlarda kullanılmıştır. Ki Olcayto dönemine ait bu kitabeler tesbit edilmiştir.¹¹¹

Avnik Köyü'ndeki bir ev duvarında görülen kitabeye göre, imarcı bir hükümdar olan Olcayto'dan sonra yerine 12 yaşındaki Ebû-Saîd Bahadır Han (1316-1335) geçti.

Avnik bir aralık İlhanlılar zamanında Pasinler'in merkezi olmuştu. Ebû-Saîd Bahadır Han Pasinler'in merkezi Avnik şehrinde darphane kurdurmuş¹¹² ve burada 1332 yılında gümüş para kestirmiştir.¹¹³

Avniğ'in Pasinler'i İlhanlılar'ın rakip hanlarından Süleyman'ın (1339-1344) zamanına kadar muhafaza ettiği anlaşılmaktadır.¹¹⁴

1336 daki iç kavgalarda bozulduğundan Avnik'teki darphane yerine Ani'de yenisi kurularak işletildiği ve Pasinler'in merkezinin de 1296 da yeniden imâr edilip, Ani ile Sürmeli şehirlerinden gelip Erzurum'a giden kervanların uğramasıyla gelişen Micingerd'e nakledildiği, 1349-1350 yıllarına ait İlhanlı Devlet bütçesini gösteren

¹⁰⁸ A. Şerif Beygü, Erzurum, s. 224.

¹⁰⁹ Tuncer Baykara, Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş, I, s. 74, Ankara 1988.

¹¹⁰ M.F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 447.

¹¹¹ İ. Hakkı Konyalı, Erzurum Tarihi, s. 491.

¹¹² M.F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 447.

¹¹³ İ. Hakkı Konyalı, Erzurum Tarihi, s. 491

¹¹⁴ İ. Hakkı Konyalı, Aynı Eser, Aynı Yer.

Risale-i Felekiyye'sinde Abnük/Avnik yerine Micingerd'den bahsedilmiş olmasından anlaşıyor.¹¹⁵

Avnik'te kesilen İlhanlı paralarının külçesini teşkil eden madenlerin Kağazmanderesi ocakları işletilerek elde edildiği anlaşılmaktadır.¹¹⁶

İlhanlılar'ın 1336 ve 1349-1350 yılları arasında devlet bütçesini gösteren kayıtlardan öğreniyoruz ki Bingöller ve Deveboynu Dağları'ndan başlayıp suları Aras'ta toplanan yerlerden doğuda Kars Aladağ'ı (3135) eteğinde Aras'ın geçtiği pek dar ve uzunca bir boğazdan ibaret "Kağızman Demirkapısı"na değin uzanan Pasın bölgesi bir sancak halinde merkezi Ävnik/Abnük Kalesi'ne bağlanmıştı. 1339 dan sonraları bu kale iç kavgalardan bozulunca Aşağı-Pasın'ın başkalesi Micingert, Pasın bölgesinin merkezi oldu.¹¹⁷

İlhanlılar'ın yıkılması ile meydana gelen otorite boşluğuyla kudretli beğler kendi bulundukları yerlerde bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Bunlardan ilki Sutaylılardır.

İlhanlı hâkimiyetinin enkazı altında Erzurum ve çevresinde ortaya çıkan Sutaylılar, Avnik, Zivin, Micingerd gibi müstahkem kalelere sahiptiler.¹¹⁸

Hasan-Kale'si mevzuunda da anlatıldığı gibi Hasan-Kale'sini de yapanlar onlardır.

Sutaylılardan sonra Çobanlılar (1340-1358) da Avnik'e hâkim olmuşlardı. Onlardan sonra da Eretnalılar (1335-1381) Avnik'e sahip olmuşlardır.

1380 de ölen Kara-Koyunlu Bayram Hoca'nın sağlığında Erzurum, Hasankale'si ve Avnik Eretna Devleti'nin zayıf düşmesi ve Sutaylılar'ın ortadan kalkması üzerine Karakoyunlu hâkimiyeti altına girmiştir.¹¹⁹

¹¹⁵ Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası, Sayı 1, s. 32.

¹¹⁶ M.F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 448

¹¹⁷ M.F. Kırzioğlu, Aynı Eser, s. 453.

¹¹⁸ E. Konukçu, Erzurum, s. 85.

¹¹⁹ Faruk Sümer, Karakoyunlular, C. I, s. 43.

İlhanlılar ve Cobanîler sırasıyla Avnik'e hâkim olduktan sonra Kara-Koyunlu Türkmenleri'nden Kara Mehmed, İlhanlılardan intikal eden Avnik'e yerleşti.¹²⁰

Kara Mehmet, Pasinler'in mühim bir geçit noktası üzerinde bulunan Avnik'e ehemmiyet verdi ve buranın kumandasını oğlu Mısır Bey'e havale etti.

Bundan sonradır ki Avniğ'in şöhreti arttı.

Yıldırım Beyazıd ve Kara Yusuf'un çağdaşı olan Timur (1370-1405), kısa zamanda büyük fetihler gerçekleştirmiş olarak, 1386 yılında ilk defa Anadolu kapılarında görüldü. Aynı yılın yazında Sürmeli ile Firuzbaht'ın valilik yaptığı Kars'ı da alarak Gürcistan taraflarına yönelen Timur, bu yöreyi talan ettikten sonra ülkesine döndü.

Timur, bir müddet sonra Tebriz-Erzurum arasındaki önemli geçit noktalarını ele geçirdi ve Karakoyunlular'ın üssü durumundaki Pasın Ovası'nın stratejik bir mevkiini teşkil eden Avnik Kalesi önlerine geldi (1389). Avnik Kalesini'nin heybet ve metanetini görerek buranın zaptına girişmeyerek, bu kalenin önlerinden geçip Erzurum'a girdi. Erzurum gibi koca bir şehri hem de bir günde fethetti.¹²¹

Timur 1393/94 yılında tekrar Anadolu'ya girdiinde Aladağ'dan (Ağrı) Avnik üzerine yürüdü. Karakoyunlu Mısır Hoca'nın elinde bulunan Avnik Kalesi önlerine gelerek yakınlarındaki Celikan Çayırı'nda ordugâhını kurdu.

Avniğ'in alınması için kendinden önce oğlu Mirza Mehmet (Muhammet Sultan)'i mühim bir kuvvetle Avnik üzerine göndermişti. Avniğ'in tezden alınacağını zannediyorlardı. Halbuki olaylar umduklarından aksini gösterdi. Avnik, koca cihangirin ordusuna karşı gelmişti.

15 Mayıs 1394 de Şehzâde Şahrûh ile birlikte zahmetli bir yürüyüşle Muş Ovası'na ulaşan Timur, daha sonra Aydın Kalesi'ne gelmişti. Burası Eleşkirt Ovası'nın başlangıcında Selman Mahmud Köyü yakınlarında idi. Yöre ahâlisi Timur'un karargâhına gelip itâatlerini arzetmişlerdi. İşte bu sırada oğlu Mehmet Mirza'yı Avnik üzerine gönderen Timur, Erzurum-Erzincan hâkimi Mutahharten'e

¹²⁰ A. Şerif Beygü, Erzurum, s. 225.

¹²¹ Nizamüddin Sami, Zafernâme, s. 124.

(1379-1409) de bir elçi gönderdi. Mutahharten'i baş eğmeğe dâvet etti. Zaten Timur'un yörede görülmesinden ötürü büyük korkuya kapılan Mutahharten bu davete uydu. Ve Timur daha Üç Kilise'de iken O'nun huzuruna çıktı. Böylece Avnik önlerine gelindiğinde Timur'un ordugâhında Mutahharten de vardı. O, Avnik muhasarasında kaleye çıkararak Karakoyunlu Mısır Hoca ile görüşerek nasihatlerde bulunacaktır.

Timur, Avnik'i almak için kale yakınlarında konaklamış iken, Sivas hükümdarı meşhur şâir ve âlim Kadı Burhâneddîn'e (1344-1398) de üç defa elçi göndererek kendisine tâbi olmasını istemişti. Kadı Burhâneddîn bu teklifleri red ile ikinci elçiyi tutuklayarak Mısır hükümdarı Barkuk'a göndermişti.

Kadı Burhâneddîn'e elçilerin gidip geldiği süre içerisinde Timur, "sağlamlığı ve alınmazlığıyla ünlü iki kale olan Micingerd ve Erciş'i alıp, o bölgedeki (Zivin, Hasankale gibi) bulunan diğer kalelerin bazısını zorla, bazısını da hile ile ele geçirdi. Onların ileri gelenlerini (erbab) azap ve işkenceye tâbi tutarak yok etti"kten sonra¹²² Bezm u Rezm'deki tarifiyle "yüksekliği bakımından Boğa Burcu ile yarışan, İkizler Burcuna eli değen Abinik Kalesi'nin¹²³ kolayca alınmamasına kızan Timur muharebeyi bizzat idare etti.

Oysa ki o zamana kadar Timur'un orduları istilâ yolu üzerindeki birçok kaleleri serçe gibi avlamış, bütün kale duvarları ordularının önünde hezârân gibi eğilmişti

Bütün tarihi boyunca en kuvvetli müdafaasını Timur'a karşı yapan Avnik Kalesi'nin, oldukça müstahkem vaziyetteki iç kalesini düşürmek mümkün olmamıştı. Dış ve iç kalesi kalbura dönen kalenin yakınlarındaki ordugâhında muharebeyi bizzat idare eden Timur'un bu muhasarasını ve gelişen olayları Nizam ed-Din Sami şu şekilde yazmaktadır:

"Mısır Hoca dağın tepesine kaçtı. Bu dağ yüksekti. Mumâileyh, onun sarp yollarını tahkîm etti. Büyük kayıplar verdi. Emirler ve askerler yüzlerine siperleri tutarak, mukabele için karşı durdular. Bu sırada Mısır, kendi oğlu, nâibleri ve tanınmış kişiler ile beraber, uygun hediyeler göndererek, ben bir kulum ve mutî'im.

¹²² Aziz R. Erdeşir-i Esterâbâdî, Bezm u Rezm (Çev: Mürsel Öztürk, Ankara 1990), 417.

¹²³ Aynı Eser, 424.

Emir Timur ile muharebe edecek kudret ve kuvvete sahip değilim. Fakat O'nun lûtfu büyüktür. Eğer bu defa bana aman bahşederse kul ve muti olurum. Bundan sonra emniyet ile ve ihtiyârım ile arz-ı ubûdiyete gelirim, diye ricâda bulundu. Emir Timur bunlara hil'at ve kemer vermekle taltîf edip, geri gönderdi ve biz onun aman istemesini ve özür dilemesini uygun kabul ediyoruz. Ancak kendisi bizzat huzura gelip, yeri öpmez ise bu arzularını yerine getirmeyeceğiz, buyurdular. Bunlar döndüler. Bu sözleri Mısır Hoca'ya tebliğ ettikleri zaman, O güvenmeyerek tekrar asi oldu. Ok atmaya başladı. Yeniden çarpışmaya başladı.

Ertesi gün Emir Mutahharten gitti. Mısır ile görüştü. Kendisine nasihat ederek, seni böyle karşısında yedi iklim pâdishahlarının pes ettiği bir Emir'e muhalefete sevk eden fikir ne kadar basit bir fikirdir. Senin gibilerin mukâvemet çalışmalarını akıl kârı değildir. Ona acz ve meskenet göstermekten başka, hiçbir şey seni kurtaramaz, dedi. Mısır Hoca, oğlu ile bir hey'et daha göndererek aynı ricâda bulundu. Emîr Timur, Onun sığındığı yerden çıkıp gelmek fikri olmadığını anlayınca hemen onun uşaklarını hapsedti. 21 Şaban 796 Pazar günü, Emîrzâde Muhammed Sultan'ın bütün askerleri gelip, o gece büyük bir kuvvet ile dağa çıktı. Pazartesi günü Emîr, Mısır'ın oğlunu çağırttı. Bu altı yaşında gayet güzel ve tatlı dilli çocuk idi. Huzûra geldiği zaman yüzünü yere koydu. Emîr'in ayağını öptü. Güzel bir edâ ile babasının kanının bağışlanmasını ricâ etti. Eğer arzu ederseniz gideyim, Onu kefen ve kılıç ile beraber getireyim, dedi. Emîr, kendisine merhamet ederek hil'at giydirdi. Altun bir hamâyıl boynuna takarak babasının yanına gönderdi. Babası oğlunu gördüğünde çok memnun oldu ve bütün kale ahâlisi cûş u hurûş ederek, hep bir ağızdan senâ ettiler. Çocuk ile gelen hey'ete hil'atlar ve altınlar vererek son derece izâz ü ikrâm ile geri gönderdiler. Fakat, Mısır'ı yine bir korku istilâ etti. Aciz ve muzdar kaldı. Ne yapacağını şaşırdı. Çıkıp gitmek cür'et ve metânetini kendisinde göremedi. İtimat edemediğinden yine bahane ileri sürdü. Bunun üzerine Emîr Timur, hücum edilmesini emretti. Ra'ad, arrâde ve tircerh'leri harb ettiler. Kale ahâlisi feryat ve figâna başladı. Bu esnâda, Mısır'ın annesi ortaya çıktı. Aşağı inerek huzura geldi. Atlar getirip hediye etti. Timur'a: Benim oğlumun sana karşı mukavemet haddi değildir. Sen öyle bir emîrsin ki, senin karşısında arslanların ödü patlar ve kükremiş kaplanların nefesi tutulur. Böyle iken, eğer benim oğlum senden korkar ise, taaccüb etmemelidir, dedi. Emîr Timur, kendisini taltîf ile bir hil'at giydirerek, geri gönderdi. Mısır'a söyle, eğer aman istiyor ise, hemen bizim

tarafımıza gelsin, dedi. Bundan başka Saray Melik Hanım ve öteki hanımlar ona elbise ve hil'at verdiler. Bu hatun, geri döndüğünde, olup biteni oğluna anlattı. Ancak Mısır'ın saadet kendisinden yüz çevirmişti. Devlet ona arkasını dönmüştü. Üzerine nekbet teveccüh etmişti. Bu yüzden Timur'a gidip, itaat göstermedi. Düşmanlığını devam ettirdi. Bunun üzerine Emîr, Avnik Hisarı'nın yanında büyükçe bir binâ yapılmasını emir buyurdu. Askerler ağaç ve çamur taşıdılar. Bu binayı yapıp bitirdiler. Bu bina, Avnik Hisarı'ndan da daha yüksek oldu. 14 Temmuz 1394/15 Ramazan 796 Salı gün, düşmanın vaziyeti çok vahim bir şekle girdi. Susuzluktan pek fenâ bir hâle geldiler. Bununla beraber, korkusundan yine çalışıp, çabaladılar. Emîr Timur, tekrar hücum emrini verdi. Mancınıklar ile taş atıldı. Kaledeki birçok ev bu sebeple yıkıldı. O esnada Mısır Hoca, nâiblerini aşağıya gönderdi. Bu defa, Emîrzâde Muhammed Sultan'a iltica ile tazarru ve niyâzda bulundu. Emîrzâde bunları, Emîr Timur'a götürerek, sözlerini arz etti. Emîr, önceki şartını tekrarlayarak, eğer gelir ise bağışlanır, dedi. Mısır Hoca, bu defa da boyun eğmedi. Savaşa başladı. bu sırada Emîr'in askerlerinden bir takım cengâver, Avnik Kalesi ve Dağı'na çıkmayı başardılar. Hoca Şâhin herkesten önce ateş açtı. Onu Argunşâh, Amânşâh ile diğerleri takib ettiler. Amânşâh yaralanınca geri çekildi. Argunşâh bir hücumda daha bulunabildi. Askerler de dört bir yandan dağın üzerine çıktılar. Kalenin bir burcu altında delik açıldı. Direkler ile tutturuldu. O esnâda Mısır'ın nökerleri yüz çevirip, kendilerini dağın tepesinden atmaya başladılar. Kale dahilindekiler de hep birden feryâd ü figân ederek, kendilerini dışarı atmak, kurtulmak yolunu aradılar. Üstlerindeki silâhlarını, bütün savaş âletlerini de terk etmekte idiler. Mısır Hoca da, kötü vaziyetini anlayarak, Cuma günü, ki bayram idi. Oğlunu dışarı gönderdi. Oğlu, Emîr'e gelerek yere kapandı. Rica ve niyâz ile babasının kanının bağışlanmasını istedi. Emîr Timur da, kanını bağışlarım, fakat bir şartla ki, şimdi çıkıp gelsin. Yoksa bu kadar ahâlinin kanının günahı onun boynundadır, dedi. Ertesi günü, Mısır, kefen omuzunda elinde kılıç olduğu halde aşağı indi. Emîrzâde Muhammed Sultan'a iltica etti. Şehzâde, Mısır Hoca'nın gönlünü hoş ederek, Emîr Timur'a getirdi. Kanının bağışlanmasını ricâ etti. Merhamet edilerek, şefaati kabul edildi. Beş gün orada toy yaptılar, zevk ve sefa ile vakit geçirdiler".¹²⁴

¹²⁴ Nizamüddin Sami, Zafemâme, s.187-190.

Haziran ortalarında Ağustos'a kadar 43 gün süren Avnik muhasarası, Karakoyunlular'ın mağlubiyeti ile neticelendi.

Aslında Mısır Hoca'nın böyle bir savunmaya kalkışması son derece yersizdir.

Timur, bayramı bu kale yanında geçirdikten sonra hareket emrini verdi. Timur'un yanındaki Erzincan emiri Mutahharten izin alarak memleketine döndü.

Timur, askerlerine mükâfat dağıttıktan sonra kaleye kumandanlarından Atlamış Koçi'yi tayin ederek, kalenin yıkılan surlarını yeni baştan yaptıрмаğa başladı. Timur, askerlerini Avniğ'e , Karabağ'a ve etrafa dağıtarak kışlattı.

Timur , Avnik'ten Yıldırım Beyazıd'a çeşitli mektuplar göndermişti. Avnik, bundan sonra Timur'un en önemli üslerinden biri olmuştur.¹²⁵

Timur'un Avnik'ten ayrılıp Gürcistan ve Ermenistan seferini yaptığı sırada Kara-Yusuf (1389-1420) atalarının yurduna dönerek Erciş'i geri aldı. Bunu haber alan ve Timur tarafından kendisini metbû tanımak şartıyla, Van ve çevresinin hâkimliği uhdesinde bırakılmış olan Kürd emiri İzz'ud-Din Şîr bir kısım Çağataylar'la beraber Kara-Koyunlu beginin üzerine yürümüşse de küçük bir çarpışmadan sonra barış yapılmıştır. Bu sırada İzz üd-Din Şîr ve onunla beraber olan Çağataylar'a dört yüz altı ile yardıma gelen Avnik emîri Atlamış, kalesine avdet ederken Erciş ovasında bir gece Kara Yusuf ile kardeşi Yâr , Ali'nin baskınına uğrayarak esir düştü. Askerlerinin bir kısmı öldürülen bir kısmı da esir alınan Atlamış, Timur'un yakın adamlarından ve çok sevdiklerinden bir emîr idi. Kara-Yusuf bu Çağatay emîrini Mısır Hükümdarı Barkuk'a göndermiş ve onun tarafından hapse atılmıştır.

Timur bu hadiseler sırasında Semerkand'dan hareket ederek Hindistan Seferini yapmış ve bunu tam bir başarı ile sonuçlandırarak payitahtına dönmüştü. Kısa bir zaman dinlendikten sonra 802(1399-1400) yılında Azerbaycan'a geldi. Bunu duyan Kara-Yusuf Van Gölü çevresindeki atalarından kalma yurdunu tahliye ederek Musul'a çekildi. Timur'un yeniden Batı-İran'da görünmesi, Bağdat hükümdarı Celâyır Sultan Ahmed'i de telaş ve kaygı içinde bırakmıştı.

¹²⁵ A.Şerif Beygü, Erzurum, s.228-229

Kendini emniyet içinde görmeyen Celayır hükümdarı gizlice Bağdat'dan ayrılarak Musul'da bulunan Kara Yusuf'un yanına geldi. Bu iki zat Osmanlı hükümdarı Yıldırım Beyazıd'a gitmeye karar vermeleri ve onunla bu anlamda ilişki kurmaları Yıldırım Beyazıd-Timur bozuşmasında başlıca sebeplerdendir.

Timur 1400 yılında yeniden Anadolu'ya girdi.

Sahruh Mirza -ki Timur'un oğludur- neticede Kara Yusuf'u Erciş önlerinde mağlub ederek, Karakoyunlu kuvvetlerini dağıttı. Bunun hazinelerini kardeşlerinin oğlu Avnik'e götürüp buraya kapandı ise de biraz sonra Şahruh'un askerleri kaleyi aldı.¹²⁶

Timur, bilahare Avnik önlerine geldi. Orada zevk ve sefa ile vakit geçirdi. Burada bulundukları sırada etrafta bulunan melikler gelip arzı ubûdiyet ettiler.¹²⁷

Timur 1402 de Osmanlı Sultanı Yıldırım Beyazıd'ı , Ankara Meydan muharebesinde mağlub ederek, Anadolu'yu fetret içinde bıraktı. Bundan sonra Avnik muhasarasında yararlığı görülmüş olan Emir-zâde Muhammet Sultan Karahisar'da vefat etti. Timur oğlunun ölümü ile çok sarsıldı. Büyük hanımı Saray Melik Hanım, merhum şehzadenin annesi Hânzâde, diğer akalar ve hatunlar ile diğer yakınların Avnik sınırına hareket etmelerini istedi. Mâteme bürünen kadınlar, Sultaniye'den hareket ile Avnik'e muvasalat ettiler.¹²⁸

Bu sırada Timur da geri dönmüş Avnik Kalesi'''ne gelmişti. Ölen oğlu için mâtem merasimi yaptırdı. Takliden yapılmış tabut önünde dinî bir merasim yaptırmakla beraber, burada bir müddet eğleşerek, fukaraya çok sadaka verdi. Nizam üd-Din Sami, Timur'a çok elem veren bu havayı şu şekilde anlatmaktadır.

“Merhum Emirzâde Muhammed Sultan'ın mâtemini yenilediler. Yer mavi elbiselerin çokluğundan göğe benzedi. Gök, yer gibi başına topraklar saçtı. Ay yüzü kadınlar siyah giyeceklerini giydiler. Zühre alınlı, güneş gibi parlak kadınların, tutulmuş güneş gibi günleri kara oldu. Dağlar, sahralar mâtem edenlerin feryâd ve figanı ile doldu. Gözlerden akan yaşları ile o yerlerin dağlarında, tepelerinde kan dereleri vücuda geldi. Gerçekten de böyle bir şehzâdenin sonsuz ayrılığından

¹²⁶ A.Şerif Beygü, Erzurum s.229

¹²⁷ N.Sami , Age, s.259

¹²⁸ N.Şami, Anı Eser , s.329

gözlerden yaş yerine kan akması şaşılacak bir şey değildir. Herkes yürekleri yanarak eğer benim gözlerim, yüreğimin yandığı nisbette ağlasa idi, göklerde kuşlar, denizde balıklar benim hâlîme ağlardı, beytinin anlamını gönüle ve hatıra getirdi.

Emîr Hazretleri, şehzâde merhumun ruhu için müstehak olanlara türlü türlü sadaka verilmesini, hatimler indirilmesini emretti. Sofralar kurdular. Fakirlere yemek dağıtıldı. Kalb-i Hümayunlarına rahatlık vermek için âlimler ve sâlihleri topladılar. Onlara bir takım meseleler sorarak, gam ve kederlerini uzaklaştırdılar. Hepsini izaz ve ikrâm , kendilerine hilât ihsan ettikten sonra evlerine dönüp gitmelerine izin verdiler.¹²⁹

Timur Anadolu'dan dolayısı ile Erzurum arazisinden ayrıldı. Kona-göçe Semerkand'a doğru gidiyordu.

Doğu Anadolu'daki kale ve kasabaları, Karakoyunlu baskısına karşı korumak için, güvenelir kimseleri tâyin etti. Erzurum, Avnik, Kars, Ani, Sürmeli, Zivin, Micingerd bir müddet daha onun nüfuzunda kalacaktır.

Semerkand'a giderken kendisini uğurlamaya gelen Avnik Kalesi kumandanı Emir Doladay'a Kara-Yusuf'a karşı dikkatli olması nasihatinde bulunan Timur, 1404 baharında Karabağ kışlağından Samerkand'a dönerken İspanya Kırâlı Don Henri'nin O'na gönderdiği elçilik heyeti Trabzon üzerinden Erzurum'a gelmiş 27 Mayıs 1404 de Avnik'e bağlı Partır Jevan'da misafir olmuşlardı. Elçilik hey'etindeki Calivyo Doladay oğlunun tasarrufundaki Avnik için: "çok müstahkem olan bir şehir" olarak bahseder.¹³⁰

Timur tehlikesi ile geçici olarak Karakoyunlu hâkimiyetinden çıkan Avnik, Timur gittikten sonra bu kaleyi topraklarına katmıştı.

1410 yılı başlarında yazı geçirmek için Aladağ'a gelen Kara Yusuf, buradan Avniğ'e geldi. Burada birçok kimselerin Erzincan hakimi Mutahhartan'ın torunu Şeyh Hasan'dan şikâyet etmeleri üzerine yürüyerek Erzurum'dan Erzincan'a gitmişti.¹³¹

¹²⁹ N.Sami, 330

¹³⁰ Claviyo, Timur Davrinde Semerkand'a Seyahat, I. Bölüm, s. 78 (Çvr: Ö.Rıza Doğrul) İstanbul 1975

¹³¹ F.Sümer, Karakoyunlular, s.82, e.Konukçu. s.106, A..Şerif Beygü.

Bu arada gelişen olaylar neticesinde Timur'un oğlu Şah-Ruh ile savaşmaya karar veren Kara-Yusuf'un ordusunda bulunan yeğenlerinden Avnik Kalesi hâkimi -ki amcasına yardım için orada bulunuyordu- Mısır Hoca oğlu Gazan Pâdişah, amcasının hazinesine tasarruf ederek Avnik Kalesi'ne geldi ve gelişen hadiseleri buradan takib etti.¹³²

Kara Yusuf'tan sonra tahtına oğlu İskender geçti (1420-1428). İskender'in kardeşi İspend Mirza kardeşine muhalif davranınca bir ara Avnik'e kapandı..¹³³ Fakat burada fazla dayanmayıp Bağdat taraflarına gitti. Karakoyunlu bu taht iddiacısı Pasin ve Avniğ'e epeyi zarar vermiştir.

Daha sonra İskender, Yıldırım Beyazıd ile babası Kara Yusuf'tan itibaren Osmanlı-Karakoyunlu hanedanları arasında teessüs etmiş olan dostluk ve bizzat kendisinin de II. Murat ile dostluğu olması sebebiyle Osmanlı sınırından geçip Tokat'a kadar gelerek burada yaylayıp, bilâharede geri gönderken Erzurum'a oradan da Avnik-Kağızman yolu ile Sürmeli-Çukur'a gelerek 1437 kışını orada geçirmeye başladı. İskender ertesi yıl 21 Nisan 1438 de Alıncak Kalesi'nde oğlu Şah-Kubad tarafından öldürüldü.¹³⁴

Kaledeki emirlerin bir kısmı Şah-Kubad'ı İskender'in halefi ilan ettiler. Şah-Kubad vaziyeti kalenin dışında bulunan amcası Cihan-Şah'a bildirdi. ve onun tabiiyyetinde olmayı kabul ettiğini de söyledi. Fakat Cihan-Şah kalenin tesliminde ısrar ettiğinden müzakere bir müddet uzadı. En sonunda amca-yeğen arasında bir uzlaşma meydana geldi. Bu uzlaşmaya göre Cihan-Şah yeğenine Avnik Kalesi ile Pasin bölgesini verecek ve Şah-Kubad ayrıca babasının hazinesinin yarısını da alacaktı. Kubad zevcesi olmak üzere amcasına annesini de göndermişti. Cihan-Şah bu kadınla evlenmeyerek onu Ali Paşa oğlu Sultan Beğ'e verdi. Şah Kubad kaleden inerek Avniğ'e gitti ise de Cihan-Şah bilahere ağabeyisinin katilleri hakkında tahkikat açarak Şah-Kubad'ı tevkif ve onu baba katili sıfatiyle muhakeme ve kısas ettirdi. Ve bu cinayete katılanlardan bazılarını da öldürttü.

¹³² F.Sümer Aynı Eser, s.111-112

¹³³ Ebu Bekr Tıhranî, Kitab-ı Diyarbakırıyya, I, 95 (Haz.N.Lügal-F.Sümer) Ankara 1993

¹³⁴ Kitab-ı Diyarbakırıyya, C.I, s.145

Cihan Şah, bu suretle Kara-Koyunlular'ın hükümdarı oldu. Kara-Koyunlular'ın son hükümdarı olan Cihan-Şah (1438-1467) Kürt emirlerden Arap-Şah'ın muhalif tavırlarından ötürü onu takip için Pasinler'e geldiğinde o da kaçmıştı. Bunun üzerine Cihan-Şah Pasinler'i talan etti ve Avnik'e uğradı. Bilahare Gürcistan seferini yaparken Erzurum'a oradan da Avnik'e vardı. Burada isyan eden ve ekinlere zarar veren birkaç asiye öldürerek oradan da Ahıska'ya gitti.¹³⁵

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, son Karakoyunlu Cihan Şah'ı Çapakçur önünde bozduktan sonra Erzurum ve bu meyanda Avnik de O'nun eline geçti ise de devleti parçalandıktan sonra bir müddet oğulları elinde kalmıştır.

Sonra Hasankale, Avnik, Kağızman ve Kars gibi yerler Yavuz Sultan Selim'in gelişine kadar Şah İsmail'in nüfuzunda kalmış ve havali, tapu kayıtlarında de anlaşılacağı üzere tamamen ıssız kalmıştır.¹³⁶

Böylece orta zaman (Çağ) tarihinde mühim bir rol oynayan Avniğ'in tarihi bu suretle kapanmış oluyor.

Timurlenk ile boy ölçüşen, Evliya Çelebi'ye göre Akkoyunlular tarafından yapılmış olan¹³⁷ Avnik Kalesi'nin tarifine gelince: Bir kaya kütlesi üstünde üç kat yüksek duvarla çevrilmiş bir kaledir. Kaleye yanaşacak yerler hemen hemen yok gibidir. Birinci surun kapısı güneydedir. Kapıdan içeri girilince oldukça geniş bir saha görünür. Evler ve zindan buradadır. Toprakdan büyük bir kayanın içi oyularak derin ve geniş bir hale getirilmiş olduğu vaziyeti göstermektedir. Şimdi içi taşla dolmuştur.

Bundan sonra ikinci surun kapısı gelir. Bu da güneye açılır. İçeri girilince, birinci surda olduğu gibi burada da meydanlık gibi bir yer vardır. Beşyüz evin sığabileceği bir yer olan bu meydanlıkta evlerin toprak alatında kalan temelleri yer yer tümsek halinde belli olmaktadır. Yine burada bir cami harabesi ile kale muhafızı olan emir veya beylerin, hazine dairesinin yeri bulunmaktadır. Bundan sonra üçüncü surun kapısı gelir ki burası kayalığın tepesini teşkil eder, bir yerdedir. Avnik beylerinin evleri, zahire anbarlarının yeri belli olmaktadır.

¹³⁵ Kitab-ı Diyarbakrıyya, I, 260, II, 393

¹³⁶ Enver Konukçu, Erzurum, s.136

¹³⁷ Evliya Çelebi, Seyahatname, C II, 226

Sur kapıları demirden imiş. Seyyar merdiven ve köprülerle surların diğer kapılarından girilip çıkılmış. Kaleden çanak çömlek parçaları, insan kemikleri, oklar, ara sıra bakır ve gümüş paralar toprak altından çıkıyormuş. Kalenin kitabeleri 1922 yılında vukubulan şiddetli zelzelede burçlardan kopup düşmüştür.

A.Şerif Beygü: “Şimdiki halde üç taş üzerinde yazı vardır. Bunları okumak için yazının karşısına, ya iskele kurmalı, veyahut ta duvarın üstünden başını uzatarak okumağa çalışmalıdır. Bu da çok tehlikelidir.” demektedir.¹³⁸

Köyün yanında sırtlardaki otlaklara “Karakoyun yaylası” denilmektedir. Avnik mezarlığında çokça koyun biçiminde mezar taşları bulunmakta imiş, savaş yıllarında özellikle I. Dünya Harbi sonrasında Ermeniler bu taşları ya götürmüş ya da tahrip etmişlerdir.

Avnik’te türbe harebeleri yeri, hamam enkazı, eski su yollarının yeri hâla belli olmamaktadır. Hülasa burada nereye bakılırsa tarihin taşlaşmış hatıraları insanın gözündeki canlanır.

Bugün başından geçenleri anlatmak için beklerken, bir gün kendisini incelemeye gelecek misafirlerinin gecikmişliğine alınmış hali var.

¹³⁸ A.Şerif Beygü, Erzurum, s.231

ZİVİN KALESİ

Ortaçağ tarihlerinde adı geçen öneme hâiz bir kaledir. Büyük bir kaya kitlesi üzerinde yapılmış büyük bir kaledir. Duvarlarında kitâbesi yoktur. Zaten bir kitâbesinin olduğuna dair bir kayda da rastlanmamıştır. Bazı yerleri yıkılmıştır. Surları Micingert ve Avnik kalelerinin tamamıyla benzeridir.

A.Şerif Beygü: Saltikîler zamanında yapıldığına kanaat getiriyor ise de herhalde o zamanda onarılmış olmalıdır. Kalenin hemen önünde meşhur Horum tepeleri ve bu tepeler üzerinde aynı isimli tabyalar vardır¹³⁹.

Eski Kars yolu üzerindeki bir tepeyi taçlandırmaktadır. Bu mıntıkadan başlamakta olan Allahuekber dağ zincirinin giriş ve çıkışını kontrol edebilir bir konumda oluşu sebebiyle özellikle Ortaçağ'da önemini muhafaza etmiştir. Ve genellikle bir sınır kalesi olan Zivin, "seyyahların ifadesine göre Bizans yapısıdır. Ne zaman inşâ edildiği belli değildir.¹⁴⁰ Ortaçağ'da Bizans-Gürcü harblerinde zaman zaman el değiştirmiştir.

Türk baskısından ötürü; "Bizans, Anı, Kars, Micingert gibi Zivin Kalesi'nde de asker bulunduruyordu. Her defasında Türkler bu hatları aşıyor ve ülkenin gerisine kadar nüfuz edebiliyorlar"dı.¹⁴¹

H.788(1386) da Karakoyunlu Hükümdarı Bayram Hoca'nın oğlu Kara Mehmed'in Timürleng ile arası açılmıştı. Sebebi ise; Kara Mehmed'in, Timur'un askerlerine hücum etmek cesaretinde bulunmuş olması idi. Bu yüzden Timur, Kara Mehmed'in elinde bulunan Van, Ahlat, Muş, Erzurum şehirlerini almağa karar verdi. Bu fetihler sırasında Alıncak, Üç Kilise, Micingert gibi Zivin Kalesi de kolayca fethedildi.¹⁴² Yalnız Avnik Kalesi'nin fethi bu kaleler kadar kolay olmadı. Avnik bahsinde genişçe verilmiştir.

¹³⁹ A.Şerif Beygü, Erzurum Kitâbeleri, s.240

¹⁴⁰ Enver Konukçu, Cumhuriyete Kadar Erzurum, s.7.

¹⁴¹ Enver Konukçu, A.g.e., s.13.

¹⁴² Bezm-u Rezm, s.417-424.

Evliyâ Çelebi, civardaki diğer kalelerden bahsettiği halde Zivin Kalesi'nden hiç bahsetmez.

Horasan'ın kuzeyindeki hâkim tepede bulunan Zivin Kalesi, Kars ve Anı'ya giden askeri yolların geçtiği önemli bir kale idi.¹⁴³

Pek az değişiklikle halâ ihtişamını korumakta olan Zivin Kalesi'nin içindeki eski evlerin enkazı yer yer tümsekler halinde belli olmaktadır.

Bugün; kıyısından geçen trenin kara dumanlarını zirvesindeki ak bulutlarla tanıştırp; öbek öbek konuk etmekte... Hem de civarındaki sayısız şehitlerin bahtıyarlığı kadar mutlu bir tavrıla...

Zivin Kalesi, 1710 sayılı yasa gereğince korunması gerekli eski eserler içerisinde yer almaktadır.



¹⁴³ Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s.7.

MİCİNGERD KALESİ

Eski, Osmanlı-Rus hududu üzerinde aynı isimli köydedir. Erzurum'un doğusunda yüksek, inişli, yokuşlu, dereler, dağlar arasında tarihi bir köydeki bu kale pek meşhurdur. "Aşağı Pasın" diye bilinen coğrafyada yekpare bir kaya kütlesi üzerindedir. Köy şimdi Kars'ın Sarıkamış ilçesine bağlıdır.

Aşağı Pasın Batıda Çoban Köprüsü ile başlar. Eskiden bütün Aşağı Pasın'ın merkezi 1877 Osmanlı-Rus Harbinden sonra kurulan aynı addaki köye göre "Aşağı Micingerd" diye de tanınan Micingerd Kalesi idi.

Osmanlı döneminde de 1877 yılına değin bütün Aşağı Pasın' veya "Pasın-ı Sûflâ"nın sancak merkezi Micingerd Kalesi idi.

Ortaçağ'da ve Osmanlılar idaresinde Aşağı Pasın'ın merkezi yine Micingerd Kalesi idi.

Horasan'dan sonra Aras vadisinden sola ayrılan bir kol Masucuk, Kısmasor (Parmakdere), Saad'dan geçip Micingerd'e açılır. Bu tabii geçit Sıpkaç (Surp-haç/Suphan 2900 m) Dağı kıyısından bir vadi ile Millidüz/ Meyillidüz'ü aşip tabii olarak kuzey batı'ya doğru bir koldan Zivin; öteki doğu ve kuzey doğu'ya olan kollarla da Köroğlu ve Bardız kalelerine açılır. Bu tanımla Aras Boyu'ndan gelen vadiler Micingerd'te düğümlenip, buradan da tabii olarak diğer önemli kalelere açılırlar. Bu konumu ile Micingert haklı bir öneme sahip olmuştur. Asıl şöhreti de bu sebeptedir.

"Micingerd kalesi bulunduğu bu yörenin en müstahkem ve büyük kalesidir. Mazisi çok eskiye dayanmaktadır. Hem Gürcüler hem de Bizanslılar bu kaleye çok önem vermişlerdir. Erzurum ve Kars arasında oldukça arızalı, dağlık, kayalık mıntıkayı ihtiva etmekte olan Soğanlı Dağları'nda (1847 m) Micingerd'in yeri bu bakımdan çok iyi seçilmiştir. İsmin menşei hakkında bilgiler azdır. Eski İran

destanındaki Bijen isimli kahramanın adı olabileceği akla uygundur. Bu “B”, “M” değişmesinden kaynaklanmaktadır¹⁴⁴.

Yakut Hamevi, “Bâsin-i-’Ulyâ, Bâsin-i-Süflâ”dan ve “Erzurum kasabası kürresinden Basın”den bahsetmiş; Kars ile Erzurum arasında “Bîcan” diye Aşağı-Pasın’ın merkezi Micingerd’i zikretmiştir.¹⁴⁵ 1202 Temmuzundaki Selçuklu-Gürcü savaşını anlatan eserlerde “Becengert” olarak da anılır.

*

* *

Malazgirt Zaferi’ni müteakiben Sultan Alp Arslan, Malazgirt’te yararlığı görülen büyük İlbeğlerine Anadolu’yu yer yer paylaştırıp, buralardaki kalelerin de fethi ile her Emir’in kendi bölgesinde birer hükümet kurarak Selçuklular’a bağlı kalıp yaşamalarına müsaade etti. Bu arada türkçe adı Salduk olduğundan veya sonradan çok meşhur olan torunu Salduk’tan dolayı sülâlesine “Salduk/Saltuk-oğulları” veya “Salduklular” denilen Ebû’l Kasım veya konumuz olan Micingerd Kalesi’ndeki kitabeye göre “Ebi’l-Kasım” ünvanlı Türkmen emîrine de Kars, Pasinler, Erzurum, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Tercan bölgelerini verdi.

Böylece Ebû’l-Kasım/Ebîl-Kasım Beğ (1071-1104/1105) adı geçen yerleri hükümeti altına aldı¹⁴⁶.

Bu sülâleden üçüncü emir olan “Melik” ünvanlı İzzeddin Salduk (1145-1174)’tan itibaren biraz bilgi veren tarihlerden, bunların Kars’ta, Micingerd’te ve Bardız’da görülen kale tâmirini gösteren kitabelerden bilgi edinebiliyoruz.

Saltuklular’ın önemli şehirleri arasında Kara Arz, Tercan, Bayburt, İspir, Oltu, Micingerd, Zivin, Avnik ve Kars sayılabilir. Bu mukayese ile vaktiyle Saltuklular’ın, Gürcüler’e karşı savunma noktası olan, Sarıkamış-Horasan arasında muhteşem bir kaleye sahip olan Micingerd’in önemini açıklayabiliriz. Böylece bu anlamda diyebiliriz ki: Micingerd Kalesi, Revan ve Kars’tan gelecek İran

¹⁴⁴ Enver Konukçu, Cumhuriyet Kadar Erzurum, s.7.

¹⁴⁵ Yakut Hamevî, Mu’cem’ül-Büldân, cI, 322 Beyrut 1957.

¹⁴⁶ M.Halil Yinanç, “Erzurum” İs. Ans. IV, 349.

tehlikesine karşı, Soğanlı Dağları'nda kalkan vazifesini görmesine her zaman devam etmiştir.¹⁴⁷

Saltuklular, Bizanslılardan intikal eden kaleleri tâhkim etmişlerdir. Micingerd'den başka Erzurum, Oltu, Bayburt, İspir, Tercan, Tortum, Avnik ve Zivin Kaleleri de Gürcü istilâlarına karşı birer savunma merkezleri idiler.

Yukarıda sayılan kalelerden özellikle Micingerd, Zivin kaleleri ile bunlara çok yakın Köroğlu, Bardız kaleleri tarihlerden anlaşıldığı kadarıyla birer sınır kalesi olmuşlardır. Bu yüzdendir ki bu civardaki kaleler hâkimleri tarafından devamlı ve daima tamir ve tevsi görmüşlerdir.

Micingerd Kalesi'nin kitabesi Saltuklulardan kalan iki önemli kitabeden birisidir. Buraya yakın öteki kalelerden günümüze kadar gelen ele gelir nitelikte mevcut bir kitabe yoktur. Bu da Micingerd Kalesi'nin ayrı bir özelliği olsa gerek.

Micingerd kale kitabesi, kalenin hemen yanındaki Aşağı Micingert (İnkaya) köyünde bir evin temelinde bulunmuştur. Bu kitabenin okunabilen kısımlarını gerek M. F. Kırzioğlu ve gerekse İ. H. Konyalı eserlerinde neşretmişlerdir.

Malum kitabe, kalenin YUKAN burcunun üstündeymiş, kale bir taş ocağı haline getirildikten sonra denilen köyde EYÜB isminde birinin evinde yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Arapça olarak iki taş üzerine yazılan kitabenin bir parçasını evinin temelinin bir yerine, diğerini de ayrı bir yerine koymuştur. Bunlardan birisinin yazıları kısmen toprağa gömülmüştür. İkinci parça sonradan müdahale üzerine yerinden sökülerek köy camiinin önüne konulmuşken, köylülerin ifadesine göre sonradan müzeye intikal ettirilmiştir. Kitabenin bu ikinci parçası daha mühimdir. Yalnız bu ikinci parçanın ilk satırlarının son kelimelerini ihtiva eden kısımları kırıktır. Bunlar lâkaplar ve ünvanlar olduğu için, o kadar kıymeti değillerdir.

Sözü edilen kitabenin okunuşu şöyledir :

1- El-havaric ve'l-mütemerridin kâ(tilü'l-kefereti ve'l-müşrikîn)

2- Ale'l-Mazlumîn (Fahrü'l-guzât zahîrû'd-din..

¹⁴⁷ Enver Konukçu, Cumhuriyet Kadar Erzurum, s.19, 21, 27, 28.

3- El-mâlikü mülki ir-Rûm ve'l-Ermen ve Diyârbekr ve Rebî'atü Şehsüvâr-i (İran...

4- El-Hâc ve'l-Haremeyn Ebu Mansûr Argîn Basat (yahut Şah) bin Muhammed

5- İbn-i Salduk b.Ali b.Ebi El-Kâsim azze nasruhu (fi şehri) rebîü'l-Evvel (sene selâsin ve) sittemie hicriye (630)

Kitabe ve tercümesinde muterize içine alınan kısımlar mukayese ile tamamlanan ve beslenen yerlerdir.

Kitabe dilimize şöyle çevrilir:

“Harici ve inadcı ve âsilerin kökünü kesen kâfirler ve müşrikler ile savaşılan...mazlumlara koruyan, gâzilerin övücü, dinin himayecisi Rum, Ermen, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebi'a ülkelerinin sahibi...Ebû'l Kasım oğlu Salduk oğlu, Muhammed oğlu Ebû Mansur Argın Basat (Şah ?) yardımı aziz olsun, tarafından hicretin 630 yılı rebî'ül ahirinde yaptırılmıştır”.

Buna göre, kitabe Ocak 1235 yılında kale surlarına yerleştirilmiş olmalıdır.

Bu “Micingert-Kitabesi”nden 1202 de Erzurum Selçuklulara geçtikten sonra, Selçukluların bir kolunun, 1515'te Yavuz çağına gelinceye kadar Çemişkezek bölgesinde Melikşâh/Melkişi beğleri adıyla yaşadıkları gibi¹⁴⁸ bir kolunun da 1207 de Kars'ın Gürcistan-Bagrathlı Kırallığı tarafından zaptına kadar yaşayan Kars Emirliği batısında ve Erzurum-Selçukluları hududunda tutunarak: İzzeddin Salduk'un oğlu Muhammed oğlu Ali-Şâh'ın oğlu Ebû-Mansûr idaresinde yaşadıklarını anlıyoruz. Üçüncü satırdaki görülen ünvanlar, Artuklular'dan Kara-Arslan'ın torunu Muhammed oğlu Mahmûd'a ait olsa gerektir.¹⁴⁹

Kale duvarlarının köye taraf olan yüksek cephesinde büyük bir İslâmi kitabe taşı daha vardır. Yerinin çok yüksek olması sebebiyle okunması mümkün olmamıştır. İlhanlılar dönemine ait bu kitabeden ileriki sahafelerde bahsedilecektir. Kalenin doğu tarafında da gayri İslâmi kitabeler görülmektedir. Bunlar kaleye gayri müslim milletlerin de hâkim olduklarını, inşa ve tâmirinde hisseleri bulunduğunu

¹⁴⁸ Şeref Han, Şerefnâme, s.214-215 Kahire 1930.

¹⁴⁹ M.F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.392.

gösterir. Kalenin yine aynı tarafında yani doğusunda kısmen harap olmuş bir kümbet bulunmaktadır. Mezar taşı kitabesi yoktur. Tezyinatı sadedir. Kale muhafızlarından bir Türk emirinin olduğu muhtemeldir.

Kalenin uzunluğu 300 metre, genişliği 15 metredir. Micingerd Kalesi'nin eski bir Türk Kalesi olduğunu kitabeler göstermekle beraber, bu kaleyi özellikle Saltıkler, Gürcüler'e karşı ayakta kalması için gayret göstermişlerdir. Tabii olarak sonradan Erzurum'a hâkim olan muhtelif Türk emirleri de kaleyi tamir ve tevsi eylemişlerdir.

1877 Rus Harbi'nden sonra elimizde kaldığı için kitabeleri daha çok yıkılmadan kalan Micingerd Kalesi'nin kitabe olduğu söylenen yukarı burcu 1983 Ekim'indeki depremde yukarıdan iki metre kadar yıkılmıştır.

Kalenin köye taraf olan eteklerinde bir takım kayaların içi oyulmuş ve kemerli bölmelere ayrılmıştır. Birer mesken hizmetini gören mağara taşlardan bir tanesi de kale içindedir.

Ayrıca köylülerin "Ali Taşı" dedikleri¹⁵⁰ içi oyuk ve samanlık olarak kullanılan köy içerisindeki bir oyma kayanın -ki içi oda gibidir. Sağ alt köşesinde kufi yazı ile kazılmış bir kitabe daha vardır. Köylülerin dediği kadarıyla bu yazıyı kimse okuyamamış. Yine belirtmek gerekir ki bu yazı ile ilgili bugüne kadar yayınlanmış hiçbir bahis yoktur.

Micingerd Kalesi'ndeki 56x118 eb'adındaki boz bir kevek taşına bozuk bir arapça ile yazılmış beş satırlık kitâbesinde "Saltık bin Ali bin Ebil Kasım" diye anılan Saltık'ın, Kars'tan Erzurum'a kadar büyük kasabaları sur ve kaleleri çevirdiği, Gürcüler'e karşı payitaht emareti olan Erzurum'u muhafaza etmekte son derece gayret gösterdiği anlaşılmaktadır.

Saltık, Erzurum'da öldükten sonra (1189) yerine oğlu Kızıl Arslan Mehmed geçmiştir.

¹⁵⁰ Köylülerin deyimiyle güya "Micingerd'e kadar kâfirleri kovalayan Hazreti Ali, bu içi oyuk kaya içerisine sığınan kâfirler dışarı çıkıp eman dilemeyince, kılıcını bu kayaya vurmuş, kılıç darbesiyle kesilen kayanın içindeki kâfirler teslim olmuş. "Köylüler Hazreti Ali'nin kılıcının izi olarak kayanın çatlamış kısmını gösterirler.

1202 yılı yazında Anadolu Sultanı Rûkn-ed Din Süleyman (1196-1203), Salduklular hükûmetine son vererek Selçuklu idaresine bağlamak istiyordu. Bunu fırsat bilen Gürcüler, hareketlenerek Kıpçaklar ile de ittifak etmişler ve kuvvetli bir duruma gelerek civar bölgeleri istilâya başlamışlardı. Bu arada Erzurum'a kadar uzanan bir akın yaparak Kars'ı da ele geçirmişlerdi.

Kıraliçe Thamara (1184-1211) zamanındaki bu duruma son vermek için Selçuklu Rûkn-ed Din Süleyman Şâh 1202 baharında ordusu ile Konya'dan hareketle, tâbillerinin yardımcı askerlerini de alıp, 25 Haziran 1020 Salı günü Erzurum'a ulaştı. Kendisini Erzurum'daki son Salduklular Meliki Alâeddin Melikşâh bin Mehmed b. II. İzzeddin Salduk bin Ali bin Ebi'l Kasım karşıladı ise de sadâkatine güvenilmeyerek hemen hapsedildi. Bu zat Selçuklu hanedanının Erzurum'daki son hâkimiydi.¹⁵¹ Böylece Salduklular o gün Türkiye Selçukluları'na resmen bağlanmışlardı.

Daha sonra Selçuklu Rûkn-ed Din Süleyman, Erzurum'dan hareketle Soğanlı Dağları'na doğru ilerledi. Sebeplerini anlatacağımız bir amaçla ilerleyen Selçuklu ordusu, Micingerd'in batı yanında tarihi Erzurum-Kars kervan yolu üzerinde Bolostik deneni¹⁵² kale civarında karşı karşıya geldiler.

"Micingerd Savaşı" olarak anılan bu Selçuklu-Gürcü mücadelesini oluş, gelişme ve sonucu itibariyle şöyle aktarabiliriz.

Selçuklu Rûkn-ed Din Süleyman Şâh, Ezurum'u aldıktan sonra asıl hedefi teşkil eden Gürcistan üzerine yürüdü. Bu seferin siyasi büyük ehemmiyeti yanında bazı kaynaklar hissi bir sebepten de bahsederler. Filhakika İbni Bibi'ye göre Rûkn-ed Din Süleyman Şâh, Kılıç Arslan'ın evlâdları arasında servi boylu ve yakışıklılığı ile emsâlsizdi. Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın şehzâdeleri arasında kendisine koca bulmak isteyen Gürcistan kıraliçesi Thamara, Selçuklu ülkesine bir ressam (nakkaş) gönderip resimlerini yaptırdı. Bunlar arasında Süleyman'ı beğenen kıraliçe, Sultan'a elçi ve mektup gönderdi. Kılıç Arslan'a "Alemin efendisi, İslâm ve Müslümanlar'ın Sultanı" hitabıyla başlayan bu mektupta, memleketinin çok mâmur ve zengin olduğunu, kendisinin eski kıraliçeler arasında ihtişam sahibi bulunduğunu,

¹⁵¹ İbnü'l Esir, XII, 146.

¹⁵² Osman Turan, "Süleyman Şah II", İA, XI, 225-229.

kendi evlâdlarından birinin Dâvûd hânedanının (dedesi kiral David) adını ihya edeceğini ve müstakil olarak bu ülkeye hâkim olacağını din ve itikad ayrılıklarına rağmen kendi tabeasının onun padişahlığında ittifak edeceğini belirtti. Malik Süleyman Şah'ın güzel ahlâk ve hasletlerini duyduğunu, bu sebeple bu memlekete böyle bir hükümdarın lââyık olduğunu ve kendisi ile nikâh akdedip, sultanların hasretini çeken bu ülkeye gelmesi bizi müşerref ve düşmanların hasedini defetmesi için hediyeleri hâmil elçiler geldi. Elçiler mektupları ve sözleri arz edince Sultan Kılıç Arslan, Melik Rûkn-ed Din'i huzuruna çağırıp bu hikayeyi tebliğ etmek kararını verdi. Fakat Rûkn-ed Din Süleyman, kraliçenin bu teklifini dinleyince çok hiddetlendi. Bir kâfir kadının işvesine ve dünya hevesine kapılıp Hıristiyan olmayacağını söylüyor; orada ancak Sultan'ın yardımı ve fermanı olursa kilise ve manastırları yıkıp, cami ve medrese, çan (nâkûs) yerine ezan seslerini yerleştirmek maksadıyla varacağını arz ediyor, babası da oğlunun bu yüce himmetini takdirle karşılıyordu.¹⁵³

MİCİNGERD SAVAŞI

(h.598/1202)

Bugün bir efsâne gibi görünen bu teklif bir hakikattir ve Gürcü kaynakları tarafından da teyid edilmiştir.¹⁵⁴

II.Rûkn-ed Din Süleyman-Şâh, işte bu siyasî ve hissi sebeplerle Gürcüler üzerine sefere gidiyordu.

II.Rûkn-ed Din Süleyman-Şâh, ordusu ile harekete geçtikten sonra, Gürcü Kraliçesine, elçi ile birlikte, çok sert bir mektup veya ültimatom göndermişti. Tarihi ehemmiyeti dolayısı ile bu mektubun başlıca kısımlarını veriyoruz. "Gök kubbesi altında bulunan sultanların en yücesi, Allah'ın gölgesi ve memleketlere benzeyen Rûkn-ed Din, Gürcülerin hükümdarı sen Thamara'ya bildiririm, ki kadınların aklı

¹⁵³ İbn-i Bibi, El-Evamirü'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye (haz: Necati Lugal; Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956), s.67-70.

¹⁵⁴ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.255 İstanbul, 1971.

zayıftır. Sen Gürcülerin eline kılıç koyup Allah'ın sevdiği Müslümanlar'ı ve İslâm kavimlerini öldürmeğe emir verdin; benim ve milletime tâbiyet vergisini zorladın. Şimdi bizzat ben sana ve millette İslâmın adaletini göstermek ve Allah'ın yalnız bizim ellerimize tevdi eylediği kılıcı bir daha kullanmamanızı öğretmek maksadıyla geliyorum. Gelişimde otağımın önünde diz çöken, Muhammed'in peygamberliğini kabul edip dinini bırakan, boşuna ümit bağladığın haçı huzurumda kıran kimselerden başkasının yaşamasına müsaade etmeyeceğim.”¹⁵⁵ ifadeleri ve Gürcü kaynağına göre, Selçuklu sultanının kudret, gurûr ve hiddeti ile dolu idi. Aynı zamanda onun düşünce ve cihan hâkimiyeti dâvasını ifâde bakımından da mühim olan ve İslâmî tâbirlerin tercümesinde küçük yanlışlar ihtiva eden bu mektup kraliçeye takdim edilirken Türk elçisinin beyanları da aynı mahiyette ve mağrurâne idi. “Eğer kraliçe dininden dönerse Sultan onu zevceliğe kabul edecek; aksi takdirde onu câriye yapacaktır.” Bu sözler üzerine baş kumandan Zakaria'nın elçiyi tokatladığı ve “eğer elçi olmasa idin önce dilini, sonra da başını keser ve bu küstahlığının cezasını verirdim” dediği de rivayet ediliyor.¹⁵⁶

Kraliçe Tamara mektubu okuduktan ve elçiyi dinledikten sonra çok üzüldü ve durumun ağırlığını düşünerek memleketindeki bütün askerlerin toplanmasını emretti. Bunlar arasında bir kısmı Hristiyan olan Sâ mânî Kıpçak (Kuman)ların bulunduğunu da biliyoruz. Rivayete göre kraliçe Javahet'de bulunan Meryem Kilisesine giderek gözyaşları içinde âyinde bulundu ve dua etti; askerlerini toplayıp harekete geçirdi. Kraliçe Kars civarına gelince cevabî mektubunu, Allah'ın kudretine güvenerek ve Meryem'e niyaz edip mukaddes haça ümit bağlayarak” gökleri gâzaba getiren mektubunu okudum ve bunda Allah'ın adına boşuna yemin edenlerin bizzat onun tarafından yok edildiğini bilmez misin? Sen para kuvveti ile toplanan askerlerine, ben ise zenginliğime ve askerlerimin mikdarına değil kadir-i mutlak Allah'a güveniyorum. Mektubuna göre sana İsa'nın askerlerini gönderiyorum. Bunlar sana tâzim için değil gururunu kırmak için geliyor. Senin değil Allah'ın irade ve adaleti tecelli edecek ve bir daha Allah'ın adını tahkirde bulunmamayı öğreneceksin. Tam zamanında yetiştirmek maksadıyla adamlarından birini de sana gönderiyorum, ki tedbirini alsın. Askerlerim de artık sana doğru

¹⁵⁵ İbn-i Bibi, s.70.

¹⁵⁶ M.Brosset, Histoire de la Georgie, I, s.456-460 Petersburg, 1849

hareket etmiştir.”¹⁵⁷ Böylece kraliçenin sultana daha mütevazı fakat tezellül göstermeyen bir cevap verdiği kaydedilmiştir.

Gürcü ordusu başkumandan Zakaria ile Şalva ve İvane gibi meşhur kumandanlar idaresinde ilerledi. Erzurum’dan hareket eden Türk ordusu da Pasinler ve Sarıkamış istikametinde yoluna devam ederek Micingerd Kalesi civarına geldi, ordugah kurdu. Gürcüler Selçuklu ordusunu, ordugahta istirahat hâlinde iken ve düşmanın yaklaşmasından habersiz olarak, pusuya düşürdü. Bu ani baskında neye uğradığını anlamayan Türkler ordugahı ve çadırları, sayısız ganimetleri bırakarak, müsaid bir müdafaa mevkiine çekiliyordu. Fakat bu arada sultanın çetr’ini (saltanat semsiyesi) taşıyan kimse (çetr-dar)nin atının ayağı bir deliğe sokuldu, sancağın yere düştüğünü gören emirler ve askerler sultanın bir musibete uğradığını sanarak “semavî bir korkuya” çarpıldılar ve kargaşalığa kapıldılar. Düşen sancak (çetr) kaldırıldı ve çavuşlar askerlerin toplanması için bağurdılar. Sultan da bizzat kumandanlara kendi adları ile hitap etti ise de ordu bu kargaşalıktan bir türlü kurtulmadı. İki taraftan öncü kuvvetleri arasında ciddi çarpışmalar başladığı halde Selçuklu ordusunun büyük kısmı henüz kendine gelememişti. Düşmanın takib ve hücumları şiddetlenerek Selçuklu bir taraftan kaçıyor bir yandan da sarılarak öldürülüyor veya esir ediliyordu. Böylece Selçuklu ordusu mağlub olmuş; Rûkn-ed Din Süleyman Şah muharebenin artık kaybedildiğini görerek (Erzurum Meliki Mugiseddin) Tuğrulşah, diğer emirleri ve askerleri ile birlikte Erzurum’a çekilmiştir. Gürcüler ordugâhı işgal ettiler. Sayısız eşya ve levâzım, hesapsız servet, altun ve gümüş kaplar, mücevherat ve inciler, kıymetli kumaşlar, çadırlar, halılar, at, deve ve katırlar düşmanın eline geçti.”¹⁵⁸

1202 senesinde vuku bulmuş bu Gürcistan seferi ve Micingerd savaşında Süleyman-Şah kuvvetine fazla inanması, gurûru ve ihtiyatsızlığı dolayısıyla böyle bir mağlubiyete uğramıştır ki kraliçeye ultimatom mahiyetinde gönderdiği mektub onun bu ruh hâletini meydana koymuştur.

Gürcülerin, 23-31 Temmuz 1202 deki Selçuklular’a karşı bu baskın savaşında “Salduklular”ın Micingerd Kolu’nun devam ettiğini, 1204 de Erzurum

¹⁵⁷ M.Brosset, Histoire de la Georgie, 456-463; İbnü’l Esir, XII, s.146-147.

¹⁵⁸ İbn-i Bibi, 73-75; M.Brosset, H.de la Georgie, I. 456-463. O.Turan, “Süleyman-Şah “II”, İA, XI.225-229.

Selçuklu Meliki Tuğrulşah'a karşı Micingerd Kalesi'ni tâmir ettirmesinden O'nun, komşu Ani'ya da hâkim olan Atabekli ile işbirliği edip, Sultan ordusuyla savaştığını anlıyoruz.”¹⁵⁹ Bu sıradaki Micingerd Salduklu Beği “Ebûmansur'un da mülkünü kurtarma ve koruma bahasına, dindaşları aleyhine davranıp Thamara'ya tâbii olduğu” görülmektedir.¹⁶⁰

Selçuklular 1243 yılında Köseadağ bozgununa uğrayınca Moğol hâkimiyetine düştüler. Fakat Ala'ed-Din Keykubat zamanında (1220-1237) Gürcistan'a kadar uzayan Türkiye hududları hukuken muhafaza edilmiş ve Erzurum'la birlikte Micingerd'de Anadolu birliği dahilinde sayılmıştı. “Nitekim 1255'de Moğolistan'dan dönen Papa'nın elçisi G. de Rubruck: (“Türkiye sultanının memleketine girdik. İlk şehir Marsengen/Micingerd idi.”) ifadesi ile bu hududu göstermiştir.”¹⁶¹

Anlaşılabacağı üzere Ortaçağ'da ve sonraki dönemlerde konusunu ettiğimiz diğer kaleler gibi Micingerd Kalesi de taraflar arasında daima uç bölgede kalmış, sınır vazifesini yüklenmiştir. Ayrıca ilginç olan da şudur: Erzurum-Kars arasında Ortaçağ dönemine ait hemen hemen hiçbir tarihi eser yoktur. Zamanında belki var olmuşsa bile yıkılıp, tahrip edilmişlerdir. Bahsedilen coğrafyadaki kaleler istisna... Çünkü kimin eline geçerse geçsin kalelerin varlığı daima zaruri olmuş, önce yıkılmış olsalar dahi sonradan tamir edilmişlerdir. Yöredeki kalelerin çokluğu ve günümüze kadar gelişlerinde baş sebep, arzedilen durum olmalıdır. Zaten yöre halkının da dediği gibi bu kalelerdeki en büyük tahribat 1877 Rus işgali sırasında olmuştur.

İlhanlı Gazan Mahmud Han'ın (1295-1304) Müslüman olarak tahta geçmesinden itibaren Kars ve Erzurum bölgelerinde büyük ölçüde imâr hareketlerine başlandığı görülür. “O'nun zamanında 1336 da yıkıma uğradığı anlaşılan Abnük/Avnik Kalesi'nden sonra Pasınların merkezi olan Micingerd kalesi de İlhanlı Gazan'ın ilk yılında onarılıp şenlendirilmiştir.”¹⁶²

Daha önce Saldukluların tamir ettiğini bahsettiğimiz Micingerd Kalesi'nin güney ucunda bütün bir kayalık üzerinde yükselen (1983 Ekimindeki depremde 2

¹⁵⁹ M.F.Kırzioğlu, Kıpçaklar, 140.

¹⁶⁰ Aynı Eser, s.140.

¹⁶¹ Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İst. 1973, s.28.

¹⁶² M.Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi, C.I, 446.

metre kadarı yıkılmıştır) bölümünde yerden 6 metre kadar yüksekte dört satırlı ve ayrıca yanlarında da dikine tarih yazılı bir tamir kitâbesi varmış. 1953 yılında “Kars Tarihi” eserini yazan hocam M.Fahrettin Kırzioğlu, bu kitabe ile ilgili olarak şöyle diyor: Bu kitabeden okuyabildiğimiz yerlerden h 695(1296) tarihinde Gazan Han’ın (5 Ekim 1295’te) tahta geçişinin ilk yılı dolmadan bu tamirin yapıldığı anlaşıyor. Duvarın bu yüzündeki köşelere vaktiyle ayna gömülü olduğunu sandığımız (ayna gömülü olduğunu görenler var. Yakın bir zamana kadar duruyorken çocuklar taş atarak kırmışlar. Bu aynalardan çok uzak yerler görünebiliyormuş.) çini/kâşî çerçive ile ayrıca Timur-Bek’in tamgasını andıran çiniden üç yarım küre bulunmaktadır.”¹⁶³

Gazan’dan sonra İlhanlı tahtına geçen Olcaytu (1304-1316) çağında 1308 de Konya’da Anadolu Selçuklu hükümeti sona erince Pasınler ve bu arada Micingerd bölgesinin de bağlı bulunduğu Erzurum çok büyük bir vilâyet halinde vâlilerle idare edilen “Rum” (Anadolu) da ayrı bir emirlik merkezi olmuştur.

Olcaytu’dan sonra 12 yaşında iken tahta geçen Ebû-Sa’id Bahadır Han (1316-1335), Pasınlerin merkezi “Avnik şehrinde darphâne kurdurmuştu. Fakat 1336’daki iç kavgalarında bozulduğundan, Avnik’deki darphâne yerine Anı’da yenisi kurularak işletildiği ve Pasınlar’ın merkezinin de 1296 da yeniden imâr edilip, Anı Sürmelü şehirlerinden gelip Erzurum’a giden kervancıların uğramasıyla gelişen Micinger’e nakledildiği 1349-1350 yıllarına ait İlhanlı bütçesini gösteren kayıtlarda Abnük/Avnik yerine Micingerd’ten bahsedilmiş olmasından anlaşıyor.¹⁶⁴

Böylece İlhanlılar döneminde Bingöller ve Deveboynu Dağları’ndan başlayıp suları Aras’ta toplanan yerlerden doğuda Kars-Aladağ’ı (3135 m) eteğinde Aras’ın geçtiği pek dar ve uzunca bir boğazdan ibaret “Kağızman Demirkapısı”na kadar uzayan Pasın bölgesi bir “sancak” halinde merkezi Avnik Kalesi’ne bağlanmıştı. 1339 dan sonraları bu kale iç kavgalarında bozulunca Aşağı-Pasın’ın başkalesi Micingerd, Pasın bölgesinin merkezi oldu. Fakat Çobanoğulları Anadolu’ya da hâkim olup, İlhanlılar’a tahakküm edince vâlileri Ertana oğulları’nın gelirini artırmak için olacak ki, 1349-1350 yılı hesaplarında Micingerd’in merkezi olduğu Pasınler buradan ayrılarak Anadolu’nun en büyük bölümünü teşkil eden

¹⁶³ Aynı Eser, s. 447.

¹⁶⁴ A.Zeki Velidi Togan, 1349-1350 İlhanlı maliyesini gösteren “Risâle-i Felekiyye” yazmasından naklen, Türk Hukuk ve İktisât Tarihi Mecmuası, I, 33.

vilayete bağlandı.¹⁶⁵ Yeni “İlhanlılar’ın Vastaniye/Orta Memleketler’i içinde Micingerd de sayılmaktadır.¹⁶⁶

*

* *

Kayseri-Sivas hâkimi Kadı Burhan ed-Din’e elçiler göndererek yanına almak isteyen Timur’a elçisi 1394 Ağustos’unda bu ittifak önerisinin reddedildiği haberini getirince, zaten Karakoyunlu hükümdarı Bayram Hoca’nın oğlu Kara Mehmet’le arası açık olan Timur, onun elinde bulunan Erzurum-Van-Ahlat-Muş gibi Doğu Anadolu’nun kuvvetli kalelerinden olan Erçiş ve Micingerd’i savaşıarak zaptedip, Sivas’a doğru harekete geçmişti.¹⁶⁷

Gerek Kâtip Çelebi ve gerek Evliya Çelebi’de Micingerd Kalesi, yalçın bir kaya üzerinde çok sağlam olarak anılır.

Bugün Micingerd Kalesi’nin etrafı hep çanak çömlek kırıklarıyla doludur. İrili ufaklı bu parçalar bazen açık mavi, kahverengi boyalı olup, çoğunlukla da desenlidir.

Kalenin arka (doğu) tarafındaki kümbet bayağı tahrib edilmiştir. Ayakta kalan kısmı Erzurum’daki Melik Saltuk kümbetinin tıpkı benzeridir. Bu anlamda kümbetin kale emirlerinden birisine ait olduğu düşünülebilir.

Bugünkü haliyle kümbet, gerek buraları gezip gören A. Şerif Beygü (Kitabeleri ile Erzurum, s.38) gerek M. F. Kırzioğlu’(Kars Tarihi, I 392) nun resimlerini neşrettikleri halinden pek farklı bir durumdadır. Gerek Micingerd Kalesi ve gerekse bu kümbet buraları taş ocağı gibi kullananlar tarafından olduğu gibi define arayıcıları tarafından da tahrip edilmişlerdir.

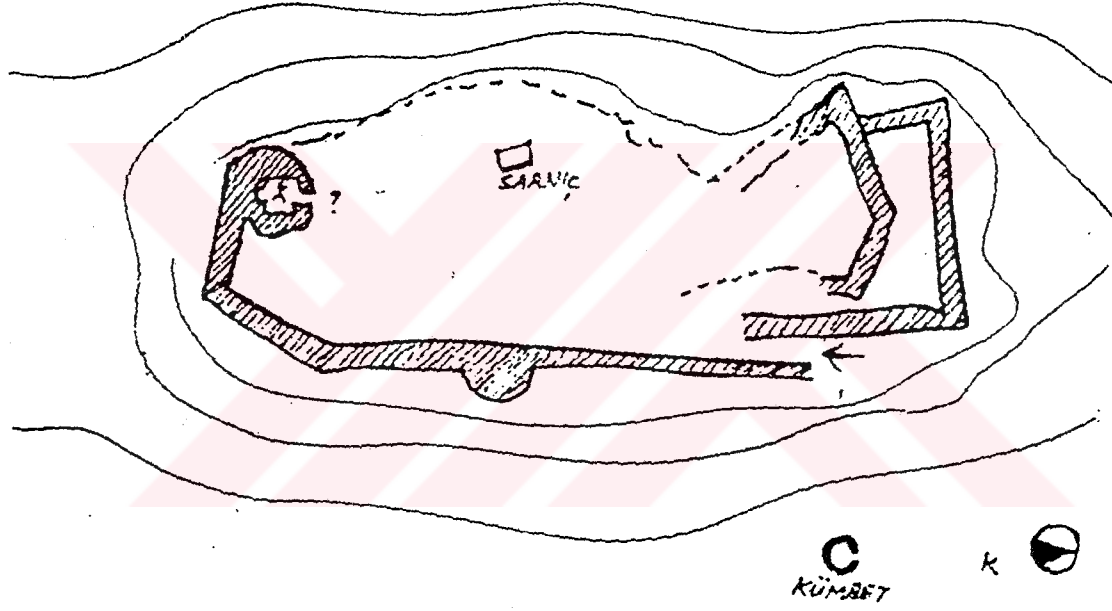
Micingerd Kalesi, bugün eski Erzurum-Kars karayolu üzerinde yalnızlığına terk edilmişliğine zaman zaman alnından aşağıya düşen taşlarla sitem ediyor.

¹⁶⁵ M.F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.453.

¹⁶⁶ Tuncer Baykara, Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I s.74, Ankara 1988.

¹⁶⁷ Bezm-u Rezm, s. 417, 424.

Tesellisi 1710 sayılı yasa gereğince korunması gerektiği...¹⁶⁸ Sevinci ise, hâla Türk mührünün Doğu'daki en görmekli izlerini taşıyor olabilməsi...



Micingird Kalesi'nin krokisi

¹⁶⁸ Gerek Micingerd gerekse Zivin Kaleleri 1710 sayılı yasa gereğince korunması gerekli eski anıtlar listesindedirler. İstanbul'da toplanan Kültür Bakanlığı, Gayrimenkul Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığının 290-10.3.1978 tarih ve A-1003 Sayılı kararlarıyla 1710 sayılı yasa gereğince korunması gerekli eski anıtların listesinde yer almışlardır.

BARDIZ KALESİ

Bardız ve Barduz şekillerinde yazılıp söylenen bu kale¹⁶⁹, Erzurum'un Şenkaya (Örtülü) kazasına bağlı bir nahiye merkezi olan aynı isimli yerdedir.

Çok eskiden beri Erzurum-Kars arasında tabii bir yol olan "Bardız Deresi"nde,¹⁷⁰ stratejik öneme haiz bir konumda olan kale, buraya vurulmuş bir kilit gibidir.

Bardız Kalesi'ni başlangıç kabul edip, doğuya doğru gidilirse Soğanlı ve Allahekber Dağları'na çıkılır.Buralardan "Paldın Gediği" ve "Hızar Boğazı" ile aşılp Kars Düzü'ne inilir. Kale'yi yine başlangıç kabul edip batıya doğru gidersek Şenkaya ve Oltu'ya; güneye gidilirse Akmezar-Çakırbaba'dan Yeniköy'e; buradan da tabii yollarla sağa doğru Zivin Kalesi'ne, sola doğru ise Micingert Kalesi'ne varılır.

1942 idâri teşkilâtında Kars'ın Sarıkamış ilçesine bağlı bir nahiye merkezi olan Bardız (şimdi: Gaziler) 1946 da Şenkaya'ya bağlı olarak Kars idarî teşkilâtından ayrılıp Erzurum'a bağlandı.

Evliya Çelebi, H.1057, Milâdî 1647 yılında Ezurum'dan Revan'a giderken Yedikilise (: Sarıkamış'a bağlı Yenigazi Köyü) den batıya meyledip Bardız Kalesi'ne geldiğini yazarken, buradaki mâlum kaleyi şöyle anlatır: Barduz Kal'ası, Kars'a bağlı olup Akkoyunlu Melik İzzeddin yapısıdır. Kalenin yukarı tarafında celi yazı ile bu suretle yazılıdır. Kalesi bir dere kenarında dört köşe taş bir yapıdır.¹⁷¹

Ünlü seyyahımız Evliya Çelebi, kalenin kitabesini aynen nakletmediği gibi, tarihini de yazmamıştır. Sadece Saltuklulardan Melik İzzeddin adını taşıyan kitabeyi Barduz/Bardız Kalesi üzerinde gördüğünü yazmıştır. Bu ise Bardız Kalesi ile ilgili ilk bilgiler olması bakımından önemlidir.

¹⁶⁹ İ.Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum, İstanbul, 1960, s.524.

¹⁷⁰ "Bardız Deresi"; Bağlar Deresi demektir. Halk bugün bu yüzden "Dere Bağlar" diyor. Hakikaten bu tabii geçit dere, yöredeki diğer yerlere nisbeten az rakımlı olduğu için bağlıktır.

¹⁷¹ Evliya Çelebi, Seyhamame, matbu cild 2, s.329.

Evliya Çelebi, bu havalideki kale, eski binaların çoğunu Akkoyunlu Uzun Hasan'a nisbet etmektedir. Gerçi bunların hepsi Türk asârıdır. Birçok adlarla çıkan Türk devletlerinin yaptıkları bu asârı ayırmayıp hep "Akkoyunlu binâsıdır", demekle yanılmıştır. Fakat, Bardız Kalesi'ndeki Melik İzzeddin adını okuması büyük bir tarihi hakikati ortaya atmıştır ki bu yüzden, ünlü gezginimizin görüş ve duyusuna hayran kalmamak mümkün değildir. Micingert, Zivin, Avnik, Bardız kaleleri birbirinden uzak olmadığından Erzurum'un Gürcü hududu üzerinde bulunmasından, "Saltık'ın bu kaleleri binâ ettiğine şüphe yoktur. Nitekim Micingert Kalesi'nde Saltık'ın adını bildiren kitabe kanaatimizi kuvvetlendirmiştir. Bu durumda diyebiliriz ki: Kale Saltuklular zamanında yapılmış ve Selçuklular zamanında tamir görmüştür."¹⁷²

İ.Hakkı Konyalı da şöyle diyor: Biz de Bardız Kalesi'nin Saltukoğullarından İzz-ed-Din tarafından yapıldığını kabul ediyoruz. Bu kaleyi ya bizzat İzz-ed-Din Saltuk veyahut O'nun büyük veziri Firuz Akay yaptırmıştır. Çünkü Evliya Çelebi, Kars Kalesi'nde okuduğu bir kitabeyi nakletmiştir. Bu nakile göre Kars Kalesi, H.548, M.1153 yılında İzz-ed-Din Saltuk zamanında başveziri Firuz Akay tarafından yaptırılmıştır.¹⁷³ Gerçekten de her iki kale kitâbesinde görülen Melik İzz-ed-Din ismi bu savı doğrulamaktadır.

Kestirdiği bakır paralardan, bu sırada Irak Selçuklularından Sultan Gıyâs-ed-Din Mes'ed (1135-1152)a tâbi olduğunu anladığımız Erzurum Emiri İzz-ed-Din Saltuk, 1153'de Kars'ı zapt ile yakıp yıkan Gürcüler'e karşı gitmiş ise de ("Anı altında yapılan savaşta İberler'e tutsak düşmüş")tü. Kızkardeşinin verdiği fidye ile kurtulan İzz-ed-Din Saltuk, aynı yılda Gürcü-Kıpçakların yıktığı Kars Kalesi gibi Bardız Kalesi'ni de yeniden imâr ettirmiştir. Bu hususu, 1579 yazında Kars'ın 100 bin kişilik ordu ile devlet eliyle iki ayda şenlendirilip İçkale ve Dışkale'sinin yapıldığı sırada çıkan arapça kitâbelerin suretlerinden öğreniyoruz.¹⁷⁴

III.Murat'ın fermanıyla Serdar Lala Mustafa Paşa, Anadolu ve Şam (Suriye) beğlerbeğleri ve askerlerinin eliyle Kars'ı 987 (1579) yazında onarıken orduda bulunan iki tarihçimiz çok dikkate değer buldukları bu kitâbelerden

¹⁷² A.Şerif Beygü, Erzurum Kitabeleri, İstanbul, 1936, s.86.

¹⁷³ İ.Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitâbeleri İle Erzurum, 525.

¹⁷⁴ M.Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi, İst. 1953, I. 387, 391.

bahsederken birisi anlamını, birisi de suretlerini eserlerine almışlardır. H.548, M.1153 tarihli bu kitâbelerde Melik İzz-ed-Din ismi de vardır. Bu kitâbelerin içeriği hakkında “Kars Kalesi” bahsinde geniş bilgi verildiği için burada yeniden ele almıyoruz.

Bu durumda diyebiliriz ki: Saltuk İzz-ed-Din ismi hem Bardız Kalesi kitâbesinde, hem de Kars Kalesi tamir kitâbelerinde görülüp, anıldığına göre; 1153 lerde Gürcüler tarafından yıkıldığı anlaşılan Bardız Kalesi’nin de, Erzurum’a tâbi ve kudretli Melik İzz-ed-Din Saltuk tarafından imâr edilmiş olması mümkündür.

Bardız Kalesi’de Zivin Kalesi gibi Kars yolu üzerinde bir tepeyi taçlandırmaktadır. Allahekber Dağları bu mıntıkadan başlamakta ve Kars istikametinde bir sıra dağ zinciri meydana getirmektedir¹⁷⁵. Bu sıra dağ batıdan kuzeye çizilmiş bir yay gibi düşünülürse, Bardız kalesi kuzeye yönelmiş çizginin orta batı kesiminin en dibindeki derededir. Tam doğusunda Allahuekber zincirinin Çambar (2844 m), Soğanlı, Kumru (2847 m) tepeleri bulunur. Bu tepeler arasından geçen tabii yollar, Paldun Gediği ve Hızar Boğazı gibi çok önemli geçitler Bardız kalesinde birleşir, orada düğümlenir, orada da ayrılırlar. Bu tanımla Bardız Kalesi’nin konumu ve stratejik durumu anlaşılabilir.

Bardız Deresi’nin bu en stratejik ve müstahkem yerinde kurulu kaleyi 1877 den sonra kasabaya yerleştirilen Rumların sökerek taşlarıyla ev yaptıklarını da halk hâlâ söylüyor.

“Bardız Kalesi’nin yapılışında Avnik ve diğer kaleler gibi buralara hâkim olan milletlerin inşâ ve imâr payları vardır. Kalede hangi mimarînin hâkim olduğunu kestirmek zordur.”¹⁷⁶ Hiçbir yerinde kitâbesi yoktur.

Bardız’a çok yakın Sırbasan köylüleri ise daha geçen yıllara kadar Bardız kalesi kitâbesinin Bardız-Sırbasan arasındaki meşhur “Çakırbaba” mevkiinde bulunduğunu; sonradan kaybolduğunu ve bir daha göremediklerini 1983 yazında bu köyümüzü ziyaretimizde bizzat söylemişlerdi.¹⁷⁷

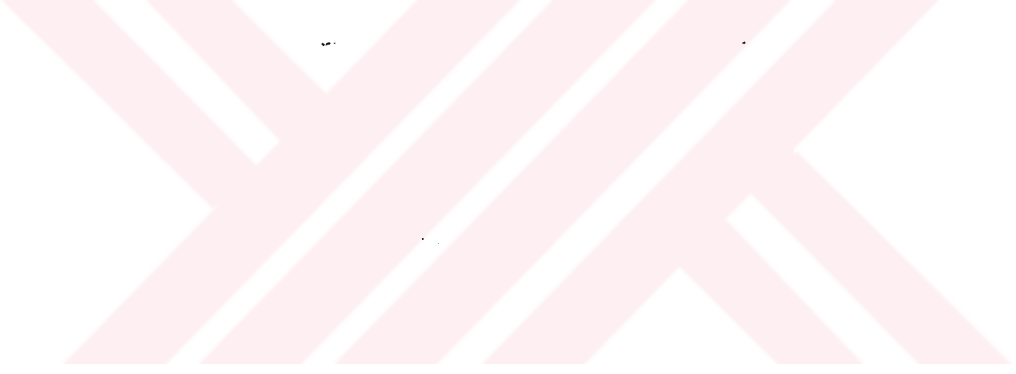
¹⁷⁵ Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ank. 1992, s.7.

¹⁷⁶ İ.Hakkı Konyalı, A.g.e., s.525.

¹⁷⁷ Bunu İstiklâl Harbi gazilerinden Behrioğlu, Yasemin’den olma 1310 (1894) doğumlu Hakkı Akın 1983 yazında şahsıma not ettirmişti.

Kalenin dışarıyla irtibatını sağlayan ve bugün de yeri belli olan gizli yolu toprakla dolmuştur. Orta ve dış surlarının izleri bile belli değildir. Bunun da önemli nedeni özellikle Rus işgali sırasında kalenin bir taş ocağı niyetiyle kullanılmasıdır.

Bugün dinlenmeye oturmuş yorgun bir arslanın başı gibi sâkin duruyor.



OLTU KALESİ

Oltu merkez ilçededir. M.Ö. IV. yüzyılda yapılmıştır. Bizans, Selçuklu, Akkoyunlu ve Osmanlılar zamanında onarılmıştır. Bir ara kervansaray olarak da kullanılmıştır.

1973 yılında restore edilen kale kesme taşlarla yapılmıştır. 3000 m² lik bir alanı kaplamaktadır. Yalnız iç kalesi ayaktaadır. Kuzeyinde bulunan iki burçtan soldaki bir türbe durumundadır. Doğusunda eski bir hamam vardır.¹⁷⁸

Bu şehir Tayk (Oltu-Tortum-Yusufeli) adını taşıyan Akheltskha eyâletinin ve şehrin adı olarak X. asrın ikinci yarısında mevcut bulunuyordu.¹⁷⁹

Tais/Tay'k hükümdarı David memleketini Bizans İmparatoru Basıl II. (976-1025) ye vâad ettiğinden (Kuropolat) David'in 31 Mart 1000'de öldürülmesi üzerine Tarsus'tan hareketle Eleşkert'e gelip Ani'nin Ermeni kralı Gagik'i burada bekleyen Basil II., bu zatın gelmemesi üzerine Taik'in öz ve asıl bölgesine teveccüh ederek burada Uht'ik'i (Oltu) ve kalan bütün kale ve surları işgal ve bunlara Bizanslı kumandanlar tâyin ettikten sonra burada kalmış olan Taik asillerinin bâkiyesini, veraset anlaşmasında tesbit olunduğu gibi beraberinde alıp götürdü ve Karin (Erzurum) üzerinden İstanbul'a döndü.¹⁸⁰

"Taik'in öz ve asıl bölgesine teveccüh ederek" ibaresinden de anlaşılacağı üzere Taik'in merkezi yeri Oltu idi. Taik ise Bizans Devleti'nin doğu sınırında şöyle sınırlandırılıyor: 979 yılı itibariyle güneyi muhtemelen Erzurum'un kuzeyindeki Dumlu Dağ ve bunu doğuda devam ettirip, Pasın'ı kuzeyde sınırlayan silsilenin etekleri, doğuda başşehri Kars olan Vanand, kuzeyinde İberia Krallığı ile hemhudud" olan coğrafya¹⁸¹ idi.

¹⁷⁸ M. Orhan Bayrak, Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu, s.216 İst. 1979

¹⁷⁹ Urfalı Mateos, s.330 dipnot

¹⁸⁰ Ernst Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, 156

¹⁸¹ Aynı eser, s.157

David'in yeğeni Gürcü kralı Gurgen/Giorgi 1001/2 de mustahkem Oltu'yu zapt etmek istedi ise de bunda başarılı olamadı.¹⁸²

Gürcülerin adlandırmaları ile "Yukarı ülke"de Oltu da vardı. Bununla birlikte civardaki şehirler Panaskert ve Penek Gürcü kralı Gurgen/Giorgi'in oğlu Abhaz kralı Bagarat III. (974-1014) un arâzisinden addolunmakta idi.¹⁸³

İberia'ya hükmetmekte olan Bagarat III. 1014 de Oltu'ya 40 km mesafede olan Panasgert'de ölünce bunun oğlu Giorgi (1014-1027) Bizans İmparatorluğu'nun babasına iktâ ettiği toprakları kendisinden geri istemesi üzerine reddeylemişti. Bahis konusu olan yerler belki de Ardahan, Göle, Cavehet ve Şavşet veya bu bölgenin bir kısmı idi. İmparator Basil derhal Giorgi üzerine bir ordu göndermişti. Fakat Giorgi bu orduyu büyük Oht'ik (Oltu) köyü yanında püskürtmüştü. Hatta Giorgi, Bizans İmparatorluğu'ndan Tao ve Basın'ı zaptetti. Bu yüzden imparator bizzat 1021 de Doğu'da göründü. Malazgirt ve Erzurum bölgesine doğru yoluna devam eden imparatora Giorgi, bir elçi göndererek; İmparator, Erzurum'a vasil olur olmaz yanına geleceğini vaâd etmişti. İmparator Basil bu bölgeye geldiğinde Giorgi ortalıkta görünmediğinden Basean (Pasin)'a girdi. Burayı boydan boya katettiği, bir kısım yerleri tahrip ettiği sırada Giorgi, Uht'ik (Oltu)'i yakıp yıkarak yağmaladı. İmparator Basil, Oltu'nun tahribinden sonra Kral Giorgi'yi Göle kantonuna kadar tâkib etti. Bilâhare imparator ile Giorgi arasında bir anlaşma yapıldı. Buna göre Oltu dahil Giorgi'nin istirdad ettiği takriben 14 kale imparatora verildi.

Kışı geçirmek için gittiği Trabzon'da bulunan imparator'a Giorgi'nin müttefiki Anı kralı Sembat bir elçi göndererek Ani'nin anahtarlarını ve tâbiliğini arz etmişti.¹⁸⁴

1044 te Bizans ordusu Ani hâkimi Gagik II. tarafından Ani önünde bozguna uğratılınca, Bizans ordusu Ult'ik'e (Oltu) kışlamak üzere çekilmişti. Demek ki 1044 de Oltu Bizans kontrolünde idi.¹⁸⁵

¹⁸² Aynı Eser, s.159

¹⁸³ Aynı Eser, s.160

¹⁸⁴ Aynı Eser, s.161

¹⁸⁵ Aynı Eser, s.173

1064 seferinde Alp Arslan Oltu'ya takriben 40 km kuzey doğuda bulunan Panaskert'i de zapt etmişti.¹⁸⁶

1080 senesinde Alp Arslan'dan Büyük Selçuklu tahtına oturan Sultan Melikşah, büyük emîrllerinden Emir Ahmed'i Gürcistan fethine memur etti. Gürcistan kralı Giorgi II. yi ağır bir hezimete uğratan bu emir, evvelce Türkler tarafından birkaç defa fethedildiği halde, elden çıkmış olan Kars şehrini ve daha sonra Erzurum ve Oltu şehirlerini ve diğer memeletleri birer birer fethetti ve bu bölgedeki hıristiyan hâkimiyetine kat'i surette son verdiler. Türkler bu tarihten sonra Erzurum ve mülhakatına yerleştiler.¹⁸⁷

1089 yılında Gürcü tahtına çıkmış olan David, Melikşah'ın ölümü üzerine Selçuklu hanedanı arasında çıkan kargaşanın etkisiyle de her yıl göndermekte olduğu vergiyi kesmiş ve 1110, 1115, 1116 ve 1118 yıllarında olmak üzere Türkler'e karşı yaptığı hücumlarda başarılar elde etmişti. Fakat David asıl başarılarını Tapar'ın ölümünden sonra kazanmaya başladı. David 1120 ve 1121 yıllarında Kür boylarında kışlayan Türkmenler'i ağır yenilgilere uğrattı. Bunun üzerine Türkmenler karalar giyerek aralarında eskiden beri büyük bir itibar sahibi olan Artuklu ailesinin başı Mardin-Meyyâfarikin hükümdarı İlgazi'den ve Gence'de oturan Tapar'ın oğullarından Melik Tuğrul'dan yardım istediler. Bunun üzerine büyük bir ordu toplandı. Bu ordunun başında ismen 11 yaşında olan Melik Tuğrul vardı. Yanında atabeği Gün Doğdu, Artuk oğlu İl Gazi ve diğer beğler bulunuyordu. Fakat bu ordu Kıpçaklardan mühim bir kuvvetin de askerleri arasında bulunduğu David tarafından Tiflis yakınında ağır bir mağlubiyete uğratıldı. (1120) Bu başarıdan sonra David ertesi yıl Tiflis'i ve bunu takiben de Ani'yi almıştır.

David bu zaferden sonra Türklerin elinde bulunan bir çok yörelere akınlar yapmış, bu arada İspir'e kadar gelerek Türkmenlerden rastgeldiğini öldürmüş veya tutsak alarak, Oltu'yu da yakmıştı.¹⁸⁸

İbnü'l Esir'in ifâdesiyle h. 556/1161 de "Gürcüler'le Erzenu'r-Rum hâkimi Saltuk b. Ali arasında savaş ve çarpışmalar oldu. Sonunda Saltuk ve askerleri

¹⁸⁶ Aynı Eser, s.217

¹⁸⁷ M. Halil Yınanç, "Erzurum" İA, 349

¹⁸⁸ O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 165

yenildi. Saltuk esir düştü. Saltuk'un kız kardeşi Şah Bânûer, Ahlat hâkimi Şâh-ı Ermen Sökmen b. İbrahim b. Sökmen ile evliydi. Gürcü kralına kıymetli hediyeler gönderdi ve bunları kabul ederek (kayın) kardeşini salıvermesini istedi, o da kabul etti ve Saltuk Erzenu'r-Rûm'a döndü."¹⁸⁹

İbnü'l Esir'den de yararlanarak eserini yazmış olan Urfalı Mateos, 1161 Saltuklu -Gürcü savaşını Oltu'da yapılmış olarak şöyle yazar. "Gürcü kralı Giorgi'nin askerleri Türk topraklarına akın etmiye hazırlanıyorlardı. Erciş, Muş, Dogodaf, Mandzgert (Malazgirt) gibi birçok şehir ve eyâletlerin sahibi II. Sökmen (Şah-Erman) kaynatası Adradin'i büyük bir ordu ile Gürcistan'a sevk etmişti. İki ordu Okhtis (Oltu) eyâletinde karşı karşıya geldi ve şiddetli bir muharebe oldu. Gürcüler, Türkleri yenip firara mecbur ettiler. Onların bir çoğunu kılıçtan geçirdiler ve Türk ordusundan 300 ileri geleni esir ettiler."¹⁹⁰

İbnü'l Esir'e göre 1153 yılında da Gürcüler'le savaşırken esir düşüp, yine aynı yıl serbest bırakılan Saldukluk emîri Saltuk'un eniştesi Ermen-Şâh 1183 te ölünce oğlu olmadığından, hükümeti kölelikten yetişme başbuğlarından Seyfeddin Bek-Timur'un eline geçti. Ermenice kaynaklarda, Ahlat hükümetine tâbi küçük bir beğliğin başındaki Oltu-Kağızman bölgesine hâkim Emir Karaca'dan bahsedilmektedir.¹⁹¹

Saldukluların ülke sınırları hakkında mâlumat yoktur. Bununla beraber Saldukluk Beğliği ülkesinin Tercan'den başlayıp Tahir Gediği'ne veya daha ileriye kadar uzandığı ve Erzurum'dan başka Bayburt, Avnik, Micingerd, İspir, Oltu şehir, kasaba ve kalelerini içine aldığı söylenebilir.¹⁹²

Böylece zengin ve güzel bir şehir olan Oltu Saltuklu, Gürcü sınırında bir yer olarak önemini muhafaza etmiştir. Bazen Gürcü sınırına dahil olmakla beraber, hâkimlerinin Türklere vergi verdiği bir niteliğe de sahipti.

Alaaddin Keykubat, 1230 Yassı Çemen Savaşı akabinde Erzurum'u aldıktan sonra 1231 de komutanlarından Kemaleddin Kâmyâr ve Mubârizüddin Çavlı kumandasında ilerleyen Türk ordusu, süvari ve piyade kuvvetleri, muhasara makinaları ve mancınıklar ile mücehhez olarak, Gürcistan hudutlarında savaşa

¹⁸⁹ İbnü'l Esir, XI, 229-230

¹⁹⁰ Urfalı Mateos, Vekayinâme, 330

¹⁹¹ M.F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, I 408

¹⁹² F.Sümer, Doğu Anadolu Türk Beğlikleri, s.32

giriştiller. Bu sefer sırasında Türkler bir takım beldeleri ve bu arada Hh (Gag: şimdi Tortum'un köyü) kalesini de kuşatıp fethetmişlerdi.¹⁹³

Oltu civarında pek çok kale ve kalecik vardır. Bunlardan şenkaya ilçesindeki Soğmun/Soğmunruk (halk: Somun diyor) kalesi aynı isimli köydedir.

Oltu-Gle yolu üzerinde ve Penek-Suyu boyunda, yüksek ve ulu bur hisar olan Penek Kalesi ki Dede Koruk hikyelerinde "Ben Hıсар" olarak anılır. Ban/Bana/Penak/Penek diye çeşitli tarih kitaplarında anılmaktadır.

1001/2 de Bizans Gürcü mücadelesinde Bana/Penatk, Gürcü arzisinden sayılarak yakınındaki Panaskert ile hudud řehirlerden¹⁹⁴ sayılmıştır.

Oltu'ya yakın diğerk önemli bir kale de Timur'un seferlerinde de ismi anılan Tortum'dur. 1402 yazında Ankara'ya Yıldırım'la savaşa gelen Timur, Erzurum önünde konaklayınca ona: "yakında bir kale vardır. Adına Tortum derler. Bu kalenin hâkimi olan Togay kaybolmuştur. Yerine onun naibi olan Giorgi-Beg adında biri vardır. İki yüze yakın Gürcü, o kaleye tahssn etmişlerdir. Müslümanlar bunlardan çok zahmet çekiyorlar, cizye vermiyorlar, diye söylediklerinden buraya  beğ ile bir bölük eri göndermişti. Onlar da beş günde güçlükle Tortum'u zaptedebilmişlerdi.¹⁹⁵

Klaviyo, Timur ile görüştükten sonra geri dönüşünde Tortum Kalesi'nden geçtiğini: "dik bir dağ tırmandık. Dağın tepesini aştık, tepenin öte tarafındaki yüksek bir şahikanın üstünde duran bir kaleye vardık. Bu kalenin adı Tortum (eskiden bölgenin başkalesi ve çok sarp olan Eski-Tortum merkezi ve şimdi harap olan Nikhakh kalesi) idi. Burası oldukça tanınmış yerdı. Temur burasını zaptetmiş, burası Gürcistan'a tâbi olduğ halde Timur onu vergiye bağlamıştı. Bu kaleyi geçerek ilerledik"¹⁹⁶ şeklinde anlatır.

Sarp, kayalık bir tepeyi taçlandıran Tortum Kalesi, Gürcistan'ın muharip ve taviz vermez kırallarına karşı Bizanslıların savunma merkezlerinden biri olarak bilinir. Halo da bu mntıkadadır.

¹⁹³ İbni Bibi, s.423-242. Bahsedilen Hh Tortum'daki Nihh'dır

¹⁹⁴ E. Honigmann, Bizans Devletinin Doğ Sınır, s.160

¹⁹⁵ N. şami, Zafername, s.298-299

¹⁹⁶ Klaviyo, Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat, s.208 (II. Kısım)

BÖLÜM II

KARS KALESİ

Kars deyince akla hamaset ve menkibe diyarı gelir. Esasen ismi de bir menkibeye delâlet eder. Kars adı M.Ö 127-130 arasında Kafkas Dağları'nın kuzeyinden, Dağıstan'dan gelerek bu havalide yerleşen Bulgar Türkleri'nin Velentur boyunun Karsak oymağından gelmedir. Kaşgarlı Mahmud, Kars kelimesi için "deve veya koyun yününden yapılan elbise ve Karsak, derisinden güzel kürk yapılan bir hayvan, bozkır tilkisi"; Buharalı Şeyh Süleyman da "Kars; şal, kuşak, dokuma bel bağı, futa, miyanbend ve karsak; sincabdan büyük karnı çil bir nevi hayvan ismidir, tilkimani" demektir; diyor.

Batlamyüs, Kars'a ("Khorsan"), Strabon ("Khrozene") demektedir.

Kars ve havalisi M.Ö. IV. ve I. asırlarda Hurrilerin, "ititlerin, Friglerin elinde bulunmuş, sonradan Urartular'a geçmiştir.

Diğer Doğu Anadolu mıntıkası gibi Kars ve havalisi de asırlar boyunca Roma ve İran hâkimiyeti altında kalmış, bu devletlerin mücadelelerine sahne olmuş, bazen de yerli, küçük hükümetlerin hâkimiyetine geçmiştir.

M.S. 695 ten itibaren Kars ve havalisinde Arap-İslâm idaresi yerleşmiştir. IX. asırda Kars, tekrar Türkler'in eline geçmiş ve bu hâkimiyet X. asra kadar devam etmiştir. X. asırda Kars ve havalisini Bizanslılar'ın elinde görüyoruz. 1064 de Kars'a yine Türkler hâkimdir. Şehre yerleşmiş ve imar etmişlerdir.

Bu önsözden sonra konumuza detaylıca girebiliriz.

"Kars-Kalak (Kars-Şehri) Kars/Karus Kalak adı ile ilk olarak 771'de ("Gevond Tarihi'nde s.135) anılır. Bundan önce Kars Bölgesi, Bulgar Türkleri'nden olan asıl yerlilerine göre hep Vanand/Vanant (Balang) sancağı olarak anılıyordu. Bu hâl, Seçukluların fethine kadar devam edecektir."¹

Kars Kalesi, şimdiki Kars'ın kuzeyinde hakim bir tepe üzerindedir. Birçok Anadolu Kalelerinde olduğu gibi Kars Kalesi de iç ve dış olarak iki manzume

¹ Nazmi Sevgin, Anadolu Kaleleri, C.1, s.192, 196 Ankara 1959

halindedir. Aşağı hisar kısmen düzde idi. Bütün kale beş kat sur ile çevrilmişti. Asıl kale kapısı doğuya açılan idi. Yokro denilen Orta-kapı batıya bakar, her ikisinin de kanatları demir ve mitindir. Sûrların içinde dizdarhane (muhafızlık), efrat koğuşları, erzak ve cephâne anbarları vardı. İç-kale'de evvelce çarşı, ev, dükkân, han gibi hiçbir bina mevcut değildi.

Dışkale, iki kat sûr ile çevrilmiştir. Demir kaplı olan kapılarından batıya açılanına "Su veya Çeribaşı Kapısı", Kağızman tarafına bakanına "Ortakapı", doğuya nazır olanına da "Behram Paşa kapısı" denir. Sûrların etrafında müdafaa hendeği bulunduğundan, içerisine Kars çayından alınan su isale edilirdi.

Dış kale'nin muhiti 27 bin metredir. İç ve dış kalede cem'an 220 burç ve kule, 2080 mazgal mevcuttur.

XVII. asırda kale içinde 3 bin ev, 47 cami ve mescid bir hayli de dükkan vardı.

Kars Kalesi tarihi olaylar içinde şu önemli fasılaları yaşamıştır.

"898 sonlarında Sacoğlu emir Afşin Kars Kalesi'ni günlerce kuşatmıştı. Bagratlı Kralı I. Sembat (890-914) zamanında olan bu kuşatmadan sonra Kars Kalesi, 928-952 yılları arasında yani Kars Kralı Abbas çağında, Bagrathlıların merkezi idi.

Vanand/Balang kolunun Karsak boyundan adını aldığını bildiğimiz Kars, düzlerden gelen Kars Çayı'nın geçtiği derin ve yalçın boğazın üzerinde tabiattan çok müstahkem bir yerde bulunduğundan, buranın İç-Kale'si ile Kaleiçi Mahallesi'ni çeviren Dışkale'nin temellerinin Bagrathlılar çağında X. Asırdaki genişlemesine göre yapıldığı, sonradan Selçuklular çağında ("varoş") denilen sur dışı mahallelerin meydana geldiği anlaşıyor. Kars'ın Kırallı Abbas (9228-952) tarafından merkez edilmesiyle, 928 den itibaren Takht ve ermenice kaynaklarda ("Kıral-şehri") diye anıldığını görüyoruz."²

Kars-Bagrathlı Kırallı Gagık-Abbas (1029-1064) çağında Kutalmış Bey komutasındaki Selçuklu ordusu Ermeni yılının 552 yortusunda (6 Ocak 1054) Kars şehrine baskın yaptı. Kırallı Gagık-Abbas ile erken davrananlardan birçokleri İç-

² M.F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.268, 279, 282, 327

Kale'ye çekilip canlarını kurtardı. Arap tarihçisi AZİMÎ de: h. 445 (1054) de Tuğrul Bey'in kumandanı Kutalmış'ın Kars kentine saldırıp içindekilerin hepsini öldürdüğünü, fakat Selçuklu Sultan Tuğrul Bey'in ordu ile üzerine gelmekte olduğunu duyunca burayı bırakıp çarçabuk Irak'a doğru gittiğini, yazar.³

Ani şehrinde yaşayan ve bilahare Keykavus I. un hizmetine giren şair ve âlim Ebû-Nasr BURHANÜDDİN, Kutalmış'ın kâfirlerden intikam alarak Kars'ı harap eylediğini yazar.⁴

Tuğrul Bey'in hâcibi Kutalmış, Kars'tan sonra Ani üzerine yürürken bir konak yerinde baskına uğrayacaktır.

Kutalmış komutasındaki Selçuklu askeri gidince Gagik-Abbas Kars'ı imar ederek her tarafını tahkim etti.

İç-Kale'sini alamadan giden Kutalmış Beğ'den sonra 16 Ağustos 1064 de Alparslan, Ani'yi alıp,. Kars'a yürüyeceği zaman bu şehirde oturan Vanand kralı Şâhânşâh Abbas'ın oğlu Gagik ülkesini kurtarabilmek için cizye vermeye razı olmuşken, "Sultan o'na bir elçi gönderip kendisine arz hürmet etmek üzere yanına çağırdı. Zeki ve tedbirli bir adam olan Gagik, Sultan'ın elinden salimen kurtulmak için çare düşündü. Güya matem içinde imiş gibi siyah elbiseler giydi ve siyah bir mindere oturdu. Onun bu vaziyetini gören Sultan'ın elçisi, ona bir kral olduğu halde niçin siyahlara bürünmüş olduğunu sordu. Gagik: "Alparslan'ın kardeşi ve benim de dostum olan Sultan Tuğrul'un öldüğü gün ben bu siyah esvapları giymiştim." dedi. Bu sözlerden çok müteesir olan elçi, keyfiyeti Sultan'a anlattı. Sultan, bunun üzerine bütün ordusuyla beraber Kars'a Gagik'in yanına geldi. Sultan, onu görmekle sevinç duydu, onunla dostluk ahtetti. Ve ona krallık esvaplarını giydirdi. Gagik de Sultan'a bir ziyafet verdi. Bu ziyafette kebab edilen bir kuzu için bir dahekan* sarfedilmiş ve Sultan'la bütün askerlerine kurulmuş olan sofranın masrafı ceman yüzbin dahekan tutmuştur. Gagik, böylelikle kurtuldu. Bundan sonra Sultan İran'a gitti."⁵

³Azimi, Azimi Tarihi (Yay: Ali Sevim Ankara 1988) s.12

⁴Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti s.84, Ankara 1965

* Dahegan (Farsça: dehaganı)ın tam kıymeti meçhuldür (Bkz: Harutiun Avker; "Eski Tartı ve Ölçüler'e Dair" (Ermenice), Venedik, 1821, s. 71

⁵Urfalı Mateos, Vekayı-Nâme, s.121-122

Anı'dan sonra Kars'a uğrayarak, burayı kan dökmeden cizyeye bağlayıp giden Alp-Arslan Aras boylarından uzaklaşınca, Bizans Kayseri Konstantin Dukas, Erzurum bölgesindeki başbuğ ve kumandanlarını harekete geçirerek, küçük Kars-Krallığı'nı da ortadan kaldırıp Selçuklular'a karşı Rum askerleriyle buraları koruma işine girişti. Halbuki Gagik-Abbas, cizyeyi kabul edince, bir uç beği gibi Selçuklular'a tâbi kalıp krallığını emniyet altına almıştı.

Urfalı Mateos'a göre; Alp-Arslan gider gitmez onun yine gelince buraları alacağını anlayan Gagik Abbas ivedilikle Kayser Dukkan'a elçi göndererek "Kars şehrini ve Vanand mülkünü Bizanslılar'a bırakacağını, buna karşılık kendisine ve tebaasına yerleşecek bir yer verilmesini" diledi. O da Kapadokya'da onlara bir yer verdi⁶

Kars'ta 35 yıl hüküm süren Bagratlı Gagik-Abbas (1029-1064) zamanında Rum garnizonundaki askerleri için "Kaleiçi Mahallesindeki Beşikcamii denilen fakat aslında Rum-Ortodoks Kilisesi olarak yapılan tapınağın kuzeydoğu yanında ve pek sağlam bir kireç kaynatma ile yapılan kısmından birkaç sıra kalmıştır."⁷

1064 sonbaharından itibaren Kars'ta başlayan Rum işgali dört yıl sürdü.

Alp-Arslan h. 461 (1068) yılında ikinci bir seferle Kars'ı yeniden alarak Anı-Şeddâdlılarına veya başkaca bir beye verdi.⁸

Sultan Alp-Arslan'ın son ve üçüncü Rum seferi ile 1071 Malazgirt Zaferi'nin kazanılmasından sonra 1080 yılında Kars bölgesi Salduklular'a bağlandı. Irak Selçukluları, Horasan Selçukluları'ndan ayrılınca Salduklular ile Şeddâdlılar merkezi Hemedan olan Irak Selçukluları'na bağlı kaldılar.

İbnü'l Esir'e göre h. 515 (1121-1122) de Gürcüler Erciş'e kadar ilerleyip, Ahlat'ı da muhasara ettiklerinde Kars ve çevresindeki diğer şehirleri de ele geçirmişlerdi.⁹

⁶Urfalı Mateos, s.127

⁷M.F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.349

⁸M.F.Kırzioğlu, Age, s.353

⁹İbnü'l Esir, El-Kâmil Fi't-Tarih, XII, 414 ((trc: Ahmet Ağırakça; Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987)

Yine aynı şekilde 1153 yılında Kars'ı Kıpçak/Gürcü ordusu zapt ile yıkarak bozunca, Erzurum Emiri İzzeddin Salduk, ordusuyla hemen Kars'ın imdadına geldi ise de başarılı olamadı. Bu sırada Hemedan'da hüküm süren Irak Selçuklu sultanı Gıyaseddin Mes'ud (1135-1152)'a tâbi olan İzzeddin Salduk, fidye ile 1153 yılında esaretten kurtulmuştu.¹⁰ İzzeddin Salduk, aynı yılda Kıpçak/Gürcüler'in yıktığı Kars Kalesi ile Bardız Kalesini yeniden imâr ettirmiştir. Bu hususu 1579 yazında Kars'ın 100 bin kişilik ordu ile devlet eliyle iki ayda şenlendirilip, İçkale ile Dışkale'sinin yapıldığı sırada çıkan arapça kitabelerinin suretlerinden öğreniyoruz.

III. Murad'ın fermanıyla Serdar Lala Mustafa Paşa, Anadolu ve Şam (Suriye) Beğlerbeği ve askerlerinin eliyle Kars'ı h. 987 (1579) yazında şenlendirirken orduda bulunan iki tarihçimiz çok dikkate değer buldukları bu kitabelerden bahsederek, birisi mealini, birisi de suretlerini eserlerine almışlardır. O zaman "ordu münşi"si bulunan Gelibolu'lu Mustafa Ali-Çelebi, Kars harabeleri yapılırken çıkan bu kitabeler için şöyle diyor:

"Kal'a-i mesfûre zamân-ı Nûh'dan berû gâh harâbe-i mefhur ve gâh meskûn-i ma'mur olup, eser-i binâları yer yer bâzı kilise ve câ-be-câ minârelerle hüveyde olmağın, zâhir ü âşkâr oldu ki, gâh mesâcid-i Mü'minin ve gâh me'abid-i Küffar-i bîdîn olmuş imiş. Ve selâtin-i selef ve esâtin-i haleften nice sâhib olmuş imiş. Ve selâtin-i selef ve esâtin-i haleften nice sâhib -şeref ve hezâr fâcir-i hâhalef dâire-i eyâletüne hâtem-i kudretle dest-res bulmuş imiş. Hattâ mübaşir-i bennâ Rûm (Sivas) Beğlerbeğisi Mahmûd Paşa kolundan târih yazılmış ve elfâz-i arabîyyede kazılmış bir seng (taş) bulundu. Senet-i semân ve arba'in ve hkamse-mi'e (548: 1153) de Malik İzzeddin (Salduk) nâm Pâdişâh-i seâdet-nigînün Firûz nâm vezir-i behrûzu, Kal'a-i mezbûreyi ta'mir eylemiş; ve ba'zı binâsına târih-i mezburda Tâc'ün-Nisâ (:Kadınların Tâcı) -i ismet-karîn binti Kerimüddin demekle ma'ruf bir Khatun-i iffet-güzîn dahi mu'âvenet itmiş."¹¹

İbrahim Peçevî başkaca eserlerden de alarak, Mahmud Paşa Kolu'ndan çıkan kitâbe için: "Mahmud Paşa'dan dinledim. Üzerine arapça sözler yazılmış ve altına tarihi de kazılmış bir mermer taşı çıktı. 548 (1153/1154) tarihinde Malik İzzeddin adında seçkin bir pâdişahın veziri Firuz adlı saygın bir kişi bu kaleyi

¹⁰İbnü'l esir, XI, 164 (Trc. A.kerim özaydın)

¹¹Gelibolulu Mustafa Ali, "Nusretname" Nuriösmaniye Küt. sayı 4350, yaprak 196-197

onartmış ve ona da -Kerimüddin'in kölesi- diye tanınmış ismetli bir kadın yardımıda bulunmuş idi. O ağır mermer taşı yine kalenin bir yerine konuldu ve böylece antika eserlere saygı gösterilmiş oldu."¹²

Evliya Çelebi h. 1057 (1647) yazında Kars'ta Ortakapı'daki sur duvarının güney yüzüne konulmuş olarak gördüğü bu kitabe için diyor ki: 1579 da "Üçüncü Murad zamanında Lala Paşa, Serdar olup, Anadolu Veziri Cafer Paşa, Şem (Suriye) veziri Tavil (Uzun) Mehmut Paşa-zâde Hasan Paşa, Belân'lı Ali Paşa maiyetinde olduğu halde yüzbin kadar askerle Kars toprağına gelip durdu. Acemlerin harap ettiği Kars'ı ma'mur etmeğı doğru görüp ta'mirine başladı. Rumeli Paşası Mahmud Paşa Kolundan dört köşe beyaz mermer üzerine arabça celf yazı ile yazılmış bir yazı çıkmış. Onu Aşağı Varoş'un (İç-Kale'den sonraki Orta-kale'ye göre en aşağıda kalan Dış-Kale'nin) kibleye bakan kapısının (Evliya Camii doğu yanındaki eski Orta-kapu'nun) yanına koymuşlar. Aynen böyledir:

Enşee hâzihil kalâtil mübareketi, Asaf-ül mülük

Firûz Akay eazzallahû ensârehu fî eyyâmı Mevlâna

Essultan el melik İzzüddin (Begüm) eyyedallahu devletehû

Bi ianeti bintissultan Kerîmüddin el ma'rufeti

Nurullahi kabrihâ ve merkadihâ 548"¹³

Kars Kalesi'nin ikinci kurucusu sayılan Lala Paşa, bu eski eserleri büyük bir dikkatle oraya koyarak hayır sahiplerine göstermişti.

Evliya Çelebi'de sureti ve Alî ile Peçevî'de meali nakledilen bu kitabenin mânası şöyledir. "Bu mubarek kaleyi Tanrı devletini ebedî edesi Mevlâna sultan Malik İzzeddin çağında, Tanrı yardımcılarını aziz eylesin, meliklerin veziri Firûz-Akay yaptırdı. Buranın yapılıp onarılmasına, Tanrı yattığı yeri ve kabrini nurlandırın, dünya kadınlarının başı Tâcünnisâ diye tanınan sultan Kerimeddin kızı Begüm yardım etti. 548 (:1153 de)"

¹²Peçevi İbrahim Efendi, Paçevi Tarihi, c. II (Hzrl: Bekir Sıtkı Başkal Mersin 1992) s.51

¹³Evliya Çelebi, Sayahatname, c. II, (Türkçeştiren: Zuhuri Danışman İstanbul 1970) s. 23-24

Kütahyalı Rahimî-zâde İbrahim Harimi Çavuş da bu sırada Kars'ta gördüğü iki ayrı kitabenin suretlerini naklediyor ki anlamları şöyledir: "548 yılında Melik-Keremüddin çağında, Tanrı koruyası Keremüddin'in kızı Müslümanların- yaşarı; dini ve dünyası-mutlu, pek ulu âdil Tâcünnisâ-Khatun bu yapıyı yaptırdı. "Tarihsiz olan diğer kitabede de (Salduklular) "Melik-İzzeddin'in veziri, müminlerin -beği, Müslümanların çerisi, sultan ve meliklerin-keskin kılıcı, ümmetin mücâhidi, milletin-koçağı, halkın yolunca-giden; İslâmın-kılıcı, yenen, din-uğruna savaşan İran ve Turan'ın atlıbaşısı Emîr Firûz, bu yapıyı yaptırdı"¹⁴

Bu kitabelerden Kars'ta "Melik" ve "Sultan" ünvanlarıyla da anılan emir Keremüddin'in 1153 te Erzurum'da oturan Salduklular Melik-İzzeddin'e tâbi iken, kendi kızı Tâcünnisâ-Khatun'un yardımı ile ve İzzeddin'in veziri Firuz-Akay'ın gayretiyle birçok beğlik yapılar ile "mubarek Kars Kalesi" yaptırılarak büyük bir imâr faaliyeti ile şehrin Kıpçaklı/Gürcü akınlarına karşı tahkim edildiği anlaşıyor. Bu kitabeler Saltuk Beylerinden İzzeddin tarafından Kars Kalesi'nin inşâ edildiğini tevsî ve takviye edildiğini teyit ve tevsik eden kıymetli birer vesikadırlar.¹⁵

Salduklular'dan Melik İzzeddin'in adını taşıyan bir kitabeyi de Evliya Çelebi, h. 1057 (1647) de Bardız Kalesi üzerinde görmüştür, ki adı geçen kale ile ilgili bahsimizde bundan söz edilmiştir.

Bu kitabelere göre İzzeddin Salduk'un veziri Firuz, Kars Kalesi'ni tamir ettirmiştir.¹⁶

Böylece Alp-Arsan'ın eliyle 1064 te Salçuklu ülkesine katılan ve 1069 ve 1080 yıllarında Bizans ve Gürcü işgalinden kurtarılan. 1153 yılında çok imâr edilip surları Salduklularca ve onlara tâbi Melik Kerimüddin tarafından yaptırılarak Anadolunun kuzeydoğusunda en sağlam bir Müslüman Türk kalesi haline getirilmiş

¹⁴M.F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.390

¹⁵Aynı Eser, s.388

¹⁶"Bu kitabelere göre İzzeddin Salduk'un veziri Firûz, Kars Kalesi'ni tamir ettirmiştir. Fakat, bu tarihlerde Kars ve Sürmeli'nin başka aileler veya aile tarafından idare edildiğini biliyoruz. Bu kitabelerde Saltuk ismi olmayıp, yalnız Melik İzzeddin geçmektedir. Kale tâmirine ait olan kitâbeler, İzzeddin'in veziri Firûz tarafından yazdırılmıştır. Kitâbelerden birinde geçen Firûz Akay ibaresindeki ağa, akay ve diğer kitabedeki bahadır kelimelerinin kitâbelerin aslında bulunduğundan şüphe etmek yerindedir. Çünkü bilindiği gibi, bu kelimeler Moğol Devri'nden itibaren görülür." (Faruk Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beğlikleri, s. 33, Ank. 1990)

bulunan Kars Kalesi, çeşitli el değiştirmelere düşmüş olmakla beraber özellikle bu dönemde Gürcü-Kıpçaklar elinde çok yıpranmıştır.

1206 yılında Erzurum ile Ani arasındaki Kars Kalesi yine Gürcü tehdidi altında idi.

Kars Kalesi Tamar'ın tahta geçişinin 23. veya 24. (1207) yılında bütün dahilindeki kale ve hisarlar, Hıristiyanlar eline geçmiş bulunduğu halde, direniyor; artık açlıktan bunalmış bulunuyordu. İberyahılar/Gürcüler "Kars'ı senelerce uğraştıktan sonra aldılar. Bunlar bu müddet zarfında şehre karşı harbetmişler, şehri muhasara etmişler ve oraya gıda maddeleri gimesine mâni olmuşlardı"¹⁷ Nihayet Kars Tamar'ın gelmesiyle teslim olmuştu.

İbnü'l Esir'de h. 603 (1207) tarihindeki bu olay için şöyle denmektedir. "Gürcüler bu sene Ahlat'a bağlı Kars'ı ele geçirdiler. Şehri uzun zaman muhasara ederek halkını sıkıştırdılar. Şehrin mahsulünü yıllarca aldılar. Ahlat 'a kim hâkim olduysa da onlara yardım edemedi ve onları kurtaracak bir iş yapamadılar.

Kars vâlisi elçiler gönderip yardım istiyor ve Gürcüleri oradan uzaklaştırmalarını talep ediyordu. Fakat istekleri kabul görmüyordu. Vaziyetin giderek aleyhlerine geliştiğini ve kendilerine yardım edilemediğini gören vâli sonunda, onlardan alacağı iktâlar ve pek çok para karşılığında kaleyi teslim etmeye razı oldu. Böylece Kars tevhid şehri olduktan sonra tekrar müşrik şehri oldu."¹⁸

Böylece 1191-1207 arasındaki on yedi yıl içindeki seferlerde Kars Kalesi Tamar'ın eline geçmiştir.¹⁹

Horasan ve Batı-Türkistan'da Selçukluların yerine geçip büyük bir devlet kurmuş olan Harezmsâhlar doğudan saldıran Cingiz-Kagan (1202-1227) önünde bozulmuş, ülkeleri görülmemiş bir kıyıcılıkla yıkıma uğramıştı. Çok yiğit bir kişi olan Harezmsâh sultân Celâleddin Mengüberti (1220-1231) batısındaki Irak-Selçukluları topraklarına girerek 1225 yılı başlarında Tebriz'e gelerek Atabekler hükümetine son vererek, 1226 baharında Tiflis üzerine yürüdü. Bundan sonra ise; İbnü'l Esir'e göre Celâleddin Harzemşâh 1226 Ramazan (Ağustos-Eylül) ayında (çıkan bir isyanı

¹⁷Ebü'l Faraç, Vekâyinâme, II, s.489-490 (Trc: Ömer Rıza Doğrul)

¹⁸İbnü'l Esir, Age, XII, 212

¹⁹M.Fahrettin Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.142 Ankara 1992

bastırmak için gittiği) Kirman'dan ayrılarak Tiflis üzerine gelmiş ve oradan hale Gürcülerin elinde bulunan Ani Kalesi üzerine yürümüştü. O sıralarda da Ani Kalesi'nde Gürcülerin genel kumandanı olan İvan(e) Gürcü ileri gelenleri ile birlikte bulunuyordu. Celâleddin, İvan(e)'yi burada kuşattığı gibi, yine Gürcülerin elinde bulunan Kars iline de bir miktar asker göndermişti. Bu her iki kale de çevrenin en müstahkem kalelerinden olmasına rağmen Celâleddin bu iki kalenin etrafında karargâh kurup her ikisine karşı savaşa girişmiş, surların etrafına mancınıklar yerleştirip şiddetli bir savaşa tutuşmuştu. Ancak Gürcüler her iki kaleyi gayet güzelce korumağa çalışıp savunmada bir hayli gayret göstermiş ve Celâleddin'in Tiflis'te diğer Gürcüler'e karşı girişmiş olduğu davranışların başlarına gelmesinden ve aynı felâketin kendilerine de isabet etmesinden korktukları için gerekli tedbirleri almış bulunuyorlardı. Celâleddin şevval ayı'nın bir kısmı gelip geçinceye kadar bu iki kaleyi muhasara etmiş daha sonra askerlerinin bir kısmını burada bırakıp kuşatmayı sürdürmelerini istemiş kendisi de Tiflis'e geri dönmüştü."²⁰

Moğolların Sunit boyundan olan ordu başbuğu Cormagun Noyan²¹,1239 da "Kars vilayetinin o zamanki merkezi olan Ani ile Kars'ı zaptederek buraları Cingiz hükümetine bağladı"²². Anlaşılabacağı üzere bu sıralarda Moğollar Arpaçay'ın batısına geçmişler, Ani, Süregel ile Kars kalelerini yağmalamışlar, tahrip etmişlerdir.²³ Bar Hebraeus, 1240 yılına aid kaydında "Tatarlar geldiler ve İberyalılar'ın (Gürcülerin) memleketlerinden Erzen-er-Rum'un hududuna kadar uzanan sahaları yağma ettiler" demektedir.²⁴

Genceli Kirakos ise şöyle yazmaktadır:

Kars ahâlisi, Tatarların Ani'da yaptıklarını gördükleri için, bağışlanırsız ümidi ile şehrin anahtarlarını teslimde kolaylık gösterdiler, Fakat yağmaya susamış olan bu kâfirler, hiç bir şeyden korkuları olmadığından, alışkanlıklarını bozmayarak, diğer yerlerde yaptıkları gibi Kars'a da tatbik ettiler. Buradaki servet ve sâ mânı

²⁰İbnü'l esir, Age, XII, 421-422

²¹Z. Velidi Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, I. 236 (Üçüncü Baskı) İstanbul 1981

²²Berthold Spuler, İran Moğolları (Trc: Cemal Köprülü, İkinci Baskı) s.46 Ankara 1987; M.F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, 439; N. Sevgen, Anadolu Kaleleri, 192

²³Berthold Spuler, İran Moğolları (Trc: Cemal Köprülü, İkinci Baskı) s.46 Ankara 1987; M.F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, 439; N. Sevgen, Anadolu Kaleleri, 192

²⁴Ebü'l Fereç, II, 539

yağma, şehri tahrip ve ahâlisinin bir kısmını öldürdüler. Bir kısmını da esir ettiler. Aşağı tabakadan bıraktıkları ahâliyi de sonra Sultan-ı Rûm'un askerleri kılıçtan geçirdi. Böylece ezelf takdir yerini bulmuştu: "Ey dünyanın sakinleri! Korkudan kaçanlar çukura düşecektir. Çukurdan çıkacak olanlar tuzaktan asla kaçamayacaktır. Tuzaktan kurtulanı bir yılan sokacaktır". Talihsiz Kars ahâlisinin başına da aynı felâket gelmiştir."²⁵

*

* *

İlhanlıların kurucusu ve ilk hükümdarı Hülagü (1256-1265) zamanında Kars, İlhanlı hâkimiyetine geçti. Hülagü'nün ölümünden 30 yıl sonra İlhanlılar Müslüman olmuş ve Tebriz'i merkez edinmişlerdi. 1336 yılına kadar büyük ve kudretli olan İlhanlılar, 1355'te ortadan kalkmışlardır.

1357 yılında Calayırlılar, İlhanlılar'ın ülkesine, bu arada Kars'a da hâkim olmuştur. 1239-1355 tarihleri arasında 116 yıl boyunca Cingizli vâlilerine ve 1256 den itibaren de İlhanlılar'a bağlı kalan Kars İli'nde bu çağda barışla yaşanmıştır.

İlhanlı Gazan Mahmud Han'ın (1295-1304) Müslüman olarak tahta geçmesinden itibaren Kars ve Erzurum bölgelerinde büyük ölçüde imâr hareketleri ile; medreseler yapılmağa başlandığı görülüyor. Bunlardan önemli olanları altı gözlü, 220 metre boyunda, 30 metre yükseklikteki Çoban Köprüsü, Avnik ve Micingert Kaleleri'nin yapımı konumuzla ilgili olarak söyleyeceklerimizdir.²⁶

1356-1357 de Altınordu işgaline uğramışsa da 1358 de Calayırlılar'ın beği Bayram Hoca (1366-1380) Calayırılı Şeyh-Üveys'in ölümü üzerine Calayırlılar'ın idaresindeki yerleri ele geçirmeğe başladı. 1374 de Sürmeli-Alakilise (şimdi: Sarıkamış ilçesine bağlı köy. Yeni ismi Şehitemin) yöresine, 1377'de de Erzurum ve yöresine hâkim oldu.²⁷

Karakoyunlu ulusunu teşkil eden en kuvvetli iki kabileден biri olan Sa'dlu adı Sarıkamış'ın Karaorgan nahiyesinde Sahat (halk Saat diyor) köyü adı ile ve

²⁵ E. Dulaurier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, Türkiyat Mecmuası, II, s. 166-167, İst. 1926.

²⁶ E. Konukçu, Erzurum, 74-77; Kırzioğlu, Kars Tarihi, 411-446

²⁷ Faruk Sümer, Karakoyunlular, c I, 43, 44 (2. Baskı) Ankara 1984

Karakurut nahiyesinde Sahatveren (halk Satveren diyor. 1920 de Ermeniler tarafından yakılınca ören kalmıştır) harabesi isminde hatıra olarak yaşamaktadır.

Bugün Sahat köyü kabristanında birkaç tane koç-koyun heykeli vardır. Köylülerin ifâdesiyle önceleri daha çokken ermeniler tarafından başka yerlere götürülmüştür. Köy çeşmesinin yanında da böyle bir koç heykeli vardır. (Bak. Resim)

Doğu-Anadolu'da Kara-Koyunlu Kara-Mehmet Turmuş (1380-1389) hüküm sürmekte iken, Batı-Türkistan'da, Timur (1370-1405) Çağatay Devleti ülkesine hâkim olarak kendisini Cingizliler'e vâris gibi sayıp İlhanlılar ülkesini de ele geçirmeye yürüdü.

1386 da bütün İran yaylasına hâkim olan Timur, yaz aylarında Tebriz ile çevresinde kalarak, aynı yılın sonbaharında Aras'ı geçerek Sürmeli Hisarı'na geldi. "Bunu müteakib oradan göç ederek Kars kale ve hisarına gelip bununda etraf ve civarını ele geçirdiler. Kars Hisarı çok muhkem ve metin idi, onun valisi olan Firuz-baht çok şiddetli bir muharebe yaptıysa da nihayet itaat ederek Emir'e (Timur) geldi; emir kendisini taltif ile in'am ve ihsanda bulunduktan sonra oradan da göç ederek"²⁸ Tiflis'e vardı.

Timur'un Kars muhasarasını Şerafettin Yezdi, aynı nüansta şöyle anlatır: Timur ve askerleri çeşitli yerleri zaptettikten sonra, "kalkıp Kars'a geldiler. Buranın kalesi hep taştan yapılmış olup, alınmaz derecede berk ve sağlamdı. Piruz-Baht adında (Karakoyunlular'a tâbi bir beğ) burada hâkim bulunuyordu. Kalenin sağlamlığına güvenerek, tâhkim edip karşı koydu. (Timur tarafından) çerinin savaş hazırlığı görüp, buraya zapta girişmeleri buyruğu verildi. Bunun üzerine ordu, hisarı kuşatarak, nakkare ve boru çalarak toptan hücumla geçti. Tutarsız kalan Piruz-Baht, kalenin alınmakta ve karşı koymanın boşa gitmekte olduğunu görüp, çaresiz boyun eğerek Timur-Bek'in hizmetine girdi. Kaleyi aldılar ve yapılarını toprakla bir ettiler."

1386 yılında Kars'ın Timur tarafından, Karakoyunlular'dan alınarak yakılıp yıkılması, kıırma uğramasını BAYKAN mahlaslı bir saz şairi aşağıdaki dizelerle dile getirmiş.

²⁸Salih Sahin, Doğulu Saz Şairleri, s.295-296 Ankara 1983

Kars'ın Aksak Timur tarafından alınışına ağıt (1386)

Bı yıl kıştan keçip bizim yazımız
 Çağır bülbül, güle yetmez nazumuz
 Düşüp can kaydına ittik özümüz
 Çü Kars ögin alıp Kağan-ı Tatar

*

Olar Kûsa vurup haçan sûr çalar
 Kopar yevm-i kıyam yüreg(i)miz çalar
 Han buyurup ham okli daş atar
 Yol dırlarlar şehrin içra geçalar

*

Kalana bedene olar daş vurur
 Zafer bulmaz kapuğ ögnünde durur
 Laçın yuvasına yılanlar yörür
 Bala avazesı semanı dutar

*

Çok iltimas kıldı Han'a o Aksağ
 Kalağnızı teslim eylen der yohsağ
 Uluğnuz kırılır kiçigniz tutsağ
 Olur leşkârıma derim şehri çatar

*

Kalana güvenip reddeyledi Han
 Dedük yurt uğruna feda baş u can
 Bu haber mel'une yettigni zaman
 Leşkârı yurtlattı kapuğna batar

*

Terkinde aştılar kala kapusun
 Zalumkârlar yıhtı şehrin yapısın
 Batırdılar saray eyvan napusun
 Tikili daş yohtu tofrağa katar

Bilahare Anadolu üzerine geri dönen Timur Avnik önünden geçerek Temmuz 1387 yılında Erzurum'u bir günde alıp, aynı yılın güzünde de Van Gölü çevresinden Türkistan'a dönmüştür.

1393 de Timur yeniden batıya gelecektir. Bu seferinde de Avnik Kalesi'ni zorlu bir muhasaradan sonra Karakoyunlular'dan alarak bozacaktır.

Nizameddin Şami'nin ifâdesiyle Avnik'i aldıktan sonra Timur: "Kars'a nazil oldu. (Burada iken) 26 Ağustos 1394 de oğlu Şahruh'un bir çocuğu olduğu haberini aldı"²⁹

1402 de Yıldırım Beyazıd'la dövüştükten sonra geri dönüşünde Timur; Gürcistan tarafına hareket etmeğe azmetti. Kars arâzisine eriştiği vakit şehzâde ve emirleri topladı. onlara hitâben: "Tanrı yeryüzündeki memleketlerin idaremi altına girmesine bizi muvaffak kıldı..." diye başlayan bir nutuk çekti.³⁰

Ani'yi anlatırken yazdığımız Karakoyunlular ile Timurlular arasındaki savaşlar Kars'ı da çok sarsmış, Erzurum gibi Kars da bir harabe haline gelmiştir. Yukarıda yazdığımız şiir bu tahribatı açıkca anlatmaktadır.

1405 de Timur'un ölmesiyle de rahatlayan Karakoyunlular, 1406 yılında Kara-Yusuf ile Kars ve yöresine yeniden hâkim olmuşlardı. Son Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah (1438-1467) Akkoyunlu Uzun Hasan tarafından 1467 de ele geçirilip, saltanatına son verilince, aynı yıl Kars Akkoyunlu idaresine geçti. Akkoyunlular'la Şii Erdebilliler arasındaki kanlı mücadelerde Kars da çok zarar görerek harap oldu.³¹

Osmanlılar Çağında bugünkü Ani gibi harab bir halde yatan Kars Kalesi ve şehri Sultan III. Murad'ın (1574-1595) emriyle iki ayda yapıp şenlendirildi.

Türk ordusunun âlemi şaşırtacak bir ustalık ve sağlamlıkla yıkık ve bozuk yatan surları, bedenleri, burçları 1153 teki Selçuklu/Salduklular Çağı'ndan, belki de Bagrathlılar'dan kalma temeller üzerinden yaparak inşâsı dile kolay....

²⁹N.Sami, Zafermâne, 190

³⁰N.Sami, AYNı Eser, 231

³¹Nazmi Sevgen, Annı Eser, s.192

Bugünkü Kars Kalesi'nin diriliği ve haşmeti bu tamirle sağlanmıştır dense doğrudur.

Bugün, Kars Kalesi; Türklüğün Doğu'ya hamletmiş bir adımı gibi, azimli görünümde... Çok sırlarının izini görenlere ilhâm ederek duruyor....

Bugün; Türkten başkasına yâr olmamanın gururu; olmayacağının bilinci içinde... En üst burcunda nazlı nazlı dalgalanan bayrağımızın aksi dibinden akan Kars Çayı'na vuruyor...

Ve bugün; kutsal Kars yaylasında Türk'ün eğilmez başı, imân ve inancının şâhadet parmağı gibi....

Kars Kalesi, üzerinde dalgalanan Türk bayrağı altında geçmişlerin hamâset destanlarını okuyarak edebîyete kadar böyle kalacaktır.



ÇILDIR AKÇAKALESİ

"Kitab-ı Dede Korkud"da, "Ağca-Kala" biçiminde geçer. Ermenice metinlerde ise "Erovant-a-Gert" diye anılır

1064 de Alp Arslan'ın fethi sırasında "sepîdh-Şehr" (: Ak-Şehir) ismiyle tarihlerde anlatılmıştır. Marmet ve Merin diye de tanınmıştır.

Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın 1064 baharında ilk batı seferinde fethettiği bu ada - şehrinin adı o zamana kadar Akal-Kalak (Akal Şehri) idi. Fetih sırasında çıkan bir yangında burası yanınca ahâlisi göç ederek şimdiki Akhıl-Kelek kasabasını aynı adla şenlendirmişlerdir. Sonradan bu ada -şehrinin adı da şimdiki türkçemizle "Ağca/Akça-Kala" ya çevrilmiştir.

Kars'ta Çıldır Gölü kıyısındaki Ağcakala'da, Bagratlılardan "Apkazlar ve Gürcistan Kıralları" olan IV. Bagrat (1027-1072) sur bulunmadığı için yüksek yerlere üç-köşeli surlar yaptırmaya başlamıştı.³²

"Ahbar üd-Devlet is Selçukiyye'ye göre: Daha sonra 1064 baharında büyük sultan Alp Arslan, "sebidh-Şehr" (:Akça-Şehir/Ağcaü Kalak) üzerine yürütmek amacıyla bir ordu hazırladı. Bu memleket ahâlisiyle aralarında birçok muharebeler vâki olduktan sonra Tanrı, oranın fethini de müyesser kıldı.³³

Türk kaynakları bu şehir için geniş ve doğru haber verirler. Bu haberlere ve yukarıdaki esere göre Akça Kala'nın fethi olayı şöyle olmuştur.: "Sultan, Agal Kalak isminde başka bir memleketi daha feth etmek istedi. Bunun surunun uzunluğu yüz zirâ (arşın) ve enliliği bundan daha ziyade idi. Şark, garb, şimal taraflarında memleketi ihata eden bir dağ ve dağların tepelerinde kaleler vardı. (Çıldır Ağcakalası köyünün kuzeyinde "senger" denilen kalecikli tepe) Zikrettiğimiz sur da cenup tarafında (Ağcakala adasında) idi. Bu surun önünde Ceyhun gibi bir su (Çıldır Gölü) vardı. Bunun üzerinde bir köprü kurulu idi. Düşman bu köprüyü

³²M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi, I, s. 153, 315

³³Ahbar üd-Devlet is Selçukiyye" s.24, 25 (M.F.Kırzioğlu Kars Tarihi, c.!, s.333 den naklen);

İbnü'l Esir, X. 486-487 (Trc: Abdulkerim Özaydın)

kaldırdı; bunun üzerine Sultan Alp Arslan, memleketin kapısında çadırını kurdu, namaz kıldı. Tanrı'ya dua ve niyazda bulundu. Askerleri büyük bir köprü kurdular, harbe başladılar. Şiddetli bir surette çarpıştılar, nihayet memleketten iki adam çıktı. İmdad ve emân istediler. Ve Emirden (Alp Arslan'dan) iffet ve istikâmet sahibi bir emir talebinde bulundular. Sultan, Emir İbn Mücâhid ve Ebû-Semre'yi gönderdi. Bunlar kalenin faslını geçtikleri vakit Gürcüler bunların etrafını çevirerek öldürdüler. Bu biçareler düşmanın kılıçlarıyla su arasında kaldılar. Bunun üzerine hizmetçi Savâb, Sultan'ın huzurna giderek; Gürcülerin hücum ettiklerini ve Müslümanların hezimete uğradıklarını, anlatmak istedi. Sultan namaz kılıyordu. Namazını huşû ve huzû ile bitirdikten sonra otağından çıktı, atına binip yürüdü, düşmanın mukavemetine göğüs gererek memlekete girdi. (Burayı) düşmanların dilâverlerinden bir kısım kalmıştı. Bunlar hakiki tam bir cûr'et ve cesaretle dayandılar. Sultan, bu burcun etrafında odun toplanmasını emretti. odunlara ateş verdiler. Bundan sonra Sultan, memnun ve mesrur bir halde otağına döndü. Müslümanların eline hadsız hesapsız ganimet geçti. Gece olduğu vakitte şiddetli rüzgâr çıktı. Burcun etrafında yakılan ateşten kalmıştı. Rüzgar bu ateşi memleketin üzerine savurarak baştan aşağı (Adadaki şehir) yandı. Bu kalenin yanında başka muhkem bir kale (Abliz köyü yerinde) daha vardı. Sultan bunu da feth etti, Tarih, H. 456 yılının Recep ayı (19 Haziran - 19 Temmuz 1064) idi.³⁴

Yanan Ağca-kalak'ın ahâlisinden kurtulanlar, şimdiki Akhıl-Kelek yerindeki kaleyi şenlendirip, eski yurtlarının adını buraya verdiler. Ki adı Akhıl-Kelek diye anılır.³⁵

"Kars Tarihi"nde Ağca Kala'nın tasviri şöyledir. "Çıldır, Akça-Kalası'nın adadaki asıl şehir kısmının karadan müdafaa noktası göl kıyısındaki (Ağca/Akça-Kala) köyünün kuzey yanında (Senger) diye anılan kalecikli ve yilankavi araba yolları yeri belli olan müsthkem tepedir. Bu (Senger)li tepenin de eskiden ada-şehir müştemilatından olduğu anlaşılıyor. Göl kıyısından ve Akçakala köyü önünden başlıyarak düz tarafları üste getirilerek suya gömülmüş bulunan ikişer sıralı kocaman kayalardan yapılan adanın kaya-kaldırım yolu 138 adım uzunluğunda ve

³⁴İbnü'l Esir, X. 486-487;

"Ahbar üd-Devlet is Selçukiyye, s. 25-26 (Kars Tarihi, 334-335 nkl)

³⁵M.Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi, c.I. s.335

yakınlamaca 106 m. boyundadır. Bu kaya kaldırım, üzerinden bir kağı geçebilecek genişliktedir. Bu dar yoldan sonra, 95 adım boyunda ve kayalar döşenerek üzeri toprakla doldurulmuş bulunan iki kağı yanyana geçebileceği genişlikteki bir koridordan adaya varılır. Bu dolma koridorunun kaya-kaldırımı kavuştuğu yerde eski ve çok kaba bir kale-kapısı bulunduğu belli oluyor. Sonradan bu kapının iki yanına harçlı ve üstüvani olarak birer kule yapılmışsa da bugün yıkılmıştır."³⁶

Urfalı Mateos'da Alp-Arslan'ın Gürcistan üzerine dönüp Cavalk/Cavagk bölgesine geçerek Akal-Kalak adlı şehri kuşatarak zaptedip, buradaki yetişkin oğlan ve kızları tutsak alarak, ahâlinin kalan kısmından çoğunu öldürdüğü anlatılmaktadır.³⁷

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

³⁶M.Fahrettin Kırzioğlu, Kars tarihi, I, s.21

³⁷Urfalı Mateos, Vekayı-Nâme, s.119

ŞEYTAN KALESİ

Çıldır-Akçakalesi 1064 te Alp Arslan tarafından fethedilirken, "Bu kal'anın yanında başka muhkem bir kal'a daha vardı. Sultan bunu da fethetti." diye Ahbar üd-Devlet is Selçukiyye"de³⁸ geçen bu kale de Çıldır'da Albiz köyündedir. Bu kalenin semtinde kocaman taş âbideler vardır. Öteden beri köylüler buraya Albiz/Alviz demektedirler. Eski türkçede "şeytan" mânasına gelen bu sözün Çıldır'da bir yer adıyla anılması önemli olsa gerektir. Bugün bile buranın çevresindeki köylüler ile burayı tanıyan ve uzak yerlere mensup yolcular, akşamları ve hele gece vakti bu Albiz köyü harabeleri yanından geçip gitmeye korkarlar.

1064 te Akçakale ada-şehri yandığından ahalisi şimdiki Ahılkelek'e gidip orayı eski yurtlarına göre Akal/Akhal-Kalak diye andıkları gibi, "herhalde bu Albiz kaleceği halkı da o zaman yerlerini bırakarak, Çıldır-Düzü'nün sularını toplayıp sağdan Kür'e karışan Karasu (Çıldır Karasuyu) deresinin ağzına yakın yerde ve sol kıyıda bulunan çok sarp bir kaleyi şenlendirerek buraya eski yerinin adını verdiler. XVI. asırda bile bu kaleye "İblis Hisarı", "Şeytan Kalesi" gibi adlar verilmesi ve bugün bile bu adla anılması Albiz'in hatırasından kalmış olmalıdır.

Akçakale ile yine bu sırada alındığı anlaşılan Albiz/Şeytan Kalesinin de bozulması üzerine buradaki "Cavak adlı Türk boyundan olan ahâli şimdiki Rabat köyünün kuzeyinde ve Çıldır-düzü'nden gelen suların birikip ("Karasu") adıyla sağdan Kür'e kavuşmadan önce sol yanındaki ada gibi ve pek sarp kayalıkta kale yaparak buraya da Şeytan Kalesi mânasına gelen türkçe Albiz adını verdikleri" sonradan da buranın Şeytan Kal'ası olarak tanındığı anlaşılıyor.

KAĞIZMAN KALESİ

"Kalız-van (Kağızman) Kars'ın güneyinde Aras sağındaki eski "Toprak Kale"nin ve kasabanın 863 ten beri bilinen asıl adı "Kalz/Kaluz-van" dır. Bunun Hun/Khazar birliğinde ve çoğu Khorem'de bulunan Kıpçak boyu, "Kahs/Kvalis/Kalız'ların adını taşıdığı bellidir. Galiçya'ya ad verenler de bunların oraya yarleşen bir kolu idi.³⁹

Bugün Kağızman ilçesinin bir mahallesi "Toprakkale" adını taşımaktadır. Etrafı kerpiç duvarla çevrilmiş ve bir kule görünümündedir.

Kağızman'ın batısında dağlık ve sarp bir yerde Kaput-Bert (Gökçe-Hisar) denilen eski bir kale daha vardır. 6. ve 7. yüzyıllarda Kamsarakaan hanedanlarının savunma yeri olarak kullanıldığı söylenir. Bazı gözetleme kuleleri varlıklarını hâla korurlar.

Ayrıca, Kars-Kağızman şosesi üzerinde, derin ve dar bir boğaz üzerinde Morpet Kalesi denilen bir kale vardır. Anılan boğaza hâkim bir kayanın üstünde kurulu olduğu için, görünüşü hayli ilginçtir. Yakınında sığınak haline getirilmiş ve Köroğlu Kalesi olarak anılan bir doğal mağara vardır.

898 de Azerbaycan emiri Sacoğlu Afşin'in Kars'ı kuşatması üzerine Kars Bagratlı Kırallı I. Sembat'ın kaçarak o yılın kışını geçirdiği Kağızman'ın adı ile ilgili olarak yöre ahalisi ayrı bir rivayet anlatır.⁴⁰

1229 da kendisine karşı muharebeye hazırlanan Gürcüler'e karşı Celâleddin Harzemşah (1220-1231) mevsimin kış olmasına bakmaksızın yürüyerek, diğer muharebelerde de olduğu gibi şahsen çok şecaat göstererek Tiflis'i alıp, yine

³⁹M.F.Kırzioğlu, Kıpçaklar, s.52

⁴⁰Yöre halkı Kağızman isminin Toprakkale'de oturan ağalardan birinin kerâmet sahibi bir hizmetkârının adı olarak bilirler ve bu isimle ilgili birde rivâyet anlatırlar. (Fazla bilgi için bak. Mustafa Turan, Kağızman ve Aşık Hıfzı, s.11, İstanbul 1990)

Gürcüler elindeki Kağızman ve bazı müstahkem kaleleri ele geçirdi.⁴¹ Gürcüleri perişan etti.

1458 de Karakoyunlu Cihan-Şah (1438-1467) kendisine karşı gelen Kürt emîrlerden Arapşah'ın Talin'de olduğu (Arpaçay-Alagöz Dağı arası) haberini alınca onu takib için harekete geçti. Cihan Şah'tan korkan Arapşah, Gence'ye kaçtı. Cihan Şah, Talin'e ilerleyip Arapşah'ın buradaki bütün varlığına el koydu ve burayı da talan ve tarûmar etti. Sonra da Kağızman Kalesi'ni, kale kumandanlarıyla cenkleşip, fethetti. Arapşah'ın sayısız zenginlikleri bu kalede bulunuyordu. Cihanşah, bunlara el koydu ve sonra da kalede bulunan ileri gelenleri ve savaşıları katletti. Burada yani Kağızman'da üç gün kalarak, oradan Avnik'e ve oradan da Erzurum'u ele geçirme kararı alarak, bilahare Erzurum'u aldı ve buradan da Tercan ve Bayburd'a kuvvet gönderdi.⁴²

Calivyo'da Avnik'ten ayrılıp Sürmeli'ye giderken: "Aras nehrinin kenarından seyahatimize devam ettik. Yol fena ve birçok yerler dimdikti. Bizi hürmetle kabul eden bir köyden ayrıldıktan sonra ertesi gün diğer bir köyde kaldık. Burada bir tepenin zirvesine kurulan bir kale vardı. Buradaki dağlar tuzlu idi. Köylerden gelenler, buraya uğruyor, buradan tuz alıp yemeklerinde kullanıyorlardı."⁴³ diyerek herhalde Kağızman'dan bahsetmiştir. Çünkü Aras boyunca kalesi olan; ve dağları tuzlu sadece Kağızman vardır.

Bugün Kağızman Toprakkale hemen dibinden geçen Iğdır karayolu ve paralelindeki Aras Nehrini seyrederken belli ki bir şeyler anlatır gibi... Çok yıpranmış da olsa....

⁴¹M.Halil Yinanç."Celaiddin Harzemşah" İA, C.III. S.51

⁴²Kitab-ı Diyârbakıryya, I, 237

⁴³Calivyo, Kadisten Semerkand'a Seyahat, s.79

KEÇİVAN KALESİ

Kars'ın Kağızman ilçesine bağlı aynı isimli köydedir. Yarımada şeklindeki sarp bir kayalık üzerindedir.

Kars Aladağ'ı (3134 m)'nin kuzeybatı eteğinde Kağızman'ın kuzeyinde eski sancak merkezliği yapmış bir kaledir.

Milad'ın ilk yıllarına ait olaylarda adı geçer.⁴⁴ Romalılar çağında müstahkem şatoların çoğunun yeri, sarp kayalıklardan oluşan tabii bir kale görünümündeki yerlerdi. İşte böyle yerlerden bir de Keçivan Kalesi'nin bulunduğu yerdir ki; Kağızman'daki Keçivan Kalesi'nin bu zamanda ("Artageria") adıyla tanınıp işe yaradığı anlaşılıyor.⁴⁵

771 yılında Oğuzlar arasında Abbasi Arap idaresine karşı ayaklanmalar başlamıştı. Abbasi valisi Hasan, vergi toplama bahanesiyle dolaşarak, âsilere yardım ve yataklık edenleri temizlemeye girişmişti. Bu asilerden Mamikonlu Herehat oğlu Muşel, tuzığa düşmemek için dağa çıktı. Yandaşlarıyla beraber tutunmuş olduğu Artakes/Artagert (Keçivan ?) hisarından" bu sebeple uzaklaştırılmıştı.⁴⁶

Afrasyab cenkleri hikâyesinde de beyan olunan bu kalenin, bugün halk arasında Afrasyab'ın yaylaklarından olduğu rivayet edilir.

Kral ocağı olarak tanımlanan Keçivan Halife Müstansır hükmünde iken, Hulagu Han (1256-1265) gelip şehrini yıkmıştır.

⁴⁴Milad'ın 3. yılında Roma İmparatoru Avgustus'un torunu kayus Cesar, "Ordusuyla Kağızman'la Kars Düzü arasındaki Keçivan'dan ibaret olacağını sandığımız Artegeira şehri duvarları yanında bulunuyorken, Artakes kalesi beği Atton bir rapor sunma bahanesiyle yaklaşarak onu hançerle yaraladı. Kayus Çesar, burada aldığı yaradan ötürü Süriye'ye dönüşünde öldü." (M.F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, I. 134)

⁴⁵Kars TARIHI"Müllifi hocam F. Kırzioğlu şöyle yazmaktadır. "STRABON ile PTOLEMEUS'un Artegeiera dedikleri Artagers adıyla anılan Arşarunik (Kağızman-Deresi) kalesidir. MACLER'in düşüncesine göre burası, şimdiki Kağızman'da Kerç köyü yerinede idi. Fakat doğrusu Artagers adıyla anılan yer ("Keçivan") kalesi olsa gerektir." (Kars Tarihi, I. 182)

⁴⁶M.Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi, I. 229

Evliya Çelebi, Kars-Aladağ'ı kuzeydoğusunda ve Takht-Düzü'nün güney bölgesindeki Keçivan Kalesi için "Kecikvan-ı Dûdmân" (: Hanedan Kırıl-ocağı olan Keçivan) dediği gibi, "Evsaf-ı Kal'a-ı Kecivan-ı şehr-i Dûmân binây-ı Anûşirvan" tabirini de kullanır.⁴⁷

Şimdi, Kağızman'ın Kötek nâhiyesine bağlı bulunan Keçivan Köyü'nün içerisinde bulunduğu Keçivan Kalesi'nin doğu ucundaki çok sarp İçkale semtinde, "XII. asır Selçuklu tarzında yapılan ve dış duvarlarında beş metre boyunca kabartma ejderha resimleri bulunan türbe-kümbeti'nin Saldukluk veya Kars Emirliği yahut, ("Karaca Bey") in mensup bulunduğu Kağızman-Oltu Beğliği'nin eseri olduğunu sanıyoruz. Çarlığın buraya yerleştirdiği Rum köylüleri, türbenin kitabesini sökmüşler hatta burayı kendilerine" ziyaret" yapmışlarmış.⁴⁸

1579 da Pasın Sancakbeği Mirza Ali Beğ; Keçivan, Kağızman, Magasbert ve Anı kalelerini fethetmiştir.

⁴⁷Evliya ,çemesi. IIb 329, M.F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, I. 80

⁴⁸M.Fahrettin Kırzioğlu, Age, s.409

KIZLAR KALESİ (Sarıkamış)

Sarıkamış'a Erzurum karayoluyla girerken 10 km. mesafededir. Yolun sol tarafında, orman içinde ve Keklik Deresi'nin aktığı Keklik Vadisi'nde müstahkem bir yerdedir. Alt tarafından akan Keklik Deresi ileride Aras'a dökülür. Ki derenin aktığı vadi tabii bir yol gibi Aras Vadisi'ne çıkar. Aynı şekilde Aras Vadisi'nden ayrılıp Keklik Deresi ve vadisiyle çıkılan yer Kars Düzü'(Taht Düzü) nün başıdır. Bu tanımlama ile kastımız Kız Kalesi'nin stratejik konumu vurgulamaktadır.

Kalenin ne zaman yapıldığı bilinmemekle beraber önemli bir yerde olması kalenin çok eski tarihlerden beri kurulmuş olabileceğini göstermektedir. Zaten bu kaleye pek yakın ören yerlerin izleri mevcuttur. Halk bu ören yerlere "peğlik" diyor.

Keklik Deresinin akarak Aras Nehrine ulaştığı bu Keklik Vadisinde ayrıca halkın yine "Kız Kalesi" dediği ikinci aynı isimde bir kale ile yine halkın "Beyaz Kale" dediği üçüncü bir kale daha vardır. Küçük bir vadideki bu kalelerin varlığı bu mıntıkanın ne kadar kontrole gerek görüldüğünün önemli bir işaretidir.

Kalelerin inşâ tarzı ile Zivin Kalesi'nin birbirine benzediği görülür. Bu kaleler yöredeki diğer kaleler gibi normal garnizon olmayıp, dağlarda meydana gelen olaylar ve savaşlar olduğu zaman kullanılmış olmalıdır. Kale Türk döneminde iskâna tabi tutulmamıştır. Çünkü hiçbir eserde bahis konusu edilmezler. Ancak göçebe Türkmenler arasında meydana gelen kavgalarda bir müdafaa yeri olarak kullanıldıkları ihtimali vardır. Hatta özellikle sınır bölgesi olan bu coğrafyanın şu veya bu taraf elindeki en uc, en son kalesidirler.

Halk arasında Hıristiyanlık döneminde rahibelerin hapsedildiği bir kale oldukları inancı vardır.

Son yıllarda define arayıcıları tarafından epey tahrip edilmişlerdir.

ANI KALESİ

Bugün Arpaçay'ın sağ kenarında ve bu nehrin Aras ile birleştiği noktaya tahminen 40 km (Kars Kalesi'ne de bir o kadar) mesafede kâin, bir şehir harabesidir. Bu isimdeki kalesi de adıyla müsemmadır.

Arkeolojik haberlerden, Anı'nın çekirdeğini teşkil eden İçkale'nin Arsaklı (Oğuz Hanları) hanedânının bir kolundan gelen ve Digor ile Kağızmanderesi'ne 311 yıllarında yerleşerek buralara hâkim il beğleri Arşavir'in adıyla anılan "Arşarunik" veya Kamsarakan adlı Oğuz İlbeğleri ailesinden kaldığı anlaşıyor. Burası ile Kemah Kalesi'nin eski adı Anı'nın Göktürk yazıtlarında da geçen, Türkistan'daki adaşlarına göre Oğuzlarca verilmiş olduğu "Kars Tarihi'nin "Giriş"inde işaret edilmiştir.¹

Bugünkü büyük Anı surları ile, geniş şekildeki yıkıntıları kalan yapıların çoğu, burayı merkez edinen edinen Hıristiyan Bagratlılar (928-1064) ile Müslüman Şeddâdlı beğliklerinden kalmadır.²

Rus Akademisi üyelerinden Nikola Marr'ın 1904 yılından itibaren usulüne göre 10 yılda yaptırdığı Anı kazılarında bahseden W.Barthold diyor ki: "Anı'nın pek yakınlarında putperestlik devrine ait mezarlar bulunmuştur. Milâd'ın daha V. asrında Anı'dan bir kale olarak bahsedilir. Müteakib asırlarda Kamsarakan hânedanı Anı'da bir hisar binâ etti. Bu hisarların kayalar üzerine harçsız taşlar ile oturtulmuş olan temelleri, İç-kale'de yapılmış olan hafriyat esnasında, meydana çıkmıştır. Bu inşâatın en eski kısmının, Hisar'dan evvel binâ edilip (takriben VII. Asır'da) bilâhare hisara birleştirilmiş ve Kamsarakanlar tarafından aile mâbedi olarak kululanılmış olan kilisenin (İç-Kale Kilisesi'nin) teşkil ettiği zannolunmaktadır.³

¹IM.F.Kızıoğlu, Kars Tarihi, s. 253

²Aynı Eser, aynı yer

³W.Rabthold, "Anı" İA.T. 435

X. Asırda Bagratlılar'ın eliyle Anı çok gelişip, genişletilmiştir. Özellikle Kars Bağratlı kralı Abbas (928-952) Anı kralı" III. Aşot (961-977) ve KARS Kralı Muşel (962-984) devirlerinde bu gelişme en had sınırdadır.

961 de Kars Bagratlıları'nın dördüncü merkezi olarak ana-kolun Anı şehir, eski bir uc merkezinde kat kat geçerek ticaret ve mimarlık eserleri bakımından bir altın çağ yaşayacak ve şimdiki Kars İli'nde Ortaçağ'ın en büyük ve 100 bini çok aşan nüfusun yaşadığı yer olacaktır. ⁴

Anı kralı III. Aşot, başkenti Anı'yı genişletmek için 964 te İçkale'nin kuzeyinde ovaya doğru yerde, sonraki II. Sembat'ın (977-989) yaptırdığı "Yeni-Anı surları'na göre "Orta-Anı surları" denilen ve 1893 teki kazılarda ortaya çıkan surları yaptırmaya başladı. Urfalı Mateos'a göre bu surlar 410 (97-972) yılında bitirildi.⁵

Bu sırada çok kuvvetlenen Bizanslılar Pasinler'e kadar hâkim olmuş, Bagratlılar'ı Azerbaycan valilerine verdikleri vergi ödeme yükünden kurtarmışlardı. Bu yüzden Bagratlılar, ticaretle uğraşıp zenginleşerek bu iki muharip imparatorluk arasında tarafsız ve huzur içinde yaşayarak, bu zamana kadar görülmemiş bir şekilde şehir nüfusları artmıştı. Özellikle büyük merkezi Anı'ya toplanan halkı yerleştirmek için 964 de başlanıp 8-9 yılda biten surları, bugünkü şekliyle şehri genişletmek ihtiyacını duymuşlardır.

Bugün mevcut bulunan sur Sambat II tarafından inşâ ettirilmiştir. 964 de vücuda getirilmiş olan daha eski surun yeri 1893 hafriyatı ile meydana çıkmıştır. Bu iki kale duvarının çevirdiği sahaların mukayesesinden anlaşıldığı vechile şehrin nüfusu 20-30 sene zarfında hayli artmıştır. Trabzon ile İran arasındaki ticaretin evvelce tâkib etmekte olduğu Divin yolu yerine, daha kısa olan Anı târikini tâkib edebilmesi için, Bagratlılar Arpaçayı üzerine müteaddid köprüler inşâ etmişlerdir. ⁶ ki bunlardan birinin kalıntıları bugün hâle durmaktadır.

III. Aşut'un (961-977) 977 de Anı'da ölümünden sonra yerine büyük oğlu II. Sembat (977-989) kiralığa geçti. II. Sembat'ın 12 yıl süren kiralığı Bagratlılar'ın

⁴W.Barthold, "Anı" İA.I.435

⁵Urfalı MATEOS, Vekayı-nâme, s.6; Barthold, "Anı" 435

⁶Barthold, "Anı" İA.I 435

sanat, imar ve gelişme bakımından yükselmeye başladıkları çağda geçtiğinden, bu zamana Anı'nın kuzeyde ve doğudaki en geniş surlarının yapıldığı yukarıdaki W.Barthold'un ifâdeleriyle anlaşılmış oluyor. Bu surlar günümüze kadar gelmiş büyük hatıradırlar.

Kamsarakanlılar tarafından IV. Asırda yapılan İç-Kalesi'ne yine onların hazinelerini koydukları yapılan kazılardan anlaşılan Anı, sonraları "yanına yaklaşılmaz bir kala" olacak kadar müstahkem tanınmıştır.⁷

II. Sembat 879 da başkenti Anı da iki kattan fazla nüfusu içerisine alabilmesi için "Aşağı Anı" da denilen en dıştaki surları yaptırmaya başladı. Bu sur, o zamanki yazıya geçen tâbirle Akhureyan'dan (Arpaçayı'ndan) başlayıp "Çal/Çağkoka-sor"a (Çiçek deresi'ne) kadar, yâni güneydoğu'da Arpaçayı kıyısından başlayıp doğuda Mığmığ (:tatarcık sineği) -deresi boyunca gelip, kuzeyde ovayı kapayan kalın ve sık olan burçlarla devam ediyor ve kuzeybatıda Eğribucak-deresi yanında tek katlı duvar halinde devam edip, doğudaki Çiçek-deresi boyunca da kayalıklar üzerinden III. Aşot'un 964-972 yılları arasında yaptırdığı Orta-Anı surlarına (bugün, duvarlarının çok iri taşlardan ve pek sağlam bir kireç kaynatma ile yapılan kısmından birkaç sıra kalmıştır) varıyordu.⁸

Şehrin çekirdeğini teşkil eden İç-Kale'nin bulunduğu yukarı Anı önce de işaret ettiğimiz gibi Kamsarakanlı Beğlerinden kalmıştı; ve Arpaçayı'na bakan güney yüzü çok sarp uçurum olduğundan sur ve duvar yoktu.

II. Sembat'ın yaptırdığı "Sembat Surları'nın, "meşhur bir hatıra bırakmak için yapılarak sekiz yılda 986 da bitirildiği yazılıyor. Böyle olunca, en az her gün 10 bin kişinin çalışması icâb etse gerektir. Baştan-başa yontma taştan kireç-kaynatması ve horasanlı yapılan bu surların müdafaa burçlarının, sık bulunduğu kuzeydeki kısmının öncü derin hendeklerle çevrilmişti. İki üç kat bölmeli ve kubbeli olan muhteşem üstüvanî burçlar, aynı zamanda uzun kuşatmalara dayanabilmek için beğlik erzak ve tahıl anbarları olacak biçimde yapılıyordu.⁹

⁷M.F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, S.182; Urfalı Mateos. s.120

⁸M.F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 292

⁹M.F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 297

989 yılında II. Sembat Anı'da öldü. Yerine kardeşi I. Gagik (989-1020) geçti. O'nun zamanında "Ani, artık siyâsî, dinî ve san'atla, ticaret merkezi olma bakımından Divin'den sonra Aras boyunun en büyük ve kalabalık şehri olarak gelişecektir.¹⁰

Sembat'ın halefi olan I. Gagik'ten sonra başa geçen Yovannes Sembat (1020-1041) Gürcü kralı Giorgi'nin müttefikiydi. Giorgi, Oltu'yu yakıp Bizans imparatoru II. Basil (976-1025) in Doğu'ya gelmesiyle onunla Trabzon'da 1021-1022 kışında anlaşmıştı. Böyle olunca Giorgi'nin müttefiki olan Yovannes Sembat'ta imparatora elçi göndererek Anı'nın anahtarlarını imparatora verilmek üzere Trabzon'a gönderilmişti. ¹¹

Selçuklu Çağı

Sultan Tuğrul (1040-1063) 1054 yılında Anadolu sınırlarını aşp Pasinler Ovası'na kadar gelip tutsak ve ganimetlerle Anadolu'dan ayrılmıştı. Çağrı Bey'in oğlu Yakutî 1057 yılında Doğu Anadolu'da fetih hareketlerine devam etmiş, gönderdiği bir Selçuklu birliği Kars ve Anı kalelerini kuşatmış ise de alamamıştı. ¹²

Sultan Tuğrul'un ölümünden sonra Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Alp Arslan ülke içindeki birlik ve huzuru sağladıktan sonra yeniden Anadolu seferlerine devam etmek üzere ilk Batı Seferine çıkarak Gürcistan'da fetihlerde bulunup güneye inerek Anı'ya doğru fetihlerine devam etiyordu.

Aras havzasına inerek, orada bir çok küçük kaleleri aldıktan sonra Anı şehrinin surları önünde görünen ,Alp Arslan, vaktiyle Bagrat hânedanının paytahtı iken 1045 yılında son kralı Gagik tarafından Bizans imparatoruna terk edilen¹³ bu müstahkem şehrin muhasarasında sevk ve idareyi bizzat yapacaktır.¹⁴

¹⁰Georg Ostrogorsky, Bizans Devletinin Tarihi, s. 291-292 (F.İşiltan Terc. Ankara 1991); Kars Tarihi, s.297

¹¹Ernest Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, s. 166

¹²M.Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, s. 58 İstanbul 1976

¹³Azimi, Azimi Tarihî, s.7 (Yay: Ali Sevim Ankara 1985); Urfalı Matheos, s.79-81

¹⁴İbnü'l Esir, X. 51-52

Kaynaklarda “asla ele geçirilmez” denilen Kutalmış’ın Kars fethinden sonra yakınlarına kadar geldiği Anı’nın Ağustos 1064 de Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan tarafından fethi hakkında İslâm ve Ermeni kaynaklarının verdiği haberler birbirini tutmakta ve tamamlamaktadır. Birincileri dışa ve kuşatmaya ikincileri de içe ve korumaya ait genişçe haberler vermektedir.

Anı’nın Bagratlı kralı III. Sembat tarafından kuzeyden şehri çevirerek derin hendekle ve yüksek burçlarla yaptırılıp 989 da bitirilen muhteşem surları, kuzeyde Yavşanlık-deresi Arpaçayı yatağı ve batıda Çiçek-deresi (Bostanlı-deresi) gibi dik ve sarp derin vadilerle çevrildiğinden buralara hiç kimse yanaşıp kuşatmaya koyulamazdı. Bütün kuvvetleriyle Selçuklular, kuzeydeki düzlüğü kaplayan surların önünde mevzi almak mecburiyetinde idiler. Bu şehirde Süryanî müellifi Gregori Ebü’l Fereç’e göre Alp Arslan’ın fethi sırasında “700 bin hane ve bin kilise bulunuyordu.”¹⁵

Buranın surları üç yönden sırtlardan müteşekkil idi ve ve her tepenin üzerinde bir kale (burç) vardı. Bu memleket Rum memleketlerinin en muhkem noktasında idi. Bütün hazineler bu kalelerde bulunuyordu. (¹⁶ Burası Ermenistan tarafında Roma diyarının ilk şehri idi. Anı şehrinin kuvvetini anlatmak için büyük Aras nehrinin dörtte üçünü kuşattığını, dörtte birinin derin bir çukur ile çevrilmiş olduğunu ve Aras’ın bu çukuru doldurup kuvvetli cereyanlar yaparak buradan geçtiğini söylemek kâfidir)¹⁷

Anlatılan Sultan Alp Arslan’ın ordusuyla Anı önünden geçip giderken bir kısım artçı kuvvetlerinin bazı Rum kumandanları tarafından öldürülmesi sebebiyle buranın muhasara ve birkaç gün sonra da zaptedilmesine sebep oldu.

İbnü’l Esir Anı Fethini Şöyle Anlatır:

“Sultan Anı şehrine hareket etti. Oraya varınca şehrin müstahkem ve ele geçirilmeyecek vaziyette olduğunu gördü. Dörtte üçü Aras nehriyle çevriliydi, öbür tarafında ise çok sert akan derin bir nehir vardı. Nehre büyük taşlar atılsa bile sürüp götürüyordu. Şehre giden yol üzerinde sert ve sağlam taşlardan yapılı bir surun

¹⁵Bar Hebraeus, Ebûl-Farac Tarihi, I 316(Trc: Ö.Rıza Doğrul Ankara 1987)

¹⁶Urfalı Matheos, s. 120)

¹⁷İbnü’l Esir, X.51; Ebû’l Faraç, I.316

bulunduğu hendekten geçiyordu. Anı büyük ve mamur bir şehirdi. Nüfusu kalabalıktı., beşyüzü aşkın kilisesi vardı. Sultan Alp Arslan burayı kuşatıp, sıkıştırdı. Fakat, Müslümanlar şehrin müstahkem bir yapıya sahip olduğunu görünce buranın fethedilmesinden umut kesmişlerdi. Sultan ahşap bir burç yaptırıp içini sevaşçılarla doldurdu, üzerine mancınıkla ve okçular yerleştirdi. Böylece Müslümanlar surların üzerinden Rumları görebildiler. Müslümanlar surları delmek amacıyla ilerlerken , Allah'ın bir lütfu olarak hiç hesap etmedikleri bir hadise vuku buldu ve durup dururken surlardan bir parça yıkıldı. Bunun üzerine Müslümanlar içeri girip şehir halkından sayısız adam öldürdüler; öyle ki , pek çok müslüman ölümlerin çokluğundan dolayı içeri giremediler. Yaklaşık öldürdükleri kadar da esir aldılar.¹⁸

Ermeni tarihi yazarı Mikayel Çamiçyan: “Alp Arslan'ın şehir surlarının yüksekliğini görerek şaşırdığını burayı birkaç gün kuşattıktan sonra nasıl alabileceğini düşünerek savaşımadan ele geçirmek istediğini, surların zayıf taraflarını keşfetmek için adamlar gönderdikten sonra beraberinde getirdiği korkunç bir mancınık'ı kurdurarak şehri yıkıcı bir surette taşla döğmeğe başladığını; vali Bagarat'ın savaş erleriyle Türkler'e karşı çıkıp çok zayıat verdiğini; döğdüğü suru (Ortakapı yanlarını) tehlikeye düşüren Büyük Mancınık'ı bozmak için vâli yardımcısı Gürcü Baguran oğlu Grigor'un düşünüp kurduğu tertip ve tedbirlerin boşa gittiğini, ertesi gün tan ağarırken daha yakından işleyen mancınık'ın döktüğü suru çökerttiğini, bu yüzden dışardakilerin sevinçten ve içerdeki kilerin korkudan kopardıkları nâra ve çığlıkların ortalığı kapladığını” naklediyor.¹⁹

G.Bar Hebraeus: “Türkler şehri zapt etmekten meys olunca birden bire semavî bir işaretle kulelerin biri düştü ve Türkler bir köprü kurarak şehre girdiler”²⁰ diye belirtirken; Urfalı Matheos, Anı'nın fethi üzerine daha genişçe bilgi veriyor. Ki şöyledir: “Sultan (Alp Arslan) bir kara bulut gibi ilerleyerek kırallık şehri olan Anı'ya geldi ve korkunç bir yılan gibi şehri her taraftan kuşattı. Bunu gören şehir halkı kamilen sarsıldı, fakat onlar bununla beraber şiddetli bir mukavemete hazırlandılar. Müslüman askerler büyük hiddetle hücumla başladılar. ve Ermeni

¹⁸Ibnü'l Esir, X.51-52

¹⁹Mikâel Çamiçyan, 1064 Vakaları (M.F.Kırzioğlu, Kars Tarihî s. 338-339 dan naklen)

²⁰Bar Hebraeus, Ebû'l Farac Tarihî, I.316-317

askerlerini şehrin içine geri attılar. Onlar bu suretle Ermeni askerini kâmilten şehrin içine yığdıktan sonra şehri büyük bir tehlike içine düşürdüler. Bundan sonra Hıristiyanlar dehşet içinde kıvrınmağa başladılar. Baba-kardeşleri, dostlar da birbirleri için ağlamağa başladılar. Anı halkı kâmilten büyük bir felâketle karşı karşıya bulunuyordu. Muharebe gittikçe daha çok şiddetleniyor ve bütün şehir sarıyordu. Muharebenin uzun sürdüğünü gören halk, oruç tutmağa ve dua etmiye başladı. Onlar hep bir ağızdan ağlayarak Allah'a hitap ettiler ve kendilerini bu ejderden kurtarmasını niyaz ettiler. Anı onbinlerce kadın, erkek, ihtiyar ve çocuklarla dolu idi. Bu fevkalâde büyük nüfusu gören Müslümanlar, Ermenistan'ın ekseriyetinin orada toplanmış bulunduğunu zannettiler. O gün şehirde mevcut olan binbir adet kilisede "messe" ayinleri icra ediliyordu. Şehir her taraftan taş surlarla çevrili idi ve Ahuryan (Arpaçay) nehri de onun etrafını almıştı. Şehrin yalnız bir tarafında, hemen bir ok menzili kadar uzakta alçak bir kısım vardı. Müslümanlar bu tarafı mancınıklar ile yıktılar ise de günlerce hücumlar ettikleri halde içeri giremediler, bunun üzerine onlar hücumlarını gevşettiler. Fakat imparator tarafından Ermenistan'a muhafız tâyin edilmiş olan menfur Roma Pirensleri, yâni Simbat'ın babası Bagrat ve Gürcü Baguran'ın oğlu Grigor, iç ve yukarı kaleye çekilip kapanmağa başladılar. Aynı gün Sultan da bütün ordusunu geri çekip, İran'a dönmeğe hazırlanıyordu. Şehir halkı, bu dinsiz muhafızların Kale'ye kapandıklarını gördü.

Onların mânevi kuvvetleri kırıldı. Ve hiçbir sebep yokken herkes bir tarafa kaçışmağa başladı. Bütün şehir bir toz dumanı ile kaplandı. Şehrin ileri gelenleri ilk Ermeni kırıallarının mezarlarına gidip ağlayarak yere kapandılar ve figan ederek: Kalkın ve atalarınızın şehrine bakın, diye haykırdılar. Bu manzarayı gören Müslüman askerleri derhal Sultan'ın yanına koşup keyfiyeti O'na anlattılar, fakat O, onlara inanmadı. Müslüman askerleri, surların muhafızlar tarafından terk edilmiş olduğunu görünce izdihâmla içeri girdiler, bir kadının koynundan çocuğunu kaptılar ve onu Sultan'a götürüp: -İşte , Anı'yı zapttettiğimize dair sana bir delil, dediler. Sultan buna çok hayret etti ve :-Onların Allah'ı, zaptedilmez şehirlerini bugün elime verdi, dedi. Sultan, bütün ordusuyla beraber geri dönüp, şehrine girdi. (Şehre girdikten sonra) Müslümanlardan biri, katedralin üstüne çıkıp kubbenin tepesinde dikili olan kıymetli haçı sökerek yere düşürdü. Aynı adam, sonra kubbenin üzerindeki kapıdan kilisenin içine girdi ve billur avizeyi düşürüp paramparça etti. Bu

avizeyi cihangir kiralı Simbat, diğer binbir hazine ile beraber Hintten getirtmişti. Haç kubbeden düşürüldüğü sırada, gök aniden gürledi ve sağnak halinde yağmur yağmağa başladı. Sel, bütün cesetleri Ahuryan (Arpaçayı) nehrine döktü ve kana boyanmış olan şehri yıkadı. Sultan, bu emsalsiz avizenin kırıldığını duyunca çok kederlendi. Kubbeden indirilmiş olan bir insan boyu uzunluğundaki gümüş haçı götürüp sonradan Nahcivan'daki camiinin eşiğine koydular. "21 25 günlük sıkı bir kuşatma ile 16 Ağustos 1064 Pazartesi günü, Anı tamamiyle zaptedildikten sonra Alp Arslan, tutsaklardan bir kısmını ve bilhassa Ermeni Beğlerini İran'a gönderdi, kalanları şehrin imâr edilip şenlendirilmesi için yerlerinde bıraktı.

Sultan Alp Arslan, Anı'nın fethi müjdesini Bağdat'taki Abbasî Halifesine bir mektupla bildirdi.²² Malatya'lı Süryanî Gregori Ebû'l Ferec de: Anı'nın fethi üzerine bu andan itibaren Sultan, Ebûl-Feth (: Fetih-Babası, Fâtih) diye tanındı, diyor.²³

Anı'nın fethinden sonra Alp Arslan, İsfahan'a, oradan da Kirman'a gitti.

Bu büyük zafer Bizans İmparatoru'nu , Alp Arslan ile anlaşma teşebbüsüne mecbur etmiştir.²⁴

Türk ve İslâm tarihinde Anı'nın fethi, büyük bir dönüm noktasıdır. Anı: Malazgirt, Mohaç, Büyük Taarruz gibi büyük zaferlerimizin kazanıldığı Ağustos ayın da fethedilmiştir. Anı'nın fethi ile Bizanslıların 20 yıl önce yerleşip Selçuklu akınlarına karşı tutunarak korudukları bir müstahkem şehir açılmış, bütün Anı vilayeti o günden sonra Selçuklular idaresine geçmiştir. Sultan Alp Arslan'da Anı'da ilk cuma namazını 20 Ağustos 1064 (5 Ramazan 456) günü Anı'da, ilk defa câmie çevrilen Katedral/Ulu-Vank/Beşik Kilise'de kılındığı anlaşıyor.²⁵

Bu sırada Kars'ta hâkim Şâhânşâh Abbas'ın oğlu Gagik, Alp Arslan'a elçi gönderip; kendisine arzı hürmek etmek için yanına çağırmişti. Bu zeki ve tedbirli Gagik, güya Sultan Tuğrul'un öldüğü sebebiyle siyah giysiler ile yas içinde

²¹Urfalı Mateos, 119-121

²²Ibnü'l Esir, X.52

²³B.Habraeus, Ebû'l-Farac Tarihi, I. 317

²⁴I.Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s.44 İstanbul 1972

²⁵M.F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, I 343

olduğunu beyan ile kendini , Alp-Arslan'a affettirmişti. Böylelikle kurtulan Gagik, Selçuklular'a tâbi olarak ülkesinde kalabilmişti. Bu konuyu "Kars Kalesi" bahsinde yazmıştık.

Böylece 1064 teki "İlk Batı Seferi" yaptığı fetihlerde kendisine, bölge askerleriyle kılavuzluk edip, yardımcı olan Divin-Şeddâdlı emiri Mençûhr Beğ'e; Anı'yı, Selçuklular'a bağlı müstakil bir "Emaret/Beğlik" kurmak üzere verdi.²⁶

Haliyle Anadolu'da Selçuklular'a bağlı ilk Türk Beğliği Hükümeti 1064 yazında Anı'da kurulmuş oldu. Şeddâdiler diye de anılan bu beğlik zamanında Anı'nın surları takviye ile bunlara birkaç burç da ilave edilmiştir.²⁷

Selçuklu döneminde Anı'nın ilk emiri Emir Manuçahr (1064-1118) Alp Arslan'ın kuşatmada kullandığı "Büyük Mancınık"tan atılan koca taşların yıktığı, Arslanlı Kapı da denilen Ortakapı batı yanındaki sur kesimi ve (batıdan kuzeye ve doğuya doğru sıralanan) 28. Burcu onartarak 6-7 metre yükseklikte üzerine kabartma bir süslü kûfî yazıyla dört satırın yazılı olduğu 72X116 santim eb'adındaki sert siyah bitevî tûftaşındaki tarihsiz şu kitâbeyi koydurmuştur.

1-Bismillahirrahmanirrahim

2- Emere bi-binâ'u hâze'l-burc El-Emîr El-Ecell

3- El-Maûr Şücâ'ü'd-Devlet Ebû

4-Şucâ Manûçahr bin Şâvur

Emîr Manuçahr'ın bu değerli kitabesi Anadolu'da Selçuklu Çağı'nın ilk kitâbesidir.²⁸ Bu kitabe mutaassıp Ermeniler tarafından kazılıp yok edilmek istenmişse de başarılammıştır.

Ebû Şuca Menûçehr Beğ, payitahtı Anı'yı kısa zamanda şenlendirip, doğu ve batısı dere ve güneyi keskin Arpaçayı yatağı ile çevrildiğinden Selçuklu

²⁶M.F.Kırzioğlu, Anı Şehri Tarihi (1018-1236)s. 46 Ankara 1982; O.Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, s. 105; Ali Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları, s.8

²⁷W.Barthold, "Anı" İA, I.436

²⁸M.F.Kırzioğlu, Anı Şehri Tarihi, s. 54-55 (M.F.Kırzioğlu Hocam Emir Manuçahr'in hükümet yıllarını Kars Tarihi, s. 360 da 1064-1110 göstermişken, Anı Şehri Tarih'inde s. 53 te 1064-1118 olarak göstermiş)

hücumları sırasında yıkıldığı anlaşılan kuzey surları'nın "Arslanlı-Kapı" da denilen Orta-Kapı semtini üzerinde kendi adını taşıyan yukarıda arz ettiğimiz kûfi yazılı kitabenin bulunduğu burçla "Ejderha Burcu" diye köylülerin andığı bu kapının doğusundaki iki ejderhanın kuşak gibi sardığı ve başları arasında bir boğa-başı kabartması bulunan burçla yanlarındaki duvarları yaptırdı. Bu duvarlar Bagratlı II. Sembat çağında yapılan temeller üzerinde aynı şekilde üstüvânî burçlarla eskisinden daha güzel ve gösterişli olarak yapılmıştır.

Şeddâdlı Menûcehr'in "Orta-Kapı" veya "Arslanlı Kapı" dışardan bakıldığı zaman asla görülmeyecek şekilde, kuzeyindeki "hendek" önünde ikinci ve yanları kuleli bir karakol kalesi ile kapatılmıştı. Bu yüzden Anı (:Ocaklı) köylüleri, eskiden dışarıdan hiç görülmeyip "gizli" kaldığı için bu kapıya "Oğrun/uğrun-Kapı (:Gizli Kapı) da derler.

Ebû-Şücâ Menucehr'in adını taşıyan kitâbenin bulunduğu üstüvânî burç, üç hususiyetine göre üç adla anılan bu kapının dış yüzünde ve batı yanındadır. Bu burçla kapı arasında Türklüğün timsali ve doğudan batıya doğru yürümekte olan yelesiz bir "Arslan Kabartması" vardır. Bu kabartmanın bulunduğu çerçeve 159x226 cm.dir.

Demek ki Menûcehr Anı'da Ortakapı surları, Menûcerh ve Ejderha Burçları'nı yaptırmıştır.²⁹

David II. zamanında ve 1124 tarihinden itibaren Anı, ilk defa olarak Gürcüler tarafından zaptedilmiştir.³⁰

Alp Arslan'ın Şeddâdîler'e verdiği Anı şehri hükümdarı Menûcehr'in oğlu Ebû'l-Esvar (1118-1124) Gürcü taarruzları karşısında mukavemet edemeyeceğini düşünerek Anı Kalesi'ni Erzurum (Garin) Saltuklu hükümdarına 60.000 dinar mukabilinde satmaya karar verdi. Fakat bu haberi öğrenen Anı hıristiyanları Kırıl Davidi dâvet ederek şehri 1124 yılında ona teslim ettiler. Mâlikânesini müdafaa edemeyen Ebû'l-Esvâr'ı da ailesiyle birlikte Abhazistan'a götürdülür. Anı'da cami olarak kullanılan (ve Alp Arslan'ın ilk Cuma namazını kıldığı) büyük kilise de tekrar eski hâle çevrildi. Vaktiyle Ahlat'tan götürülüp kubbesi üzerine konmuş

²⁹M.F.Kırzioğlu, Kars Tarih, s. 363-369

³⁰W.Barthold, "Ani" IA, I 436

bulunan büyük hilâl indirilip yerine haç konuldu. Anı'nın idaresi de İvane'ye verildi. Böylece 60 yıl Müslümanlar elinde kalan Anı, artık Gürcülerin işgaline girdi. Bununla beraber Harasan'da hüküm süren Sultan Sencer 1126 senesinde, diğer bir Şeddâdlı emiri olan Fazlûn'a verdiği mühim kuvveti gönderip Anı'yı kurtardı; burada ailenin hâkimiyeti tekrar başladı.³¹

1161 Ağustos'unda Anı'yı (Gürcüler'e karşı) kuşatan Ahlat Şâhı II. Sökmen ile Erzurum hükümdarı Saltuk, Gürcüler'in taarruzuna uğrayarak müthiş bir hezimete uğradılar. ³² II. Sökmen mağlub vaziyette geri döndü.³³ Bu seferle ilgili Bar Hebraeus şöyle diyor: (1161) de İbaryalıları kiralı George taarruza geçerek Türklerden Anı adlı büyük şehri almış, büyük ganimetler alıp, bir çok esir ile memleketine dönmüştü.³⁴

Şeddâdîler'in ihracından sonra 1174 de Anı hâvalisi Gürcistan Krallığına ilhak ve Ermeni Zaharı saltanat hânedanına tımar olarak verildi. Şehrin surları Zaharılar tarafından, Arpaçay'ın sarp sahiline kadar tevsi edilmiştir.³⁵

1124 deki ilk işgalde Manuçahr Camii'nin sekiz köşeli minaresinin yıktırılmış olduğu, bugünkü minarenin Cami'e göre daha açık renkli taşlardan yapılmış olmasından anlaşıyor. Bugünkü minaresi her halde 1125-1126 de ilk kurtuluşundan sonra VII. Emir Fazlûn (Fadlun) tarafından yaptırılmıştır. ³⁶ Kuzeyindeki iki yüzüne "Bismillah" yazılmıştır. Çapı 6 m.dir. Gözcü kulesi olarak ta kullanılmıştır.

Menûçehr'den sonra yerine oğlu ve torunları Anı Emîri olmuşlardır. Nihayet Anı-Şeddâtlı Hükümeti 1200 yılında sona ermiştir.³⁷

Manûçehr'den sonra iş başına gelenler sur ve kaleye benzer bir eser yapmamışlardır. Sadece son Şeddâdlı emîri Şahânşâh bir cami, saray ile 1161 veya

³¹Urfalı Matheos, 279-280

³²Urfalı Matheos, 331

³³İbnü'l Esir, XI,228

³⁴B.Hebraeus., Ebû'l Farac Tarihi, II. 398,399,418

³⁵W.Barthold, "Anı" İA,I,436

³⁶M.F.Kırzioğlu, Anı Şehri Tarihi, s. 71

³⁷M.F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, I. 370

1174 deki Kıpçak-Gürcü ordularının hücumlarıyla düşüşü sırasında Gürcü-Kıpçakların yıktığı anlaşılan kuzeydeki kale-kapılarından bugünkü Anı'lıların (:Ocaklı Köyü) "Hıdırellez Kapısı" diye andığı satranç biçimindeki renkli taşlarla süslü kapıyı yaptırdığı anlaşıyor. Yaptırdığı sarayın da kapısı üzeri açık ve koyu renkli taşlarla satrançlı örülmüştür.³⁸

1226 yılında Hârzemşâh Celâleddin, Ağustos-Eylül ayında "Kirman'dan ayrılarak Tiflis üzerine gelmiş ve oradan da hâla Gürcülerin elinde bulunan Ani Kalesi üzerine yürümüştü. O sıralarda Ani Kalesi'nde Gürcülerin genel kumandanı olan İvan Gürcü ileri gelenleri ile birlikte bulunuyordu. Celaleddin, İvan(e)'i burada kuşattığı gibi yine Gürcüler'in elinde bulunan Kars İl'ine de bir miktar asker göndermişti. Bu her iki kale de çevrenin en müstahkem kalelerinden olmasına rağmen Celâleddin bu iki kalenin etrafında karargâh kurup, her ikisine karşı savaşa girişmiş, bunların etrafına mancınıklar yerleştirip şiddetli bir savaşa tutuşmuştu. Ancak Gürcüler her iki kaleyi gayet güzelce korumağa çalışıp savunmada bir hayli gayret göstermiş ve Celâleddin'in Tiflis'te diğer Gürcüler'e karşı girişmiş olduğu davranışların başlarına gelmesinden ve aynı felaketin kendilerine de isabet etmesinden korktukları için gerekli tedbirleri almış bulunuyorlardı. Celâleddin, bu iki kaleyi muhasara etmiş, daha sonra askerlerinin bir kısmını burada bırakıp kuşatmayı sürdürmelerini istemiş, kendisi de Tiflis'e geri dönmüştü.³⁹ İbnü'l Esir'in ifâdesiyle verdiğimiz 1226 kuşatmasından sonra 1239 da Ögedey (1229-1241) zamanında Moğollar tarafından zaptedilmiş olan Ani'yı Cingizliler'in İran umumi valisi Carmağun-Noyan idaresindeki ordu kolayca feth ve tahrib etmişse de nihayet Gürcistan kraliçesi Rusudan bir anlaşmaya hazır olduğunu bildirdiğinden sükûnet sağlanmıştı. ⁴⁰ Böyle olmakla beraber Cingizliler Ani'daki yapılara ve halka çok zarar verdiler.

Carmağun-Noyan, İvane'nin oğlu prens Avak'ı da yanına alarak Ani şehri üzerine yürüdü.

Bu şehir, ahâli ve hayvanat ile doluydu. Muhkem surlarla muhafaza edilmişti. Sınırları içinde o kadar çok kilise vardı ki, yemin ettikleri zaman, Ani'nin

³⁸Aynı Eser, s.402

³⁹İbnü'l Esir, XII. 421-422.

⁴⁰Bertold Spuler, İran Moğolları, s.46 (Çvr: Cemal Köprülü) Ankara 1987.

binbir kilisesi üzerine” derlerdi. Bu şehir servet içinde yüzüyordu. Bu refah onu kibir ve gurura sevk etti. Bu ise onun yıkılmasına sebep oldu.

Cermagun-Noyan, halkı arz-ı inkıyâda davet için mükâleme memurları göndermişti. Anı şehrinin ileri gelenleri, bağlı bulundukları Şehinşâh’a danışmadan cevap vermeye cesâret edemediler. Fakat, avamdan meydana gelen bir topluluk, mükâleme memurlarını parçaladı. Bunu haber alan Tatarlar, şehri her taraftan kuşattılar. Mancınıkları uygun yerlere koydular. Şiddetle hücum ederek, Anı’yı ele geçirdiler.

Kuşatılanlar arasındaki şehrin ileri gelenlerinin çoğu düşmanın hareketlerini teşkil etmekle katliamdan kurtuldular. Bununla beraber, ahâliyi surların dışına çıkmaya davet ve kendilerine dokunulmayacağını va’ad ettiler. Hepsini koşup, çıkınca, bunları aralarında kısım kısım ayırarak merhamet göstermeksizin kılıçtan geçirdiler. Kadınlardan, çocuklardan, sanatkârlardan bir kısmını ayırarak esir sıfatı ile götürdüler. Bundan sonra Anı’ya girdiler. Bütün kıymetli eşyayı ele geçirdiler. Kiliseleri yağma ile en güzel âbideleri yıkarak, şehri tamamen harabeye çevirdiler. Bu ne feci manzara idi. Analar, babalar çocukları ile birlikte öldürüldüler. Birbiri üzerine taş yığınları gibi istif edilmiş yatıyordu. Din adamları ve ruhaniler öldürülerek, ovanın şurasına burasına atılmış bulunuyordu. Toprak, yaralıların kanı ile ıslanmıştı. Sabunla yıkanmağa alışmış nazik vücudlar şişmiş, mor bir renk almıştı. Şehrin surları dışına hiç çıkmamış kimseler yalın ayak esarete sürüklenmişti. Ayın sırasında, vaktiyle sadece şarap içen ruhban şimdi hayvanların etini yiyor, hararetini gidermek için de kısırakların pis sütünü içiyordu. Namus ve iffet sahibi kadınlar bir sürü gözü dönmüş adamların hücumuna maruz kalmıştı. Azizeler de aynı duruma düşmüştü. Bu muhasara, bu suretle sonuçlanmıştı”.⁴¹

Anı , bundan sonra Zaharîlerin elinde kaldı. Bilahare İran’daki Moğol Hükümdarlarının (İlhanlıların) “hususî mülkü” olduğuna işaret eden W.Barthold, bugün taşları bile kalmamış olan “Şehrin büyük kapısındaki kitabeden” bahsetmekte ve “Rivayete nazaran Anı, 1319 senesinde, bir zelzele neticesinde,

⁴¹ Eduard Dulaurier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, Türkiyat Mecmuası, II, s. 165-166, 1st. 1926.

tamamiyle harap olmuştur” demektedir.⁴² Anı’de 1344 de kadar İlhanlı egemenliği sürmüştür.

1357 yılında Calayırlılar idaresinde, Babırlı-Koluuzun oğulları İlbeğliğinde kalan Anı şehri ve çevresi, İlhanlı hükümdarlarının “inçü” (hânedan mâlikanesi) sayılarak geliri hanların hususî masraflarına harcanmış; Babırlı Gregorgen beğleri de vergileri toplama ve öteki devlet işlerinde hizmet görerek, Anı’da sönük bir halde ilbeğliklerini devam ettirebilmişlerdir. Babırlı Koluuzunoğulları’nın İlhanlı Ebû-Sa’id Bahadır Han (1316-1335) çağına kadar Anı’da yerli Hıristiyanların ilbeği olarak kaldıkları anlaşılıyor.⁴³

İlhanlılardan Süleyman Han (1339-1344) ile Kıpçaklı Nuşirvan Han (1344-1355) Anı’da altın para kestirmişlerdi. Hatta 1336 daki iç kavgalardan ötürü bozulduğundan Avnik’teki darphane yerine Anı’da yenisi kurularak işletildiği burada Calayırlı ve Karakoyunlu paralarının kesildiği biliniyor.⁴⁴ Celayırlı Hüseyin Han (adına h. 777 (1375 veya h. 779 (1377) tarihli paraların kesildiği yerin Anı diye yazması hatta XV. asırda Karakoyunluların bile burada akça kestirmiş olduklarını da belirtelim.⁴⁵

İlhanlılardan sonra kestirdikleri paralar ile kesinlikle Calayır hâkimiyetine geçen Anı, Calayırlı Şeyh Üveys’in ölümü üzerine Karakoyunlular Beği Bayram-Hoca (1366-1380) nın Calayırlar idaresindeki yerleri ele geçirmeye girişmesiyle Doğu-Anadolu Karakoyunlu yönetimine geçmiştir.

Timur’un zaptettiği mutlak yerlerden olan Anı, O’nun seferlerini anlatan “Zafernâme” de hiç anlaşılmaz. Fakat , Sürmari Hisarı alındıktan sonra Timur ve askerleri “bunu müteakib oradan göç ederek Kars Kale ve hisarına gelip bunun da etraf ve civarını ele geçirdiler”, ibaresinden buraya 41 km. mesâfedeki Anı’nın de aynı 1386 yılında Timur idaresine geçtiğini söyleyebiliriz.⁴⁶ Gerçi İspanyol elçisi Klaviyo’da bu konuda fikir yürütmemize yararlı bilgiler vermektedir.

⁴²W.Barthold, Anı” İA, I, 436.

⁴³M.F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, I. 442,444 ; Türkiyat Mecmuası, II, 216; W.Barthold, “Anı”, İA, I, 436.

⁴⁴M.F.Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 447.

⁴⁵Aynı Eser, s. 451.

⁴⁶N.Şami, Zafername, s. 124, 186,190 da “Aydın Kalesi” olarak anılan yeri M.F.Kırzioğlu Hocam, “yazım hatası” olarak değerlendiren (Kars Tarihi, s. 470 dip not) bu kaleyi Anı olarak kabul ediyor.

İspanya elçisi KLAVİYO, Semerkant'a giden Timur ile orada görüşükten sonra 1405 yazı sonlarında Tebriz'den kalkıp: Eleşgert-Anı-Tortum yoluyla Trabzon'a varmıştı. Timur'un ölüm haberi üzerine Kara-Yusuf atalarının ülkesini kurtarmak için ordu toplayıp Timurlular ile savaşa başladığından bir tehlike ile karşılaşmamak için Anı'dan geçmek durumunda kalan İspanyol elçi Anı ile ilgili şu değerli haberleri yazmıştır: Eleşkirt'te Kara Yusuf tehlikesinden ötürü plan değiştirerek "şimale doğru giderek Anı'ya varacaktık. Eleşkirt'den hareketimizden sonra, dört gün, dört gece gayrimeskûn yerlerden geçtik ve Eylül'ün beşinci günü, Anı şehrine muvasalet ettik ve pazartesi günü vali ile görüşmek üzere Anı Kalesi'ne girdik. Buranın valisi evvelce (Avnik bahsinde) mevzubahis ettiğimiz Çağatay asilzâdelerinden Duladay Bey'in oğlu idi. Timur, Gürcistan ve Ermenistan'i feth ederken buralarını Duladay Bey'e vermişti. Anı'nın şimdiki valisi olan Duladay Bey oğlu, babasının ölümü üzerine yerine geçmişti. Mülâkatımız sırasında ona, altın sırmalı hil'atler vermiş sonra müşkül vaziyetimizi anlatmıştık. Vali de bize, Kara Yusuf'un Erzincan'da, ve adamlarının takib edeceğimiz yol üzerinde olduklarını, onun için başka yoldan hareket etmemezi söyledi. Duladay Bey zâde, İspanyol kiralına hürmeti, nezdinde izam olduğumuz Timur'un hatırı için refakatimize son derece emin bir rehber vereceğini söyledi. Türk meslektaşlarımız ise daha başka bir yoldan memleketlerine dönmüşlerdi.

Anı Kalesi, son derece müstahkemdi. Kale dağın tapesinde idi ve üç duvarla çevrilmişti. Kalenin içinde su membaları bulunduğu gibi, bütün müdafaa vasıtaları da çok mükemmeldi. Eylül'ün sekizinci günü Anı'den hareket ettik.⁴⁷

İspanyol elçisinin yukarıda anlattıklarından: Timur'un Kara-Yusuf çağında Anı'yı alıp, vali olarak da buraya Çağataylılardan Doladay Bey'i tayin ettiğini, Ani valisi bu bey ölünce de yerine oğlu vâli olmuşken Kara Yusuf'un 1405 yazında Hoy ve Erzincan'dan başlayıp eski yerlerini kurtarmaya çalıştığını; Anı'nın Timur çağında da çok mustahkem, büyük ve mamur bir şehir olduğunu, öğreniyoruz.

Anı, 1406 yılından 1467 ye kadar Karakoyunlu hâkimiyetinde kaldı.

Kara Yusuf'un 1406 da Nahcivan yanında Timurlular'a karşı ilk zaferi (14 Kasım) kazanmasından önce Anı vilâyetini Çağataylı Doladay-Beyoğlu elinden

⁴⁷Klaviyo, Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat, S. 207-208

aldığı anlaşılıyor. W.Barthold'un bahsettiği Anı'da XV. Asırda kesilen Karakoyunlu bakır parasının hangi padişaha ait olduğu yazılmamıştır.⁴⁸

Timur'un Türkistan'a dönmesi ve akabinde de ölmesiyle beraber Timurlular idaresindeki yerleri geri almaya çalışan Karakoyunlular ile Timurluların 1411, 1428 ve 1435 yıllarındaki savaşları sırasında veya 1436-1438 yılları arasında Karakoyunlular Kara İskender ile Cihanşah kardeşlerin saltanat mücadelelerinde, eski vilâyet merkezi Anı şehrinin bozulup, yıkılarak bir daha şenlenmediği anlaşılıyor.⁴⁹

Artık XV. Asrın yarısından itibaren Erzurum ile Kars bölgelerindeki korkunç iç kavgaları ve özellikle Akkoyunlu savaşları buralardaki eski büyük şehir ve kalelerin bozulup ıssız kalmasına sebep olmuştur. Ahâli, yeniden çadıra çıkıp, sık sık değişen efendilerinin baskı ve ezintisinden kurtulmak için şehir ve kaleleri ıssız bırakıp göçebe, göçer-evli olarak canını ve malını koruma yolunu tutmuştur.

1534 de Osmanlı idaresine geçen Anı için Evliya Çelebi Seyahatname'sinde "Arpaçayı kıyısındaki Anı kalesi için ahâli Nûşirvan binâsıdır; derler, diyor.⁵⁰

Son olarak: Tarihin gergefinden günümüze kalan Anı kültür miraslarıyla doludur.

Böyle olmakla beraber, yılların yıkım ve tahribatına karşı koyan Anı surlarının Arpaçay'a bakan tarafı her yıl bakımsızlıktan günbegün yıkılmaktadır. En son olarak bahsedilen bu tarafın mevcut surlarının bir kısmı 1989 da nisbeten sağlamken 1990 da yıkılmıştır. Zaten bu yıkılmalardan ötürü kale taşları Arpaçay suyuna kadar ulaşır şekilde dağılmışlardır.

Bugün; Arpaçayı'nın iki yakasında kalıntıları duran köprüsünün yıkıntıları birbirleriyle tokalaşmak isterken boşta kalmış el gibi...

⁴⁸W.Barthold, "Anı" İA, I.436. 1319 zelzelesiyle artık bir daha şenlenmediğini söyleyen Barthold XV. Asırda Karakoyunlu dönemindeki paradan bahsetmekle Anı'nın adı geçen zelzelede harap olduğu fikrini benimsemiş gözüküyor.

⁴⁹Faruk Sümer, "Karakoyunlular" İA,VII.300-304

⁵⁰Evliya Çelebi, Seyahatnâme, II, s.336

Anı: dünyanın dört bir yerinden gelen turistlerin uğrak yeri, bir açık hava müzesi gibi...Halkın “altında bir Anı yapacak kadar hazinesinin olduğu”nu söylediği bu ören yeri, gördüğü ilgiyi bakımına yönlendirememiş. Kör sıçanların bile eşirirken zaman zaman yeryüzüne çıkardıkları çeşitli paralar turistlere kapış kapış satılmakta...Hemen yakınındaki Subatan’da Ermeni zulmünün karasına nisbet, üstündeki bulutlar ap ak...Türk olmanın milli sınırlarımız içinde kalmanın saadeti var her taşında...Kars’tan itibaren 41 km.lik yolu hâla stabilize. Bu yollarda en modern arabaları, her ırktan milleti giderken, gelirken görmek Anı için artık sıradan şeyler...Sıradan olmayan şey ise Al-bayrağın İç-Kalesi’nde dalgalanırken verdiği güven...

Başından geçen sevdaları düşünenlerin tavrı var Anı’da...Kim bilir? İyiden, kötüden yana her taşının ne garip anıları vardır...Bu anılar içinde, anıdır Anı.



BÖLÜM III.

MAGASBERD

Bizanslılar zamanında kurulduğu bilinen Magasbard Kalesi Ani civarında Alacadağ'ın doğusunda, Üçbölük köyü yakınında bulunmaktadır.

Şimdi, Ermenistan'la olan sınır kenarında kalmış ve tamamen terk edilmiş vaziyettedir. Arpaçay kenarında yalçın bir kaya üzerindeki kalesi hâla ayaktadır. Kapısında son zamanlara aid bir kitâbesi mevcuttur.

Kalenin yapılışı ile ilgili M.Brosset şöyle yazar: "Ermenistan'da Ararat bölgesinin Ohacan köyünden olan Bizans İmparatoru Mavurikios 42 yıl kadar İstanbul'da imparatorluk yaptı. Magas isimli bir ermeniye kendi adına bir şehir inşa etmek üzere memleketine gönderdi. Bu kişi Ani yakınlarında güneye bakan bölgede Ahuriyan (Arpaçay) kıyısında Sirak mıntıkasında uygun bir yer tesbit etti. Bu yer iki dağ arasında birkaç tepeyi ihtiva etmekte idi. Üç tarafı sarp kayalıklarla çevrilmişti. Batı tarafında yamaç üzerinde müsait bir yer vardı. İşte burasını Magos kale ile (surlarla) cevirdi, adına Magas-Berd koydu".⁵¹..

Evliya Çelebi'ye göre: "Kalesini İran şahlarından Mağas Han yaptırmıştır. Sonra Akkoyunlu Sultanlarına geçmiştir. Kalesi havalesiz bir kaya üzerinde, beşgen şeklinde, taş yapılı, küçük ve güzel bir kaledir."⁵²

Anı'nın kuzeybatısında bir kale olan Magas-berd, Ani'ye bir konak (3 km) mesafede olup, kale dahilinden Arpaçayı akar.

Bir rivayete göre 1319 yılında Ani zelzele ile yıkılıp ıssızlaşınca Ani'de kesilmesi gereken sikkeler Magasberd'de basılmıştır.

Magasbard'ın hangi tarihte metruk kaldığını tayin etmek mümkün değildir. Saray ve kiliseler harap olduktan sonra yabanî ve fakir bir halkın enkaz altında yerleşerek, yaşamış olduğu hafriyat neticesi görülmüştür.⁵³

⁵¹M.Brosset, Collection d'Historiens Armeniens, St.Petersburg 1876, s.68

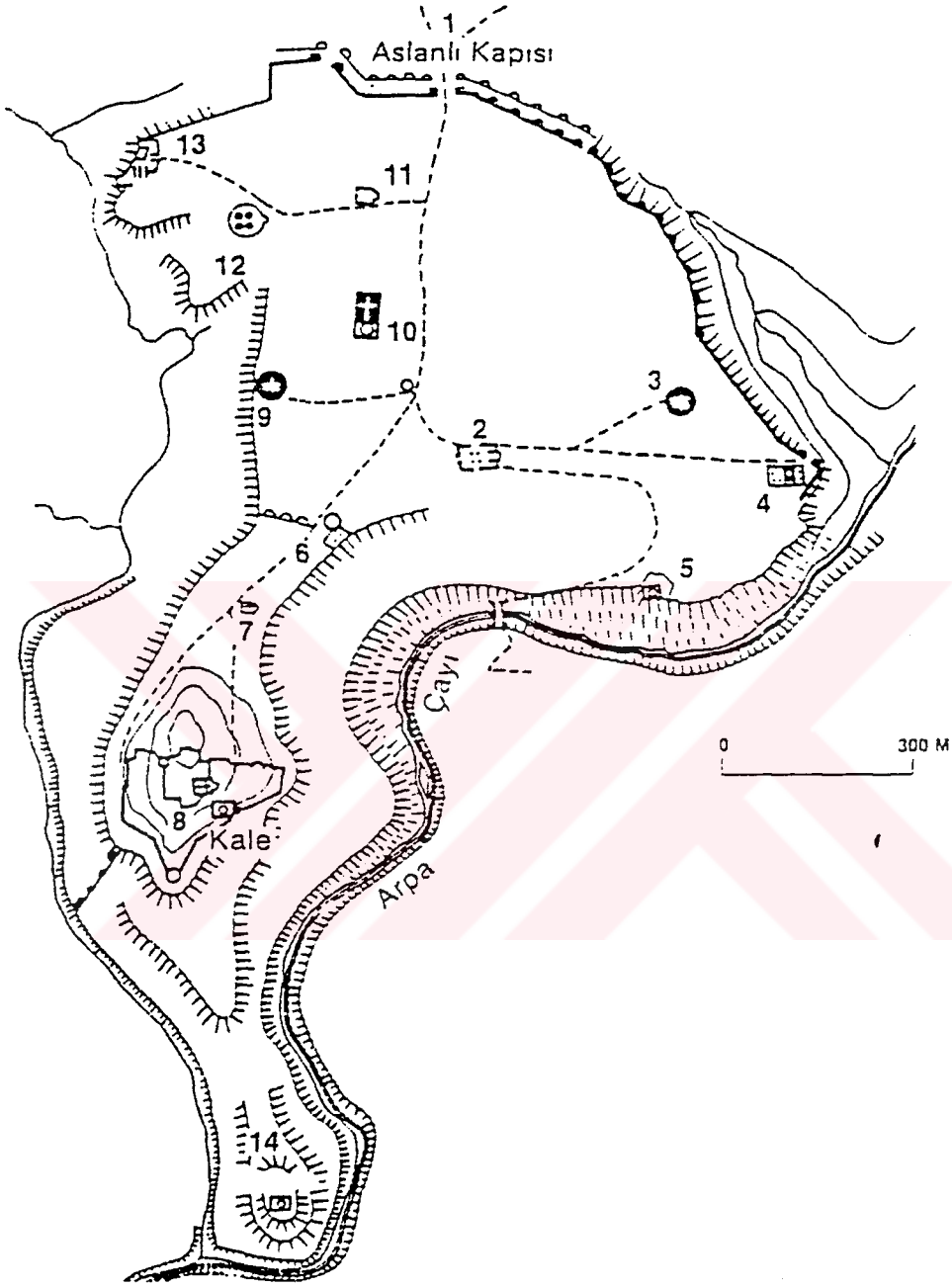
⁵²Evliya Çelebi, Seyahatnâmesi. C.II, 336

⁵³W.Barthold, "Ani" İA.I,436

Doğudan Anadolu'ya girişte bazen Nahcivan hattını tercih eden tüccarların Ağrı Dağı'nın kuzeyindeki ve Aras boyunun tâkib eden yolu kullandıkları görülmekte idi. Iğdır, Sürmeli, Kağızman arazisi, Magasberd ve Süregel'den (Arpaçay) geçen kervanlar, Kars'tan sonra da askeri yolu takiben Döşkaya, Verişan, Soğanlı Dağları, Zivin, Karaorgan, Horasan çizgisini kullanmakta idiler.⁵⁴

Bugün hemen önünden sesli sesli çağlayan Arpaçayı'na sessiz sesiz bakarken özellikle ticarî öneminden ötürü olan şaşâalı geçmişini düşünür gibi araştırılmak ve aranmak isteyen bir görünümü var. Bu görüntüsüyle yalçın bir kayanın zirvesine konmuş bir kartal azâmetinde günümüze kadar da uçmadan duruyor.

⁵⁴E.Konukçu, Cumhuriyet Kadar Erzurum, s.221



ANI ŞEHİR PLANI

Argana/Arkni/ARKİNA Kalesi

Türkiye, antik yerleşme yerleri bakımından oldukça zengindir. Bu yüzden geçen asırdan günümüze kadar araştırmacıların ve seyyahların ilgisini çekmiştir.

Doğu Anadolu'da Kars yöresinde ilk plânda dikkati çeken harabe, Anı'dır. Ancak, eski SSCB (şimdi Ermenistan) sınırı olması dolayısıyla diğer kalıntılar neredeyse unutulmaya yüz tutmuştur. Arpaçay vadisinde veya nehre yakın yerlerde göze çarpmakta olan kalıntılar Alacadağ eteği, Üçbölük (Magasberd), Nahcivan, Digor ve Karakale/Sürmeli'dir.

Kars'ın doğusunda Büyük Yahni Tepesi (2255 m), Küçük Yahni (2065 m) tepeleri arkada kaldıktan ve Subatan da geçildikten sonra, Soylu-Esen Kent yolu doğruca Anı harabelerinin yer aldığı Ocaklı'ya çıkmaktadır. Ancak Soylu ve Söğütlü köylerine dönüldüğünde; güneyde, bütün ihtişamıyla Osmanlı-Rus Harbleri'nde kahramanlık destanları yazılmış Dumanlı Dağlar/Alaca Dağ (2693 m) göze çarpmaktadır. Burası, muhtemelen Anı yanında olduğu tarih kitaplarınca belirtilen ARKİNA'dır.

Alaca'dan aksi istikamette, doğuya sınıra gidildiğinde, Üç-Bölük köyü ve sınır karakoluna tesadüf edilir. Arpaçayı kıyısında son noktadır. Karakol'un vadi içinde kalan kısmında Magasberd harabesi, bütün ihtişamıyla insanı adetâ büyülemektedir.

Kuzey Doğu'da eski SSCB sınırı arkasında doruğu ile Alagöz (4094 m) ufukla birleşmekte...Üç-Bölük'ün droğusundaki dört tepe bir dağ görünüşünü andırıyor. Rusların-Ermenilerin Avdrakhman (Abdurrahman) ve Bağdeşen köyleri de tepelerin arkasında, demiryolu üzerindedir.

Bugün gerek Magasberd ve gerekse Arkina Kalesi Anı Kalesi ve ören yerine dalgın dalgın bakarken, bir sacın üç ayağı gibiler...

SÜRMELİ KALE

Ortaçağ'da sık sık anılan yöredeki önemli bir kaledir. İlk Osmanlı tarihlerinde "Sürmeli-Çukuru" adıyla anılan ve Osmanlıların kurucusu Kayı boyunun da bir ara uğradığı coğrafyada önemli bir bölgedir. Bugün kale niteliğini gösterir hiçbir iz yoktur. Fakat halk kalenin olduğu yeri "kale" diye anmaktadır.

Dede-Korkut hikayelerinde de adı geçen bu kale önemli ve bereketli Iğdır ovasına hâkim bir yerdedir.

1064 baharında Selçukluların Bizaslılar elinden ilk feth ettiği yer, Ağrıdağı ile Aras arasındaki ova yani "Sürmeli-Çukuru" ve merkezi "Sür-mari (Sürmelü/Iğdır-Karakalası" şehridir.

Şimdi Sürmeli Kalesi'nin Selçuklu döneminden itibaren başından geçenleri anlatabiliriz.

Büyük Selçuklu sultanı Alp-Arslan "22 Şubat 1064 de Rey'den Azerbaycan'a hareket etti. Askerlerle birlikte yöredeki dar geçitlerden ve dağ yollarından geçerek Nahcivan'a vardı. Sultan, Aras Nehri'ni geçmek için gemiler yapılmasını emretti.

Sultan, asker toplama ve gemi yapımı işini hallettikten sonra Gürcistan seferine çıktı. Ordudaki yerine oğlu Melikşah ve veziri Nizamülmülk'ü tâyin etti. Nizamülmülk ve Melikşah çok sayıda Rum'un bulunduğu bir kaleye (Iğdır) yürüdüler. Halk kaleden inerek askerlerden bir kısmını kapıp götürdüler; ve onlardan bir kısmını öldürdüler. Bunun üzerine Melikşah ve Nizamülmülk atlarından inip kaledekilerle savaşa girdiler. Üzerlerine hücum edip kale kumandanını öldürdüler ve böylece Müslümanlar kaleyi zapt ettiler. Oradan Sümari/Sürmeli Kalesi'ne gittiler. Bu kalenin içinde akar sular ve bostanlar vardı. Bir süre savaşıp bu kaleyi de ele geçirdiler ve halkını kaleden aşağı indirdiler. Sümari'nin yakınında başka bir kale daha vardı. Melikşah orayı da feth etti.⁵⁵

⁵⁵Ibnü'l Esir, Xb50

1155 de Şeddâdlıların Emir Fahreddin Şeddâd (-?-1155) Anı'da hüküm sürüyordu. Erzurum meliki İzzeddin Salduk'un kızıyla evlenmiş bulunan bu emir, h. 549 (1154) yazında onunla ittifak ederek, büyük bir ordu ile Anı üzerine gelen Bagratlı III. Davit'le savaştı. Bu savaşta Melik Salduk, Anı altında tutsak düştü.⁵⁶ Ertesi yıl Anı tahtına geçmek isteyen Fadlûn (1155-1161), ağabeyisi Şeddâd'ı şehirden kaçırıp, hükûmete başladı. Fahreddin Şeddâd da zaten burada kalmayarak dayısının bulunduğu Sürmarı/Sürmeli'ye gitti.⁵⁷

1164 de Azerbaycan ve Aran Atabeki Emîr Şemseddin İl-Dengiz (1146-1175) Anı'yı Gürcülerden alarak buranın imarıyla uğraşırken, Gürcüler tekrar akın ederek Gence'ye saldırınca oraya geri döndü. İl-Dengiz Gence'ye gittiği sırada h. 559 (1164) da Sürmarı hâkimi olan Emir İbrahim Gürcülerle savaşa tutuşarak, onları yendi. Bu savaşta çok insan öldürüldü ve esir alındı.⁵⁸

h.620 (1223) Ağustos-Eylül ayında "Armenia bölgesinin Ahlat şehrine bağlı Sürmâri Kalesi emiri olan zat o günlerde Ahlat emiri olan Şehabüddin Gâzi b.el-Adil Ebi Bekr b. Eyyüb'ün yanına gitmişti. Kalesinden ayrılıp geldiğinde Sürmarı'de ona vekâlet etmek üzere emirlerinden birisini bırakmış, etrafına topladığı askerlerle birlikte Gürcülerin ülkesine akın gidip birçok Gürcü köyünü yağmaladıktan sonra geri dönmüştü.

Gürcüler bu olup bitenleri duymuş, bunun üzerine de Divin emiri Şelve adındaki Gürcü hükümdarı askerlerini toplayıp Sürmeri/Sürmeli Kalesine doğru yürümüş ve kaleyi günlerce muhasara etmişti. Gürcülerin ileri gelen emirlerinden birisi olan Selve, Sürmârî Kalesi'nin çevresini yağmaladıktan sonra geri dönmüştü.

Sürmarı emiri Gürcülerin bu saldırısını haber alınca derhal kalesine doğru yürümüş ve Gürcülerin oradan ayrıldıkları gün kendisi de Sürmârî'ye ulaşmıştı. Hemen askerlerini alıp Gürcüleri takibe koyulmuş ve onlara karşı giriştiği saldırıda bir çok kimseyi öldürdüğü gibi, bir hayli de ganimet almış, hatta kendi memleketlerinden alıp götürdükleri ganimetlerin bir kısmını kurtarmıştı.

⁵⁶ M. Brosset, Histoire de la Georgie, I, 382.

⁵⁷ Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri, s. 11, İstanbul 1973.

⁵⁸ İbn ül-Ezrak, "İbn ül Kalânisi" zeyli, s. 364 (Târih-i Ebi Ya'li Hamzet ibn ül-Kalânisi, be-Zeyl-i Târih-i Dımışk", Beyrut 1908 kitabında, s. 361-365, neşredilmiştir.)

Bu arada Divin hâkimi ve emiri askerlerini alıp Sürmâri Kalesi'ni muhasara etmek üzere yola koyulmuştu. Bunu haber alan Sümâri emiri kaleyi gayet müstahkem hale sokmuş, ihtiyaç duyacağı bütün yiyecek maddelerini şehirde depolamıştı. Bu arada Gürcülerin Dovin (Divin) ve Sürmâri arasında son derece daracak bir vadiye gelip konakladıklarını Sürmari emiri bu daracak vadide Gürcüleri baskına uğratmayı düşünmüştü. Vadiye ulaşıldığında seher vakti idi. Gecenin bu saatinde derhal askerlerini ikiye ayırarak bir kısmını vadinin en üst kısmına diğer yarısını va vadinin alt tarafına yerleştirdikten sonra hücumla geçmiş ve o saatte uykuda olan Gürcüler'i gâfil avlayarak kılıçtan geçirmeğe başlamışlardı. Bu arada birçok kimseyi öldürüp bir hayli de esir almışlardı. Esirler arasında Gürcülerin ileri gelen kumandanlarının yanı sıra emirleri Salve de yer alıyordu. Gürcülerden kurtulabilenler son derece kötü bir vaziyette burayı terkederek memleketlerine geri dönmüşlerdi. Bu olayın arkasından Gürcü hükümdarı el-Cezire bölgesi emiri olan el- Malikü'l-Eşref Musa b.Adil'e durumla ilgili olarak bir mektup yazmıştı. Çünkü Ahlat ve civarını Emir-Şehâbüddin'e veren el-Melikü'l-Eşref idi. Gürcü hükümdarı mektubunda şöyle diyordu. Biz aramızda barış olduğunu zannediyor idik; fakat şu anda Bümari emiri yaptığını yapmıştır. Eğer aramızda barış anlaşması hâlâ söz konusu ise, adamlarımızdan esir edilenlerin derhal serbest bırakılmasını istiyoruz.

Bunun üzerine el-Melikü'l-Eşref, Sürmâri sahibine gönderip derhal esirlerin serbest bırakılmasını ve Gürcüler'le barış anlaşması yapılmasını emretmişti. Sürmâri emiri el-Melikü'l-Eşref'in bu emrini derhal yerine getirmişti.”⁵⁹

1227 de Cingizlilerin eline geçen Sürmari (Surp-Marı/Sürmeli:İğdır, Tuzluca yöresi) daha sonra 1239 güzünde veya 1240 baharında Erzurum'daki Selçuklu ordusunun harekete geçip Kars ve Sürmeli şehirlerini işgal ile Selçuklulara'a geçti.

1242 de Cingizliler Erzurum'a kadar geldiler. Kara-Bahadır isimli Cingizli bir komutan Ani'den çıkarak Sürmeli'ye hücum ile orayı zapt edip, içinde bulunan herşeyi yağmaladı.⁶⁰

⁵⁹Ibnü'l Esir, XII, 374-375

⁶⁰M.Halil Yinanç, "Erzurum" İA. IV 350

Timur h. 788(1386) yılındaki ilk Yakın Doğu seferi esnasında Aras ırmağının sağ kıyısında bulunan bu kaleyi dört bir yandan sararak kavga ile almış ve kalenin Tuman isimli Türkmen hâkimini esir etmişti.⁶¹

İspanyol elçisi Klaviyo Timur’la görüşmek üzere giderken uğradığı Sürmeli ile ilgili yazdıklarını aşağıya alıyoruz. Sürmeli Kale ve şehrini tarif eden bilgilerin çok az olduğunu belirterek bu bilgilerin çok mühim anlam taşıdığını belirtelim.

1404 yılı “16 Mayıs Pazartesi günü Deliler Köyü’(Sanamer) nden hareketle Aras Nehri’nin kenarına mufasalet ettik ve orada konakladık. Bu nehir, bütün bu havaliden geçen, muazzam bir nehirdir. Sonra Aras nehrinin kenarından seyahatimize devam ettik. Yol fena ve birçok yerler dimdikti.

...Artık Sürmâri şehrini tarif edeceğiz. Çünkü bize anlatıldığına göre, Tufandan sonra ilk inşâ olunan yer burasıdır. Biz buraya Mayıs’ın 29 uncu gününe müsadif Perşembe günü öğle üzeri mufasalet ettik. Sürmari büyük bir şehirdir. Ararat Dağı, buradan altı fersah mesafeye kadar uzanıyor.

Nuh’un gemisi, bu dağın üzerine konmuştu. Aras Nehri’nin kenarında olan Sürmari bir taraftan derin bir vadi ile çerçevelenmekte, sonra yüksek dağlarla çevrilmekte ve bu yüzden şehrin mevkii son derece muhkemleşmektedir. Şehrin kapısı üzerinde kuvvetli kuleleri olan bir kale bulunuyor. Kalenin birbiri ardında iki kapısı vardır. Hakikaten bu Sürmari şehri Tufan’dan sonra kuru toprak üzerine inşâ olunan ilk şehirdir. Şehri kuranlar, Nuh’un oğullarıdır. Buradaki ahâlisinin anlatışına göre, bundan on sekiz sene evvel (1396) hali hazırda şehre hâkim olan, Altınorduya mensup Toktamış Han burasını muhasara ederek gece gündüz bombardıman etmiş, on ikinci gün iki taraf anlaşmış, Toktamış Han’ın gitmesi; gerek kendisinin, gerek maiyetinin şehre girmesi, buna mukabil şehir halkının vergi vermesi kararlaştırılmıştı. Toktamış, bu şartları kabul etmekle beraber şehir mensup muhariplerden yarısının Gürcüler’e karşı kendisine refakat etmelerini istemişti. Çünkü Toktamış, Gürcülerin Corç namındaki hükümdarıyla muharebe etmek fikrinde idi. Fakat şehrin muharipleri dışarı çıkar çıkmaz, Toktamış askerleriyle şehre girmiştir.

⁶¹N.Sami, Zafername, 120; Ş.Yezdi, 399-400

Sürmari'de çok güzel ve eski mebaniye sık sık tesâdüf edilir. Ermenistan'ın her tarafından geçiyorken bize ve maiyetimizdekilere bol bol gıda maddeleri verilmiş, bize atlar temin olunmuştu. Çünkü buraları Timur'un idaresine geçeli , sulh ve sükûn hüküm sürmektedir.

Ertesi Cuma günü Sürmari'den hareket ederek ilerledikten sonra Iğdır'a ⁶² uğrayarak yollarına devam etmişlerdi.

Sürmari çok az kimseler tarafından tasvir edilmiştir. Klaviyo bunlardan biridir.

Timur'dan sonra Karakoyunlu idaresine geçen Sürmeli, Karakoyunlu İskender ile Kara Yusuf'un Arerbaycan'ı almak için kışladıkları ⁶³ bir üs olmuştu.

Karakoyunlu Cihan Şah asi Kürd emiri Arap Şah'ı ele geçirmek için harekete geçmiş Eleşgird'e kadar gelmişken bu asi emir Sürmeli'de bulunuyordu. Bilahere Cihan Şah'ın üzerine geldiğini duyunca buradan kaçacaktır.⁶⁴

Bu coğrafya sarp yerlerdeki diğer yakın kaleler nisbeten duruyor veya belli oluyorken Sürmeli Kalesi'nin çok silik izlerle kalması daha engin bir yerde bulunmasıyla bağlantılı olmalıdır.

⁶²Klaviyo, Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat, s.80-81

⁶³Ebu Bekri Tihranî, Kitab-ı Diyarbakırıyya,, I 137

⁶⁴Aynı eser, I, 235

KAYNAKLAR

- Abû Bakr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbakriyya, I-II,yay: N.Lûgal, F.Sümer Ankara 1993
- A. Şerif Beygü, Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, İstanbul 1936
- Ali Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları, Ankara 1990
- A.Zeki Velidî Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, Üçüncü Baskı İstanbul 1981
- Ayhî, İkd el-Cumal, Veliyyüddin Efendi, No: 2391(XIX)
- Azimî, Azimi Tarihi, Çev: Ali Sevim, Ankara 1985,
- Aziz Erdeşirî Esterâbadi, Bezm u Rezm, Çev: Mürsel Öztürk , Ankara 1990
- Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, Ank.1978
- Bar Herbraus, Abû'l Faraç Tarihi, I-II, Trc: Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987
- Belâzurî , Fütühü'l-Büldân, Çev: Mustafa Fayda, Ankara 1987
- Berthold Spuler, İran Moğolları, Çev: Cemal Köprülü, Ankara 1987
- Besim Darkot, "Erzurum", İA, IV
- Celal Esat Erseven, Sanat Ansiklopedisi, C.II
- Cladue Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Çev: Yıldız Moran, İstanbul 1979
- Ebü'l ferec İbnülibrî, Tarihi Muhtasarüddüvel, Çev: Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul 1941
- Ebu'l Hayrı Rumî, Saltuknâme, I, Çev: S.Akalın, Ankara 1967
- Enver Konukçu, Selçuklulardan -Cumhuriyete Erzurum, Ankara 1992
- Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1991
- Ernst Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, trc:Fikret Işıltan, İstanbul, 1970
- Evliya Çelebi, Seyahatnâme, II, yay: Zuhurî Danışman, İstanbul 1970

F.Sümer, Ali Sevim; İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, Ankara 1988

Faruk Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara 1990

_____ Karayonlular, II. Baskı Ankara 1984

Gelibolu'lu Mustafa Ali, Nusretnâme, Nuriösmaniye Küt. s. 4350

Georg Ostrogosky, Bizans Devleti Tarihi, çev: Fikret İşıltan, Ankara 1991

Hafız Ebru, Zeyl-i Câmi üt-Tevarih, Tahran 1317

İbni Bibi, El-Evamirü'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye, Haz: A.Sadık Erzi, Ankara 1956

İbnî Battuta, Seyâhatnâme, Trcm: M,Şerif İstanbul, 1335

İbrahim Aka, Timur ve Devleti, Ankara 1001

İbrahim Kafesoğlu, Selçuklular Tarihi, İstanbul 1972

_____ Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1957

İbnü'l Esir, Kamil Fit Tarih, IX,.,XI,XII Trc: Abdülkerim ,Özaydın, Ahmet Ağırakça, İstanbul 1987

John E.Woods, Akkoyunlular, Çev: Sibel Özbudun, İstanbul 1993

Klaviyo, Kadistn Semerkand'a Seyahat, Çev: Ö.Rıza Doğrul, 1975

Kars İl Yıllığı 1967

M.Brosset, Collection d'Historiens Armeniens, St. Petersburg 1876

_____ Historie de la Georgie, I, St. Petersburg, 1849

Müneccimbaşı, Anadolu Selçukluları, Trc: Hasan Fehmi Turgal, İstanbul 1939

M.Fahrettin Kırzioğlu, Anı Şehri Tarihi (1018-1236) Ankara 1982

_____ Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, (1451-1590) Ankara 1976

_____ Kars Tarihi, I, İstanbul 1953

_____ Kıpçaklar, Ankara 1992

M.Altay Köymen, Alp Arslan ve Zamanı, İstanbul 1972

_____ Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976

Mustafa Turan Kağızman ve Aşık Hıfzı, İstanbul 1990

M.Halil Yinanç, Selçuklular Devri, İstanbul 1944

_____ "Erzurum", İA, IV

_____ "Cihan Şah", İA, III

_____ "Celaleddin Harzemşah", İA,III

M.Orhan Bayrak, Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu, İstanbul 1972

Nizam üd-Din Şâmi, Zafernâme, Trc: Necati Lûgal, Ankara 1987

Nazmi Sevgen, Anadolu Kaleleri, I, Ankara 1959

Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971

_____ Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1973

_____ İstanbul Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Tavkimler,Üçüncü Baskı,
Ankara 1984

_____ "Süleyman Şah II", İA, XI

Peçevi, Peçevi Tarihi, II,Haz: Bekir Sıtkı Baykal , Mersin 1992

Şeref Han, Şerefnâme, Kahire 1930

Şeref ed-Din Yezdi, Zafernâme, Kalkuta 1887

Salih Şahin, Doğulu Saz Şairleri, Ankara 1983

Tuncer Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I, Ankara 1988

Urfalı Matheos, Vekayı-nâme çvr: Hrant D.Andreasyan Ankara 1987

Vardan, "İlhanlılar", İA, V

Vardan, W.Bartholrd, "Hülagü" İA,V

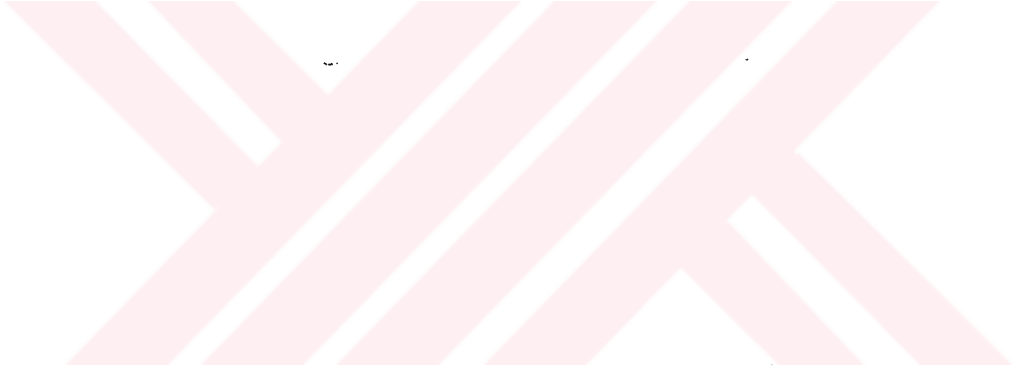
W.Barthold, “Ani”, İA, I

Walther Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, çvr: Fikret Bıyıklıoğlu, Ankara 1992

Yakut El Hamavî Mu’cemü’l Büldân, Beyrut 1957

Yaşar Yücel, Timur’un Orta-Doğu, Anadolu Seferleri ve Sonuçları, (1393-1402)
Ankara 1983

Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Bildiriler, Ankara 1992



RESİMLER FOTOĞRAFLAR

ÖZGEÇMİŞ

1956 yılında Kars, Sarıkamış'ta dünyaya geldi. İlk, orta ve lise öğrenimini Sarıkamış'ta tamamladı. Üniversite tahsilini Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde tamamladı.

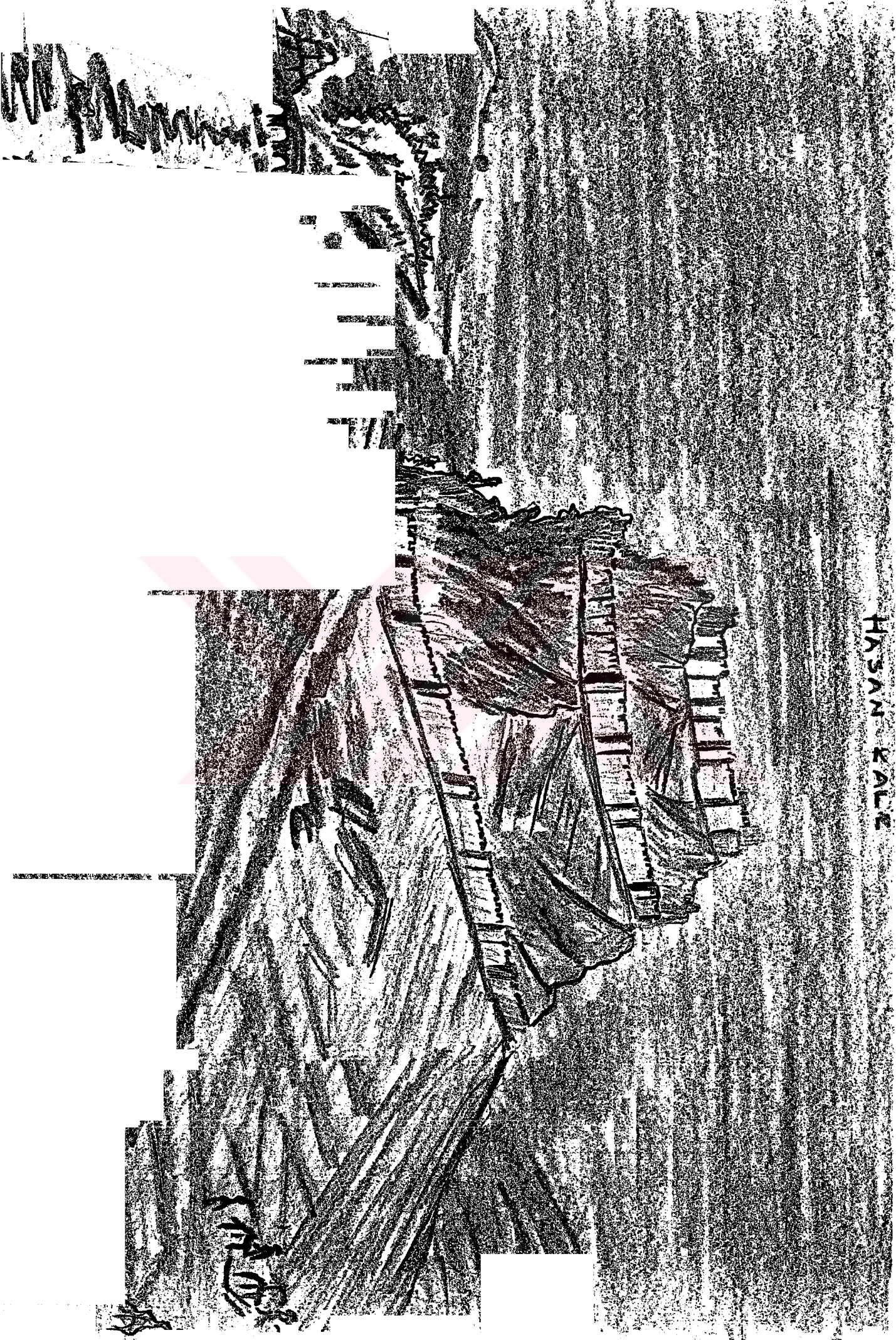
1978 yılında Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde Urfa, Bozova Lisesi'nde öğretmen olarak göreve başladı. 1980 yılında Sarıkamış Lisesi'ne atandı. Burada 1991 yılına kadar görev yaptı. Aynı yıl Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarih Bölümü'ne intisap etti. Halen aynı yerde görev yapmaktadır.

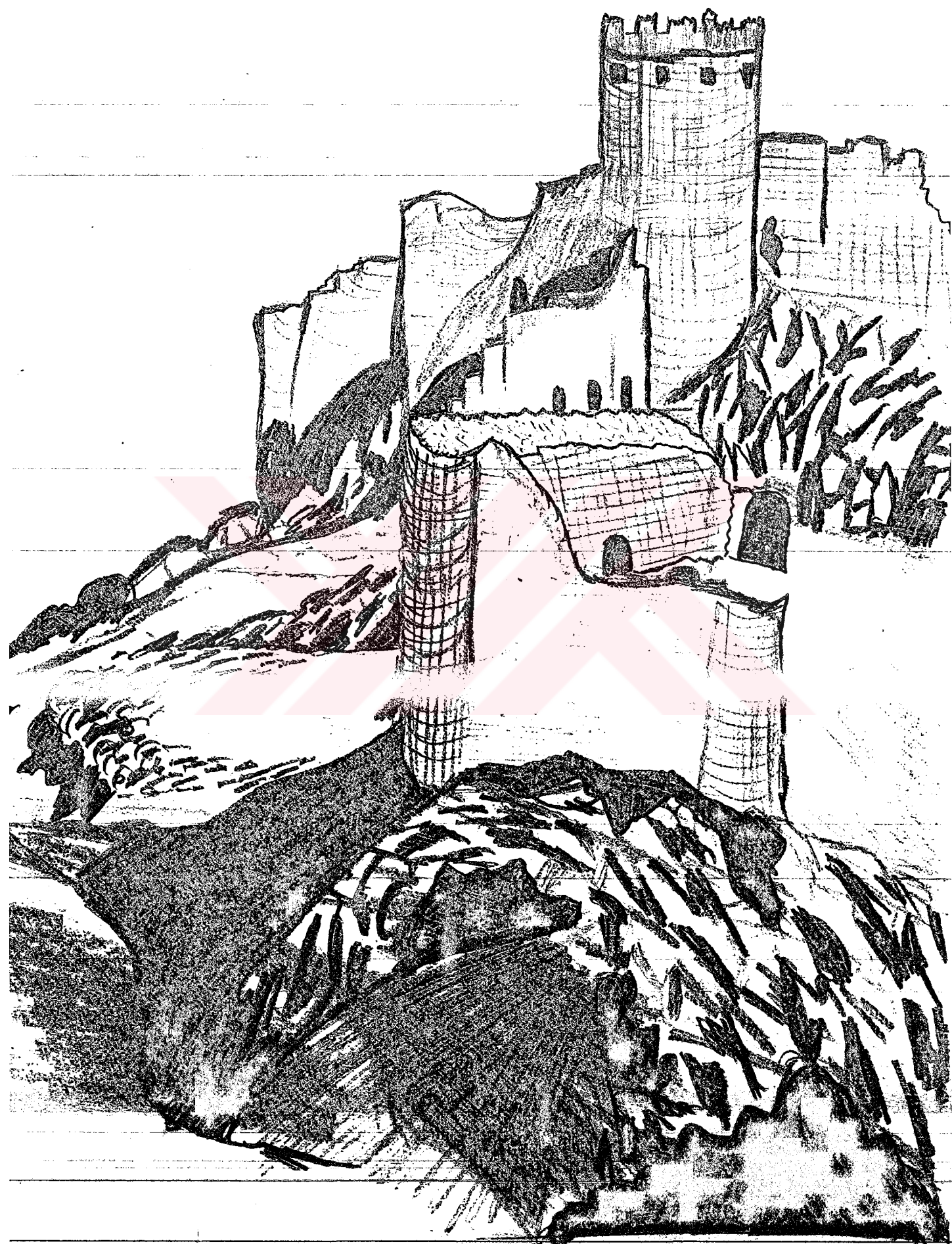
Çeşitli gazete ve dergilerde değişik konularda birçok yazısı çıkan Gürsoy SOLMAZ evli ve iki çocuk babasıdır.

All Aesthetics



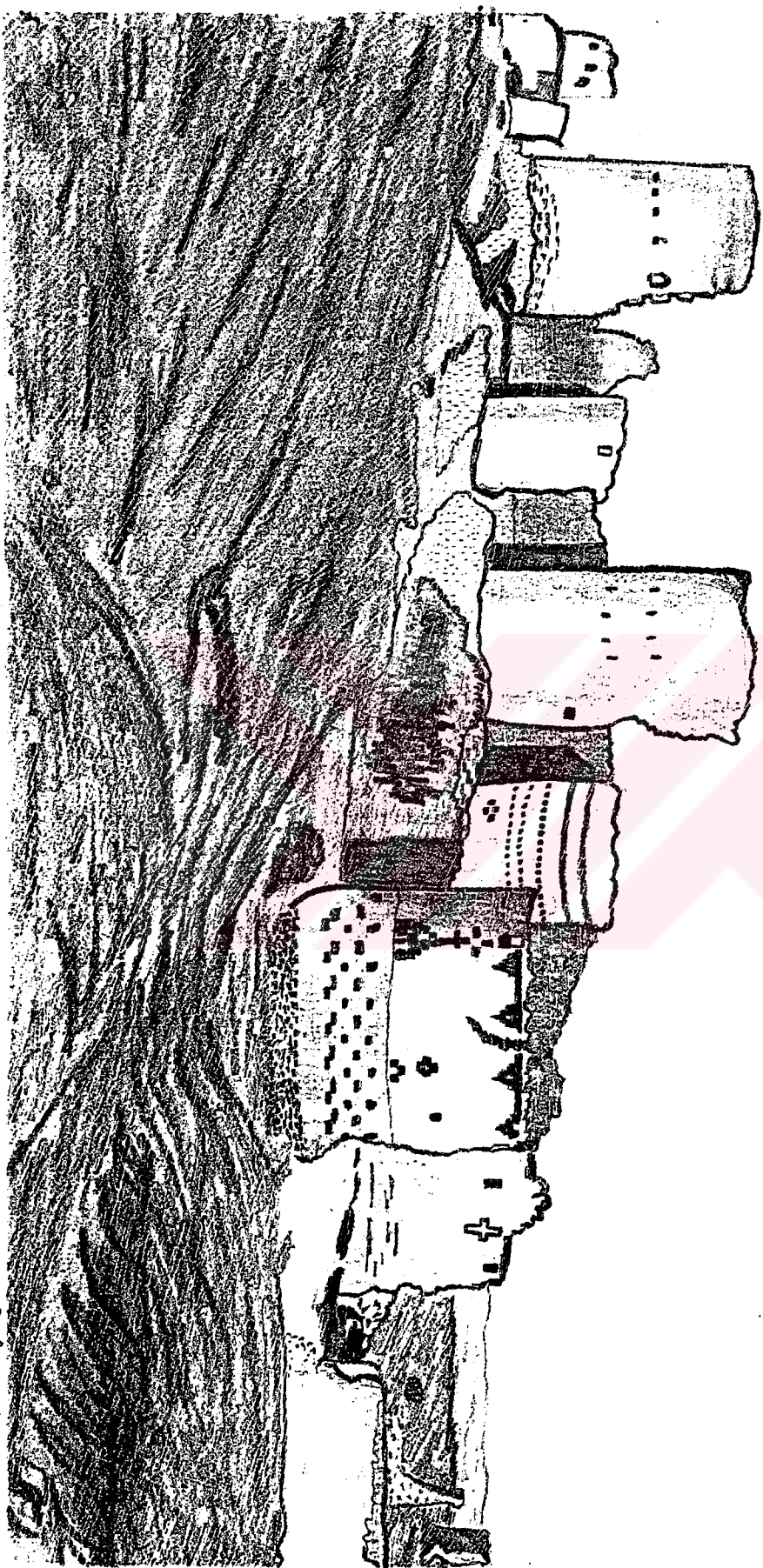
HASAN KALE



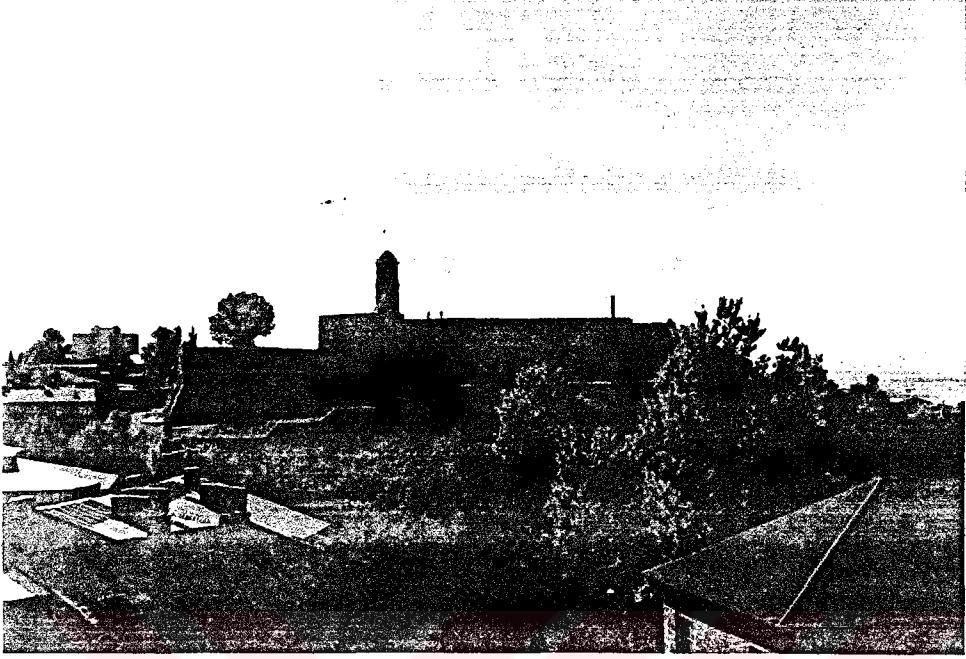


Seytan Kale

AM



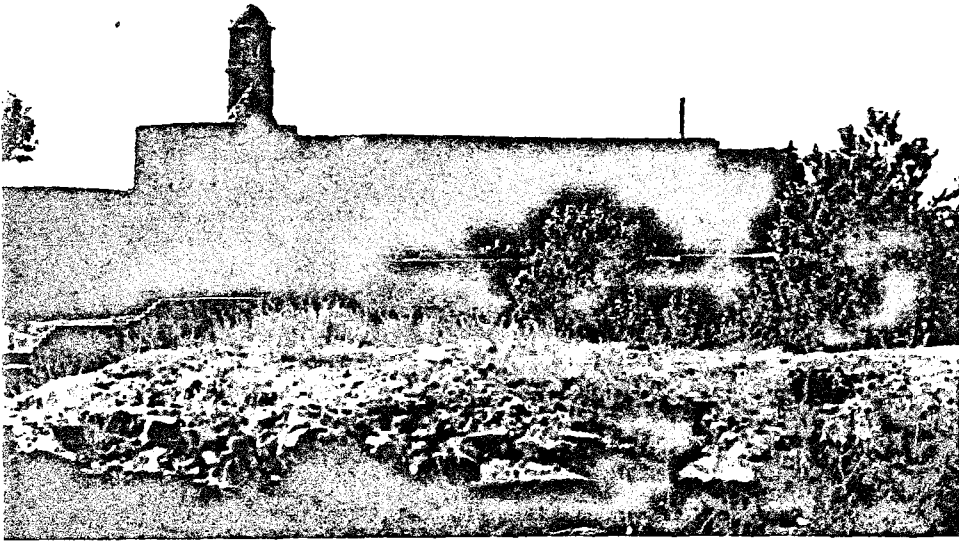
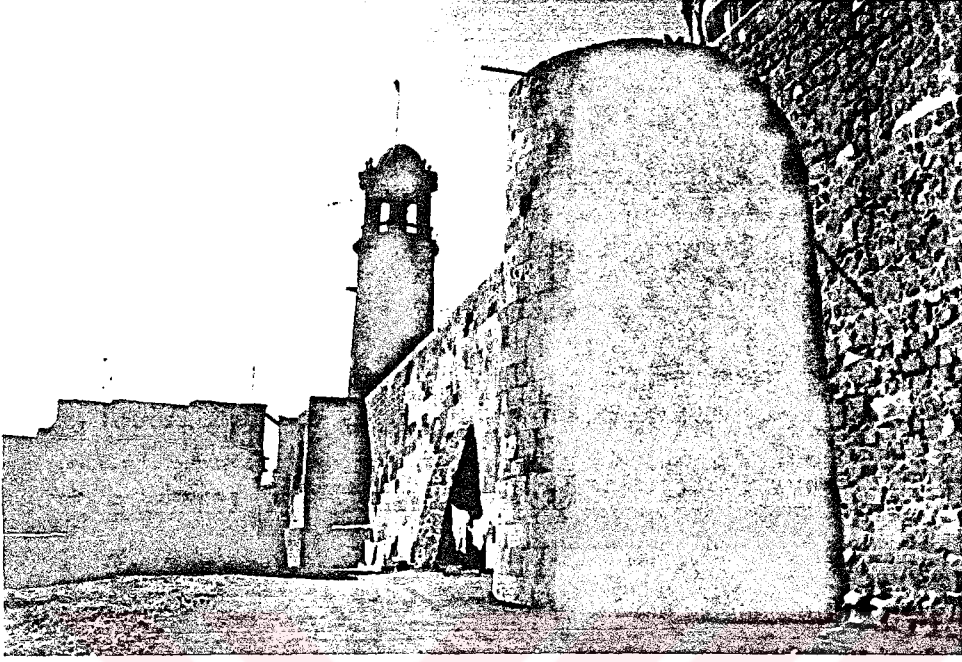
20/01/1968



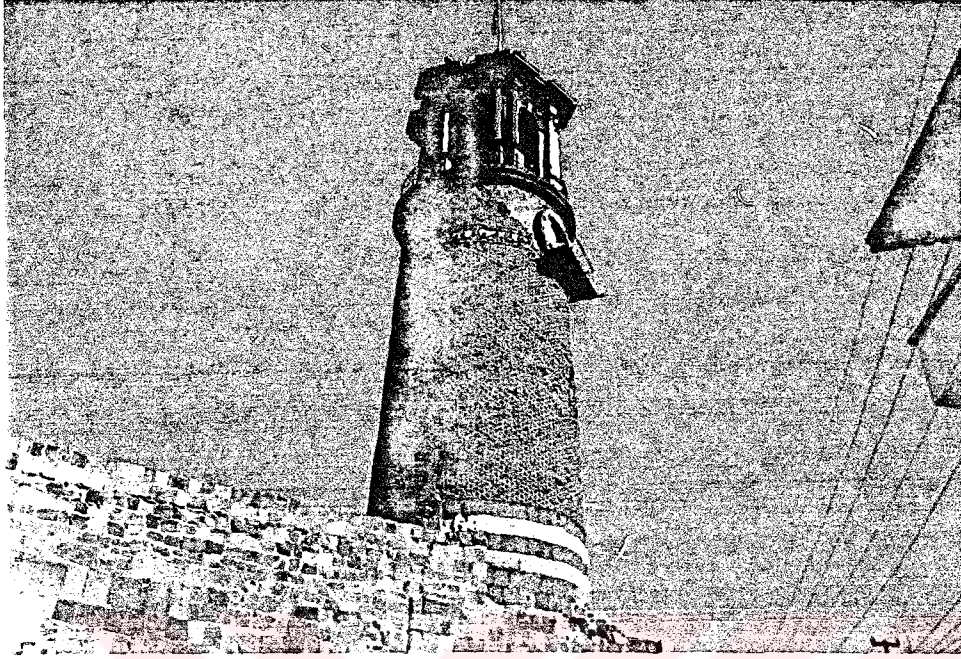
Erzurum Kalesi



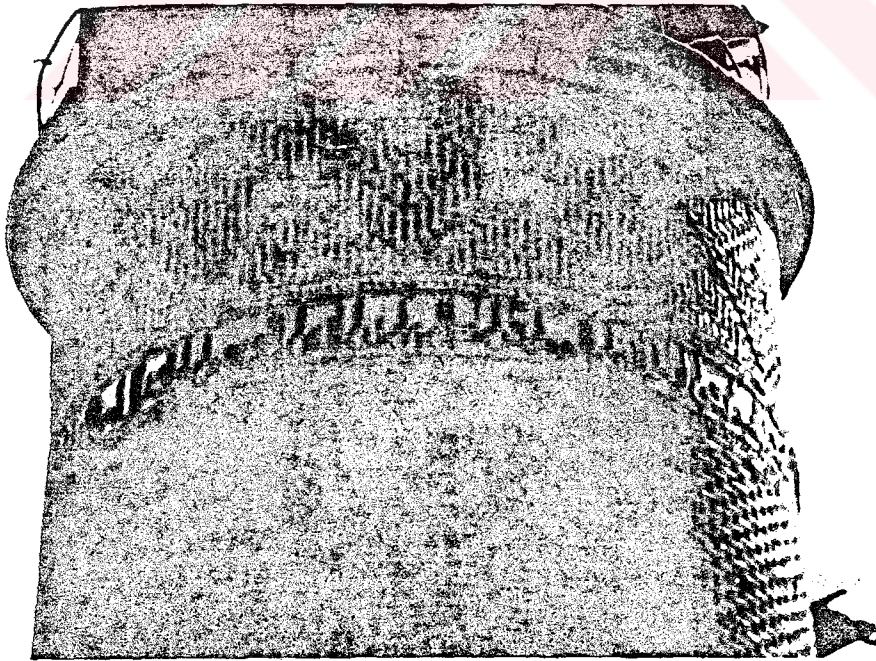
Erzurum İç Kale'den görünüm



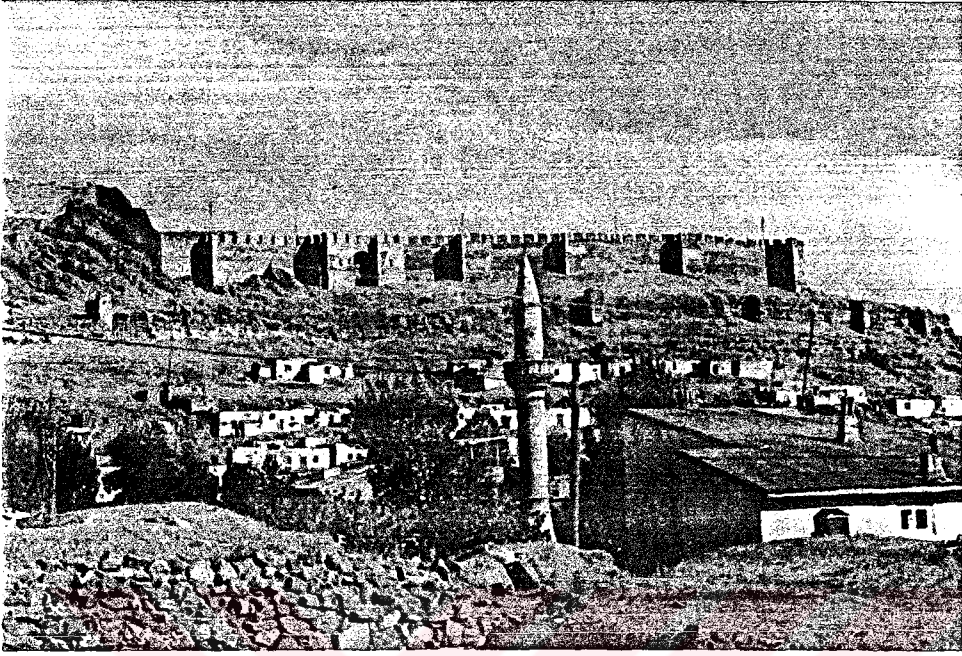
Erzurum Kalesi'nin dıştan görünümü



Erzurum Kalesi'nde Tepsi Minare (Saat Kulesi)



Tepsi Minare'deki Saltuklu kitabe şeridi



Hasan Kalesi



Hasan Kalesi'nin orta kale surları ve İç Kale surları



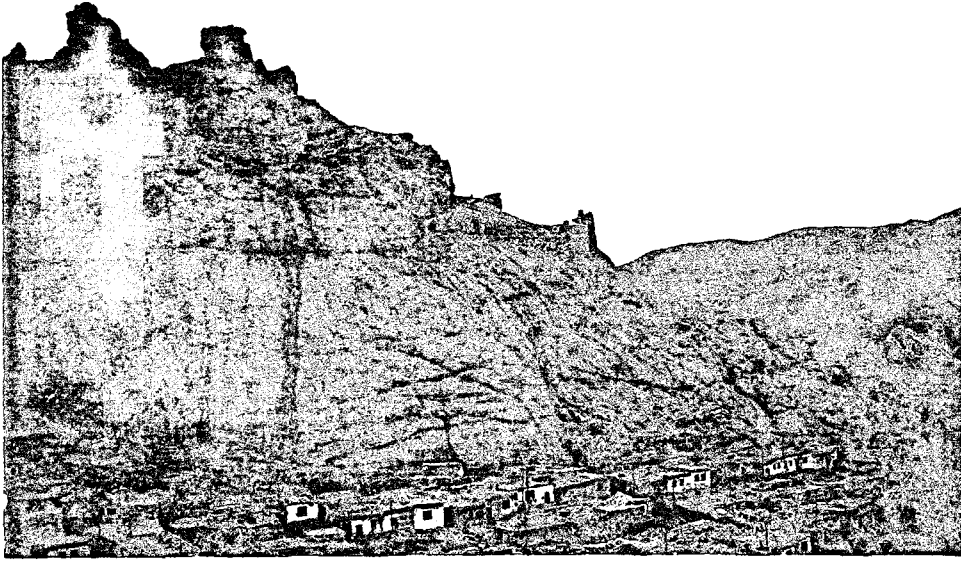
Hasan Kalesi (doğudan görünümü)



Hasan Kalesi (batıdan görünümü)



Avnik Kalesi



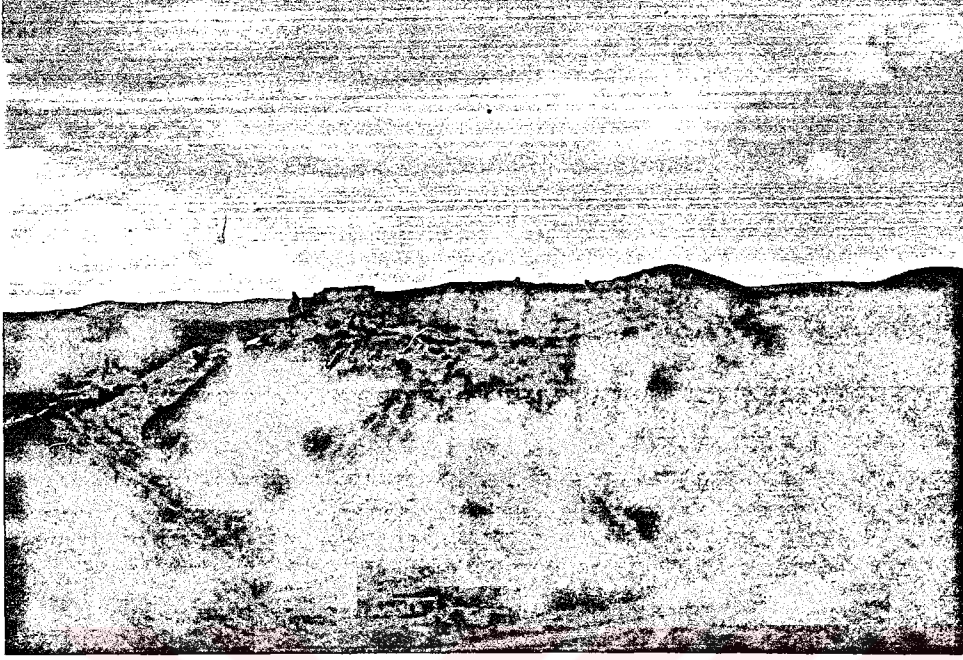
Avnik Kalesi'nden ayrı bir görünüm



Aras Nehri ve Çoban Köprüsü



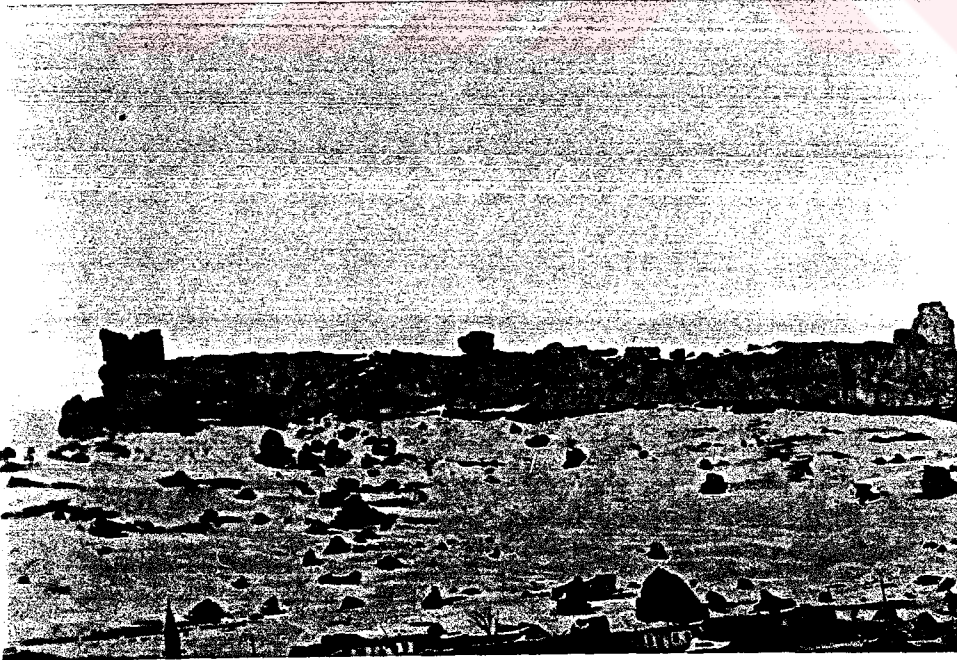
Saad Köyü'ndeki (Sarıkamış) Koç heykeli



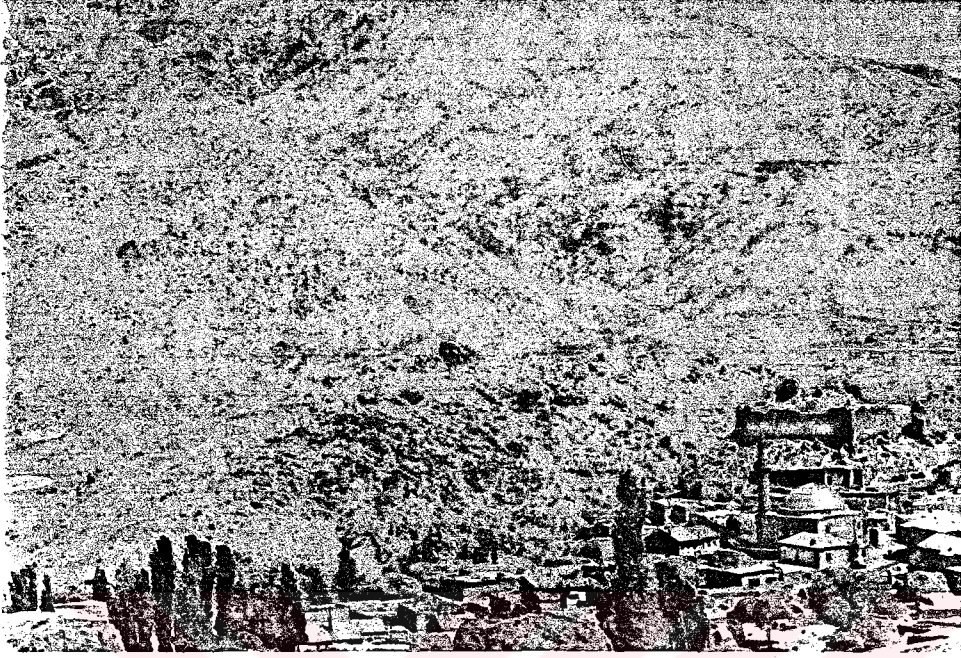
Zivin Kalesi



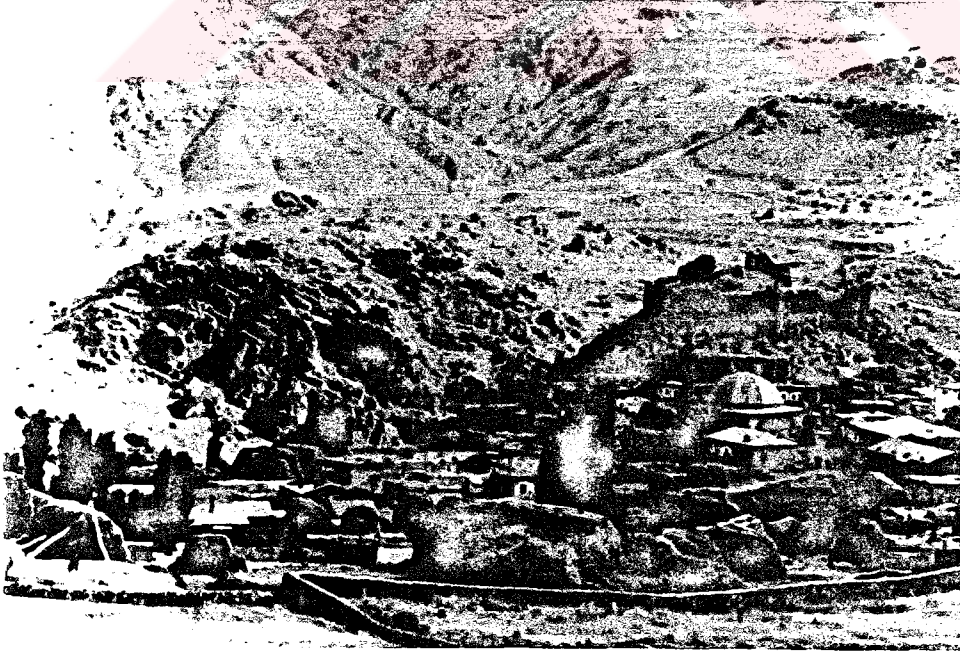
Micingert Kalesi



Micingert Kalesi'nden ayrı bir görünüm



Bardız Kalesi



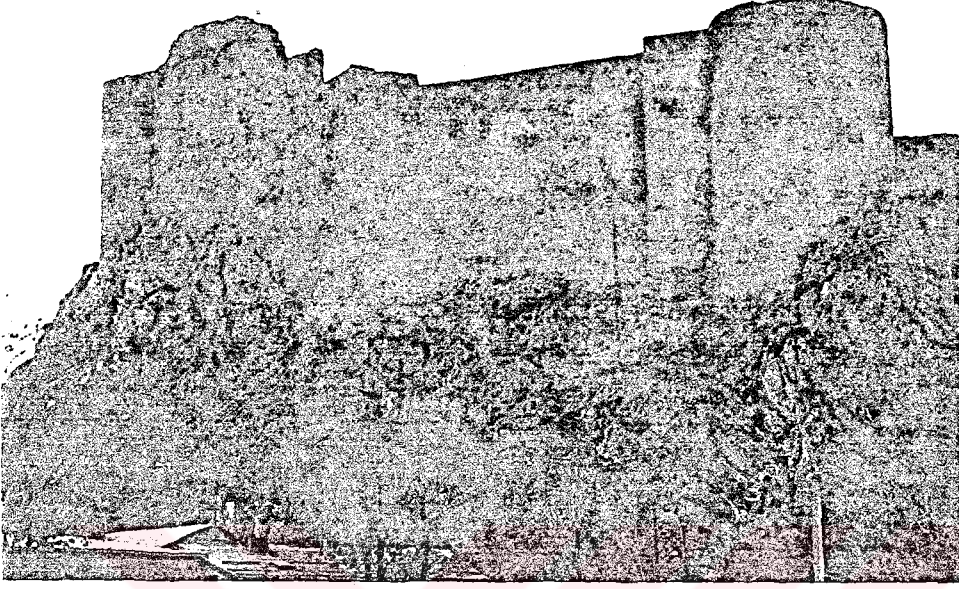
Bardız (Gaziler) Köyü ve Kalesi



Koroğlu Kalesi (Sarıkamış)



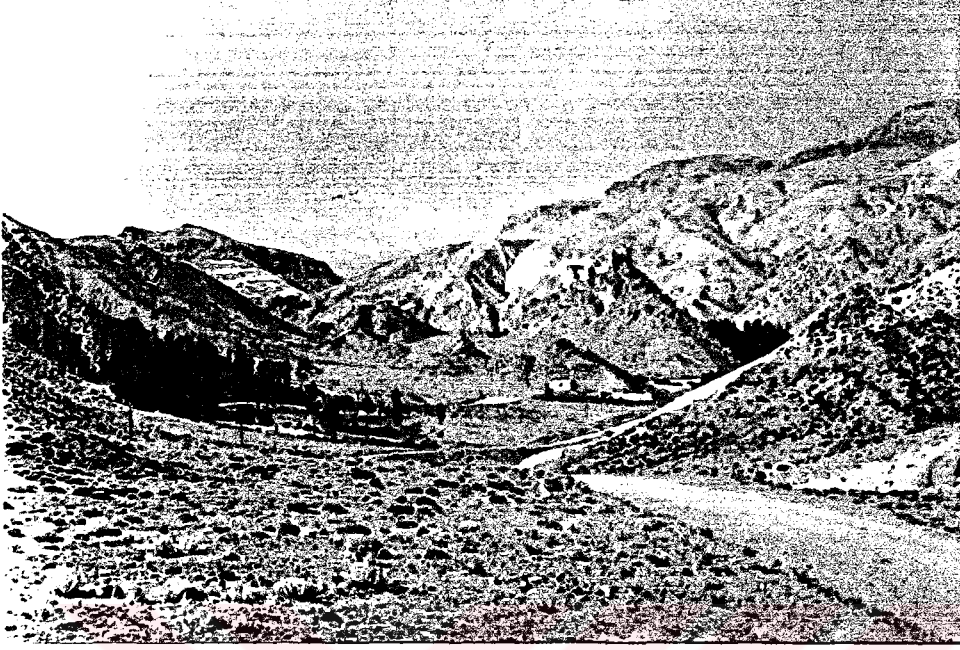
Koroğlu Kalesi'nden ayrı bir görünüm



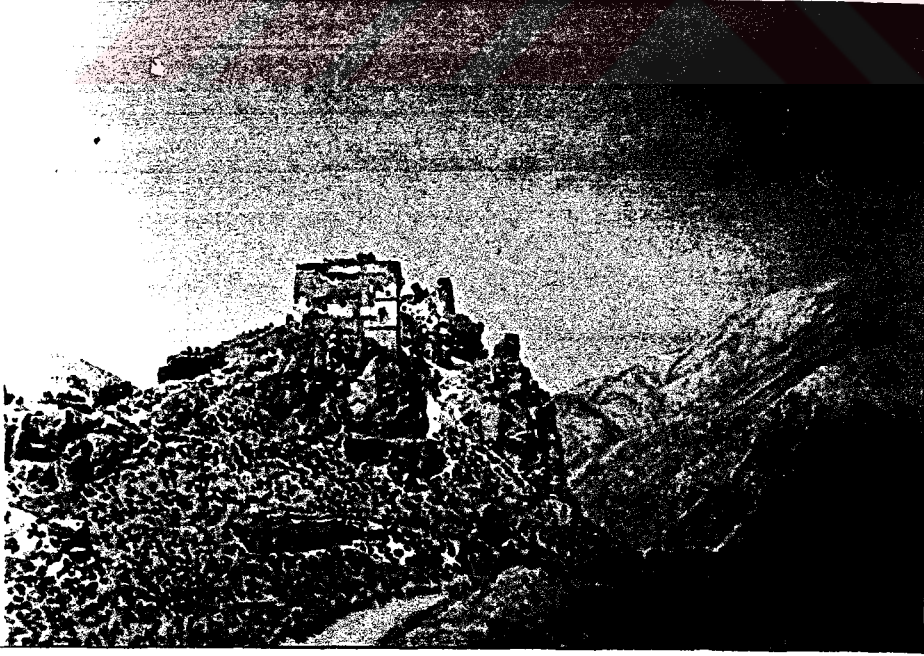
Oltu Kalesi



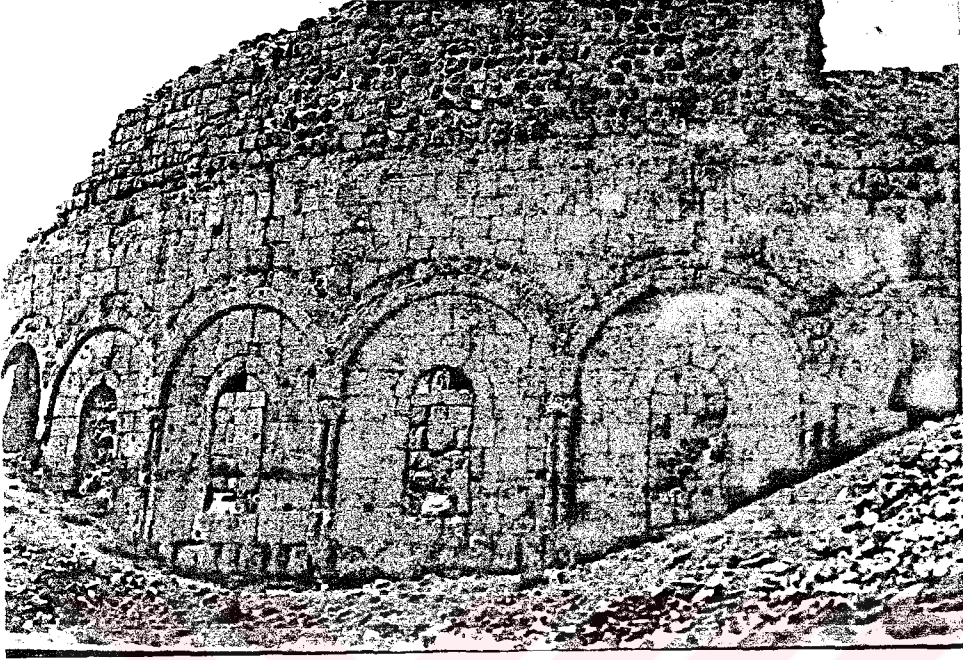
Oltu Kalesi'nden ayrı bir görünüm



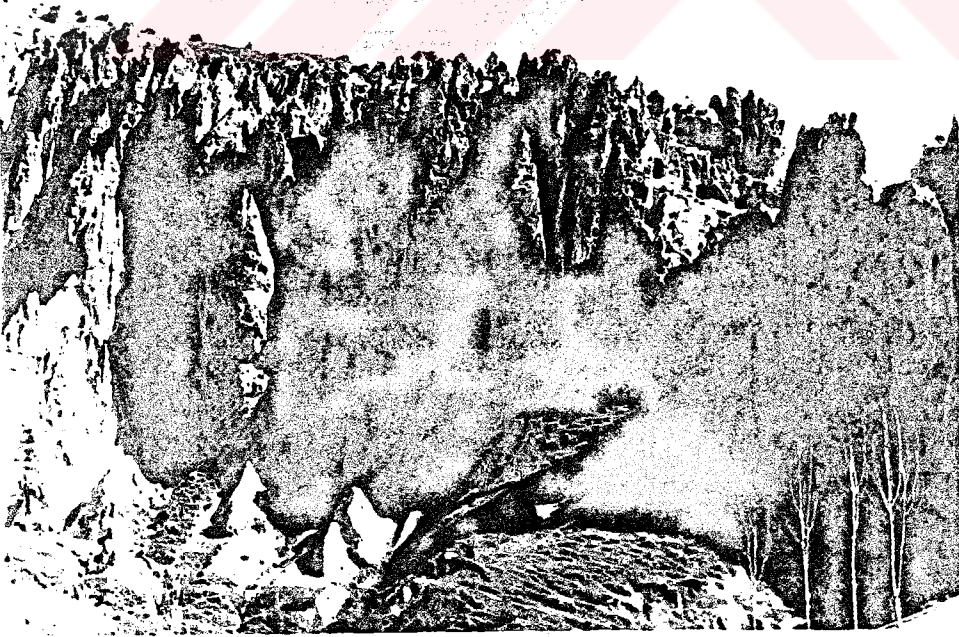
Tortum Kalesi



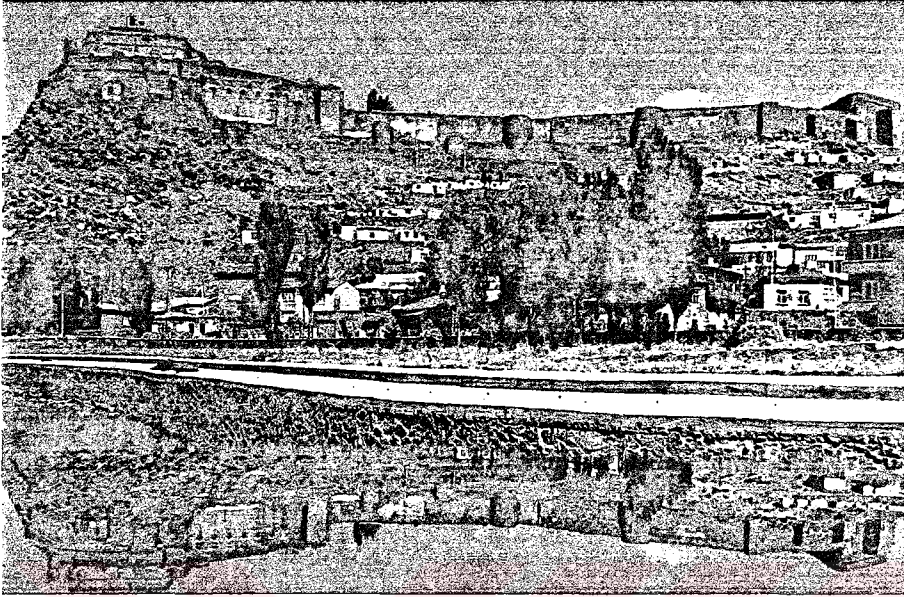
Tortum Kalesi'nden ayrı bir görünüm



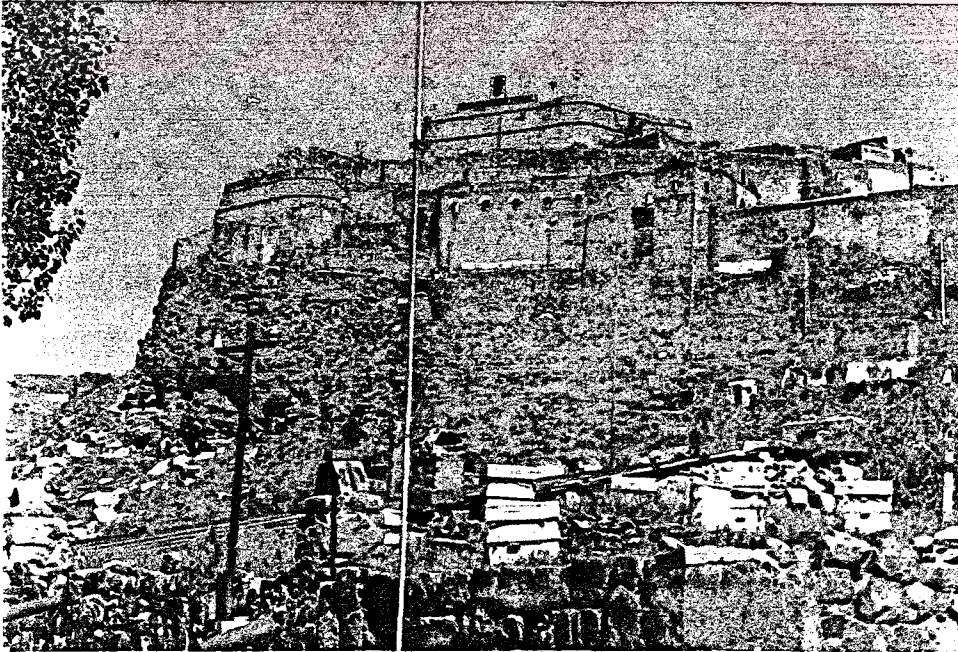
Penek Kalesi

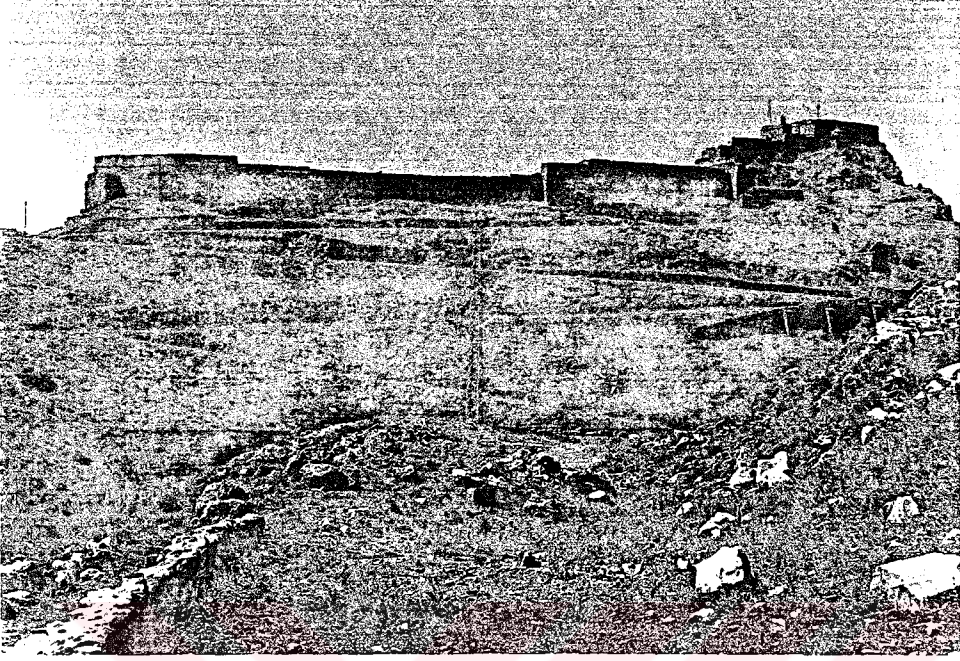


Somunkale

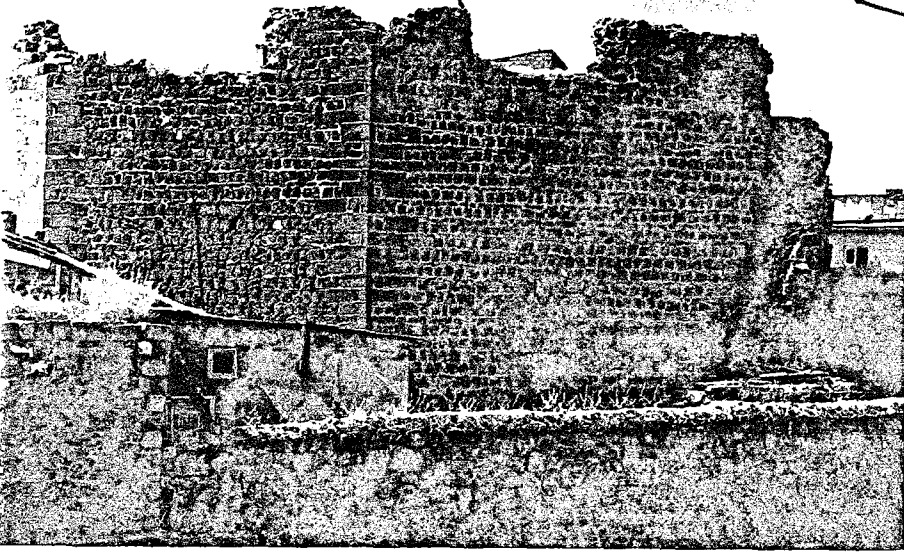


Kars Kalesi





Kars Kalesi (kuzeyden görünümü)



Kars Kalesi dış sur kalıntıları

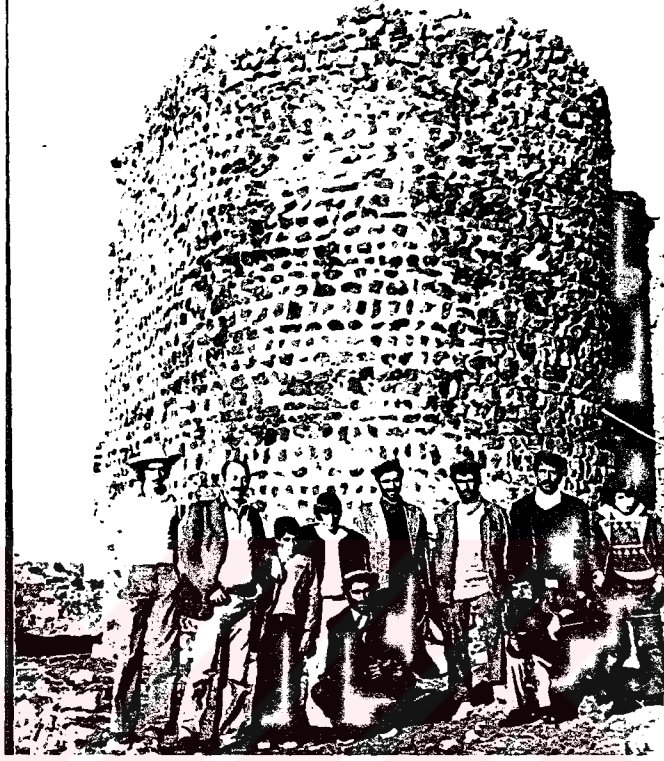


Çıldır Şeytan (Abliz) Kale

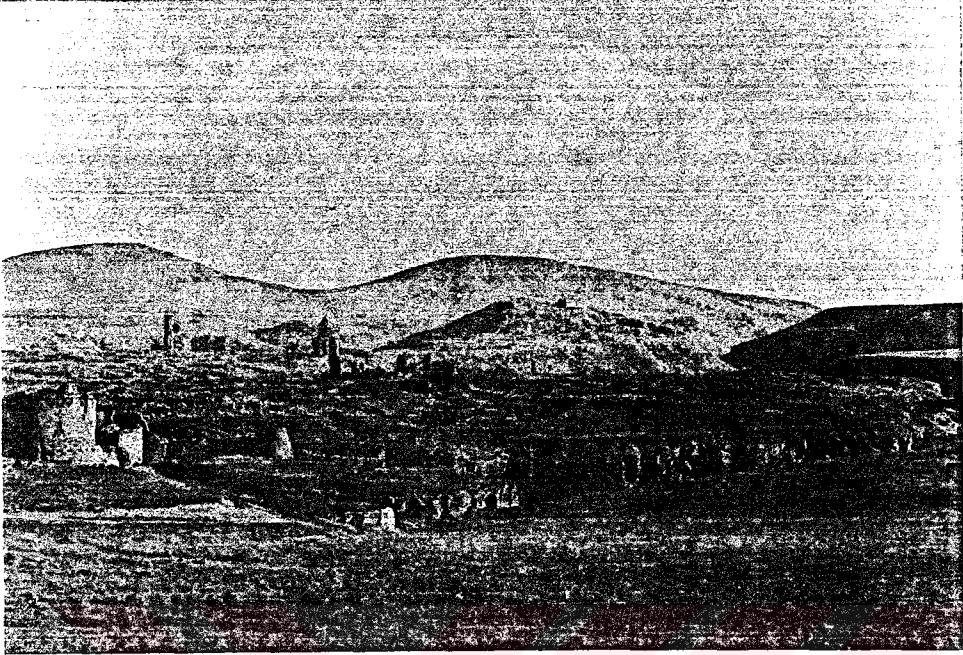


Çıldır Şeytan Kale'den başka bir görünüm

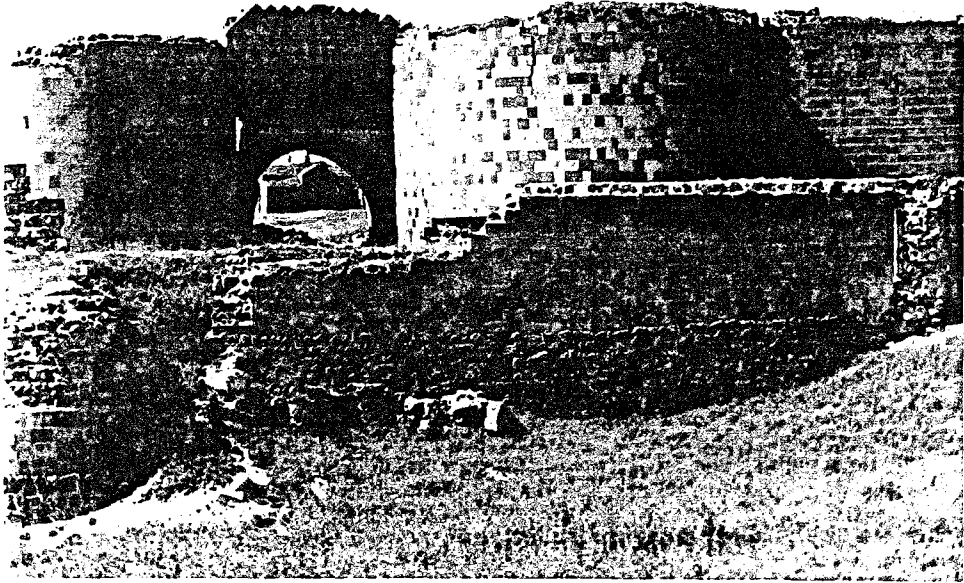
Keçivan Kalesi



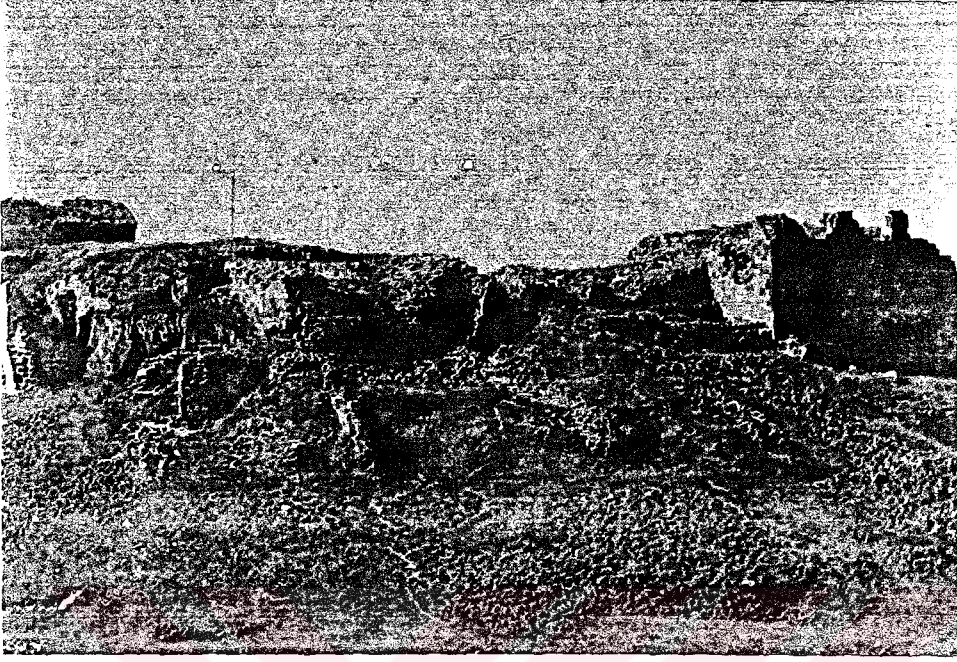
Keçivan Kalesi (kuzeyden görünümü)



Anı Kalesi ve ören yeri genel görünümü



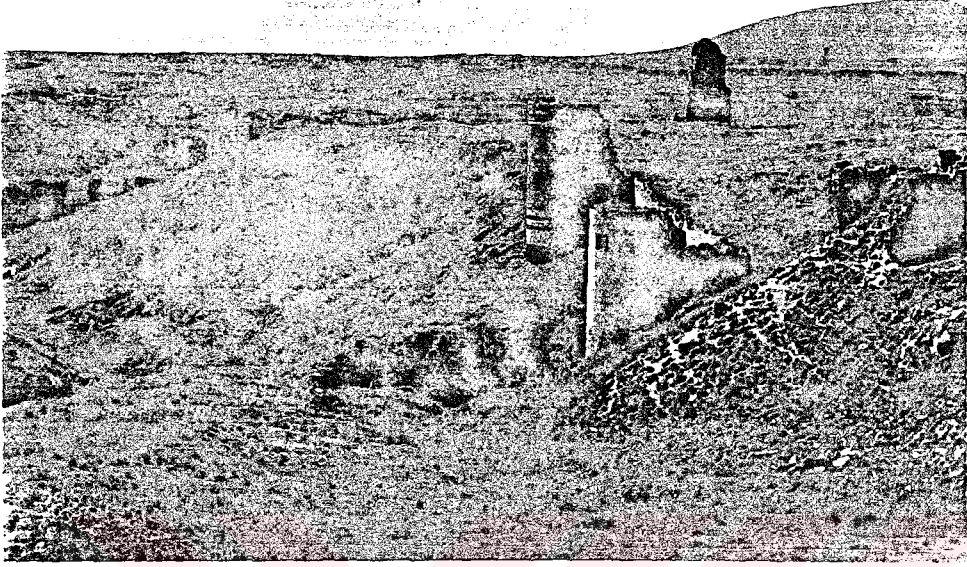
Anı Kalesi kuzey surları



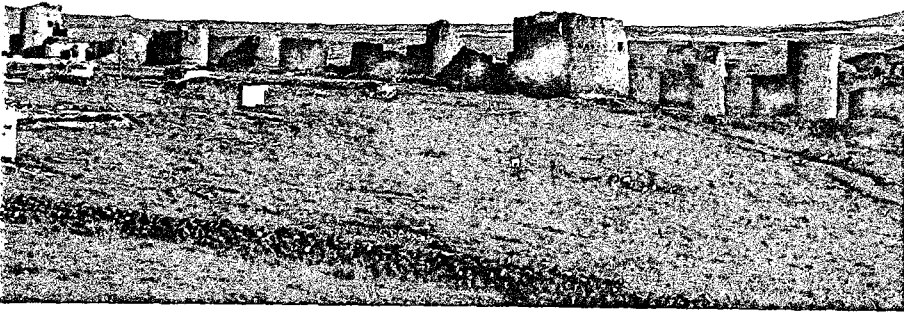
Anı İç-Kalesi



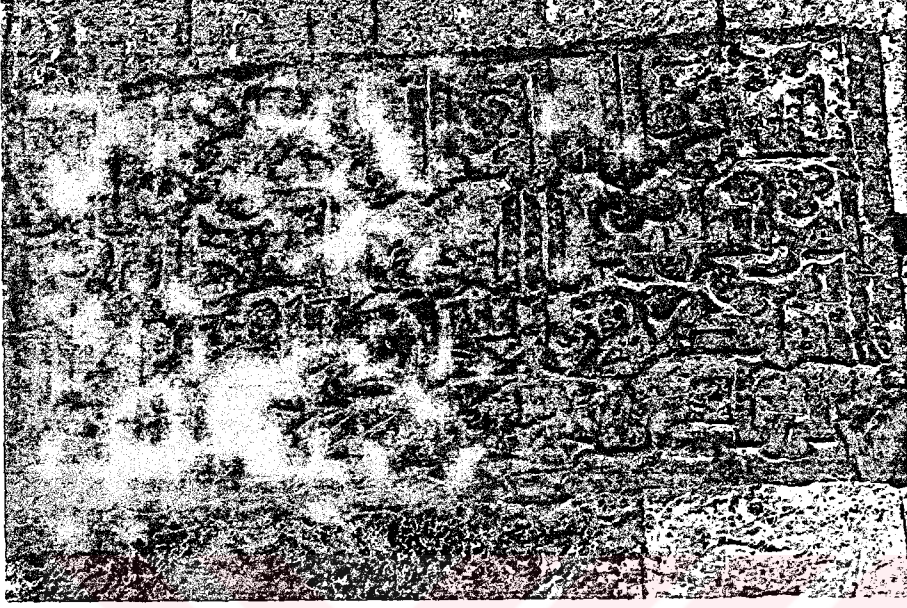
Anı Kalesi kuzeybatı surları



Anı Kalesi güneybatı surları



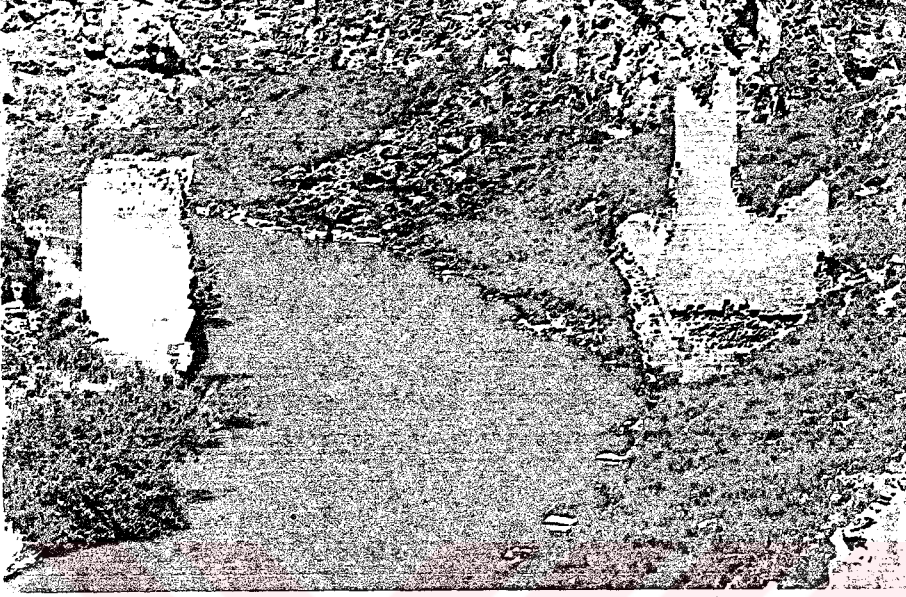
Anı Kalesi güney surları



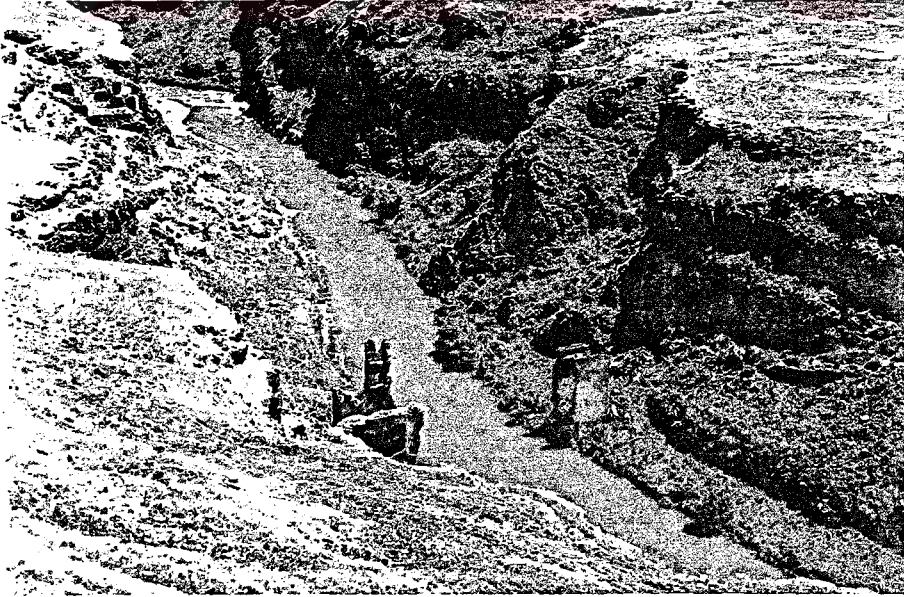
Anı'da Arslanlı kapıdaki kitabe



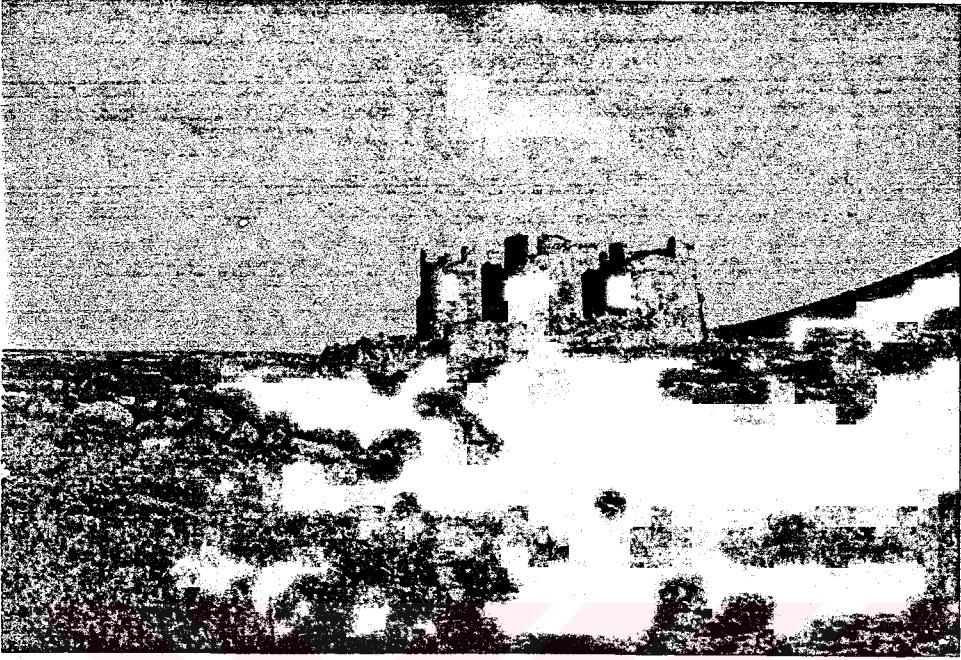
Anı'da Arslanlı kabartma



Anı Köprüsü ve Arpaçay'ı



Arpaçay üzerinde Anı Köprüsü kalıntıları



Magasbert Kalesi



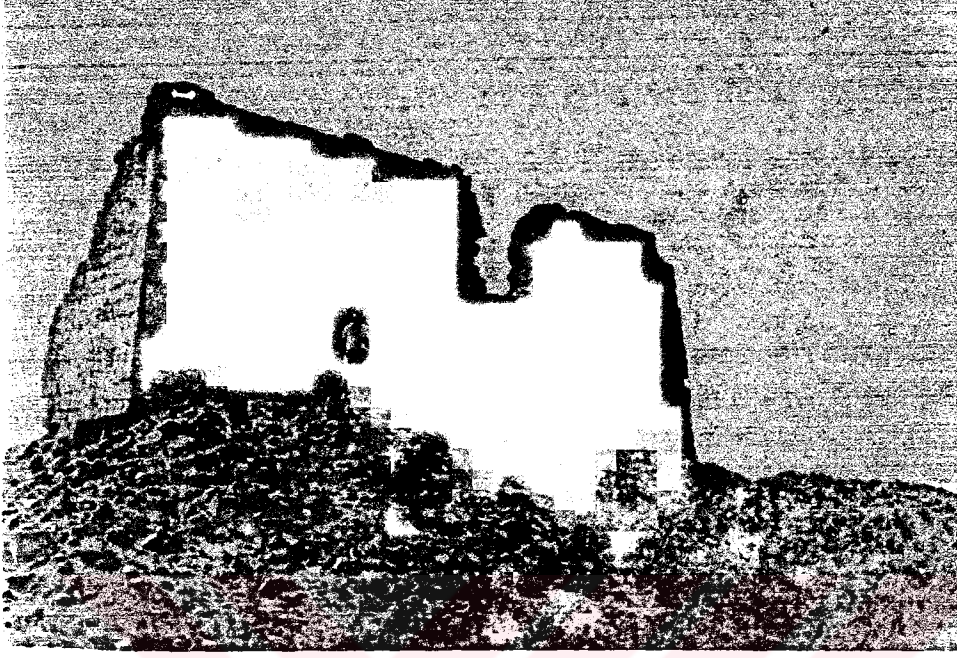
Magasbert Kalesinden değişik görünüm



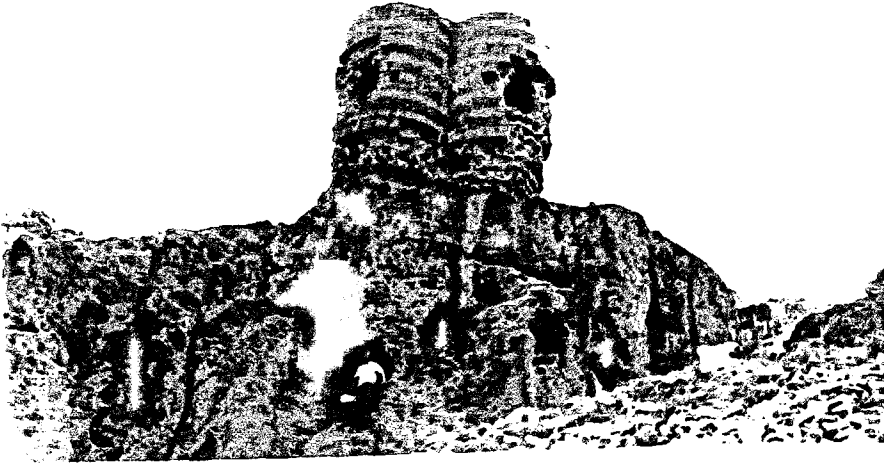
Magasbert Kalesi Sur Bedenleri



Magasbert Kalesi ve Arpaçay'ı Vadisi



Karakale'nin ayakta kalan en büyük kalıntısı



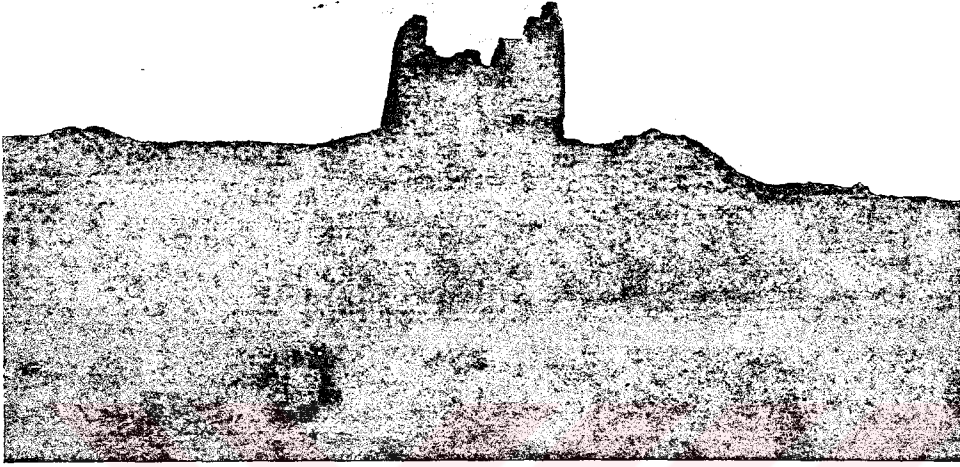
Iğdır (Kara Kalesi) kuzeyindeki İkiz Gözetleme Kulesi (Aras nehri tarafı)



Karakale'nin Iğdır girişinden görünüşü



Iğdır (Kara Kalesi'nin) Güney Burç ayaklarından biri



Arkina Kalesi

